

Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи
Національного банку України”
Кафедра фінансів

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ ЕКОНОМІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
економічних і юридичних спеціальностей
усіх форм навчання

*За загальною редакцією
доктора економічних наук, професора С. М. Фролова*

Суми
ДВНЗ “УАБС НБУ”
2015

УДК 336:351.863(075.8)
ББК 65.291.9-18я73
У67

Рекомендовано до видання вченою радою Державного вищого навчального закладу “Українська академія банківської справи Національного банку України”, протокол № 3 від 20.10.2014.

Рецензенти:

І. О. Школьник, доктор економічних наук, професор,
ДВНЗ “Українська академія банківської справи НБУ”;

А. М. Куліш, доктор юридичних наук, професор,
Сумський державний університет;

І. М. Кобушко, доктор економічних наук, доцент,
Сумський державний університет

Управління фінансовою безпекою економічних суб’єктів
У67 [Текст] : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання / Державний вищий навчальний заклад “Українська академія банківської справи Національного банку України” ; за заг. ред. д-ра екон. наук, проф. С. М. Фролова ; [С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін.]. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2015. – 332 с.

ISBN 978-617-668-005-5

Видання містить систематизоване викладення навчального матеріалу з “Управління фінансовою безпекою економічних суб’єктів”, зокрема теоретичні засади в розрізі тем дисципліни, питання та тести для самоконтролю, термінологічний словник і список рекомендованої літератури.

Призначене для студентів вищих навчальних закладів економічних і юридичних спеціальностей усіх форм навчання. Може бути корисним для аспірантів, фахівців фінансового профілю.

УДК 336:351.863(075.8)
ББК 65.291.9-18я73

© С. М. Фролов, О. В. Козьменко, А. О. Бойко та ін., укладання, 2015
© ДВНЗ “Українська академія банківської справи Національного банку України”, 2015

ISBN 978-617-668-005-5

ЗМІСТ

ВСТУП	6
Розділ 1 ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ	10
Тема 1.1 Теоретичні засади фінансово-економічної безпеки	10
1.1.1 Дослідження категоріально-понятійного апарату фінансово-економічної безпеки держави	10
1.1.2 Економічна безпека: сутність і місце в системі національної безпеки	14
1.1.3 Фінансова безпека в системі економічної безпеки держави	23
Питання для самоконтролю	34
Тести	34
Тема 1.2 Методи оцінювання та моніторингу фінансово-економічної безпеки	37
1.2.1 Загрози фінансовій безпеці економічних суб'єктів	37
1.2.2 Методичні підходи до забезпечення ідентифікації та оцінювання загроз фінансовій безпеці економічних суб'єктів	42
1.2.3 Технологія застосування оцінювально-аналітичної та моніторингової систем фінансово-економічної безпеки	57
Питання для самоконтролю	61
Тести	61
Тема 1.3 Система фінансового нагляду як передумова забезпечення стійкості фінансового сектору	64
1.3.1 Сутність системи фінансового нагляду та її завдання	64
1.3.2 Інституційна структура фінансового нагляду	67
1.3.3 Стійкість фінансового сектору та методичний інструментарій її оцінювання	73
Питання для самоконтролю	85
Тести	85
Тема 1.4 Бюджетна безпека держави	88
1.4.1 Сутність, значення та місце бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави	88
1.4.2 Індикатори та загрози бюджетній безпеці	95
1.4.3 Оцінювання бюджетної безпеки держави	101
Питання для самоконтролю	112
Тести	112
Тема 1.5 Формування фінансового потенціалу економічних суб'єктів як передумови забезпечення фінансової безпеки	116
1.5.1 Роль фінансового потенціалу регіону в сталому розвитку економічних суб'єктів	116
1.5.2 Економічна сутність бюджетного потенціалу регіону та механізм його формування	121

1.5.3	Методичні підходи до оцінки стану формування бюджетного потенціалу регіону	131
	Питання для самоконтролю	143
	Тести	143
Тема 1.6	Податкова безпека як складова фінансової безпеки країни....	146
1.6.1	Податкова безпека: її сутність, значення та рівні	146
1.6.2	Податковий ризик: сутність, види та методи його визначення.....	151
1.6.3	Вплив тіньової економіки на податкову безпеку країни: макро- та мікроекономічний рівень	158
	Питання для самоконтролю	165
	Тести	165
Розділ 2	ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ	168
Тема 2.1	Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: сутність і механізм забезпечення	168
2.1.1	Сутність і види фінансово-економічної безпеки підприємства	168
2.1.2	Фінансово-економічні інтереси та фінансово-економічні загрози підприємства	172
2.1.3	Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства	176
2.1.4	Механізм забезпечення управління фінансово-економічною безпекою підприємства	180
	Питання для самоконтролю	186
	Тести	187
Тема 2.2	Оцінка рівня фінансово-економічної безпеки підприємства..	190
2.2.1	Загальна характеристика методичних підходів до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства	190
2.2.2	Методика оцінки поточного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства.....	194
2.2.3	Визначення рівня фінансово-економічної безпеки підприємства на основі показників його фінансового стану.....	196
2.2.4	Система індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства	199
2.2.5	Методика реалізації інтегрального підходу оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства	203
	Питання для самоконтролю	205
	Тести	206
Тема 2.3	Антикризове фінансове управління підприємством.....	209
2.3.1	Основи антикризового фінансового управління.....	209
2.3.2	Діагностика фінансової кризи підприємства.....	216
2.3.3	Фінансовий контролінг у системі антикризового фінансового управління.....	223

2.3.4 Джерела фінансового забезпечення антикризового управління підприємством.....	225
Питання для самоконтролю.....	234
Тести.....	235
Розділ 3 ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА СКЛАДОВИХ ФІНАНСОВОГО РИНКУ ТА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ	238
Тема 3.1 Фінансова безпека основних сегментів фінансового ринку....	238
3.1.1 Фінансова безпека грошово-кредитного ринку.....	238
3.1.2 Фінансова безпека валютного ринку	250
3.1.3 Фінансова безпека фондового ринку	258
Питання для самоконтролю.....	272
Тести.....	272
Тема 3.2 Деривативи в системі фінансової безпеки економічних суб'єктів.....	276
3.2.1 Сутність деривативів і їх роль у системі ризик-менеджменту	276
3.2.2 Форвардні контракти як інструмент підвищення фінансової безпеки економічних суб'єктів	276
3.2.3 Забезпечення фінансової безпеки економічних суб'єктів на основі використання фінансових ф'ючерсів.....	279
3.2.4 Операції економічних суб'єктів з опціонами як запорука їх фінансової безпеки	284
3.2.5 Використання своп-контрактів з метою підвищення рівня фінансової безпеки.....	290
Питання для самоконтролю.....	294
Тести.....	294
Тема 3.3 Страховий ринок: сутність, структура та роль у забезпеченні фінансової безпеки держави.....	296
3.3.1 Місце, функції та роль страхового ринку в економічному розвитку держави і території.....	296
3.3.2 Безпека страхового ринку як складова фінансово-економічної безпеки держави.....	302
3.3.3 Вплив державного регулювання на фінансову безпеку страхового ринку	309
Питання для самоконтролю.....	315
Тести.....	316
ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК.....	318
СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ.....	324

ВСТУП

Трансформаційні процеси у світовій та українській економіці суттєво змінили умови реалізації державного менеджменту, особливості проведення господарсько-фінансової діяльності підприємств і специфіку функціонування фінансового ринку. Лібералізація фінансових відносин і вільний транскордонний рух капіталу призвели до активізації внутрішніх і посилення дії зовнішніх шоків на розвиток економічних суб'єктів. Перед державними органами влади постали проблеми збереження національних інтересів і підтримки добробуту господарюючих суб'єктів за рахунок проведення виваженої бюджетно-податкової, грошово-кредитної, інвестиційної та інших політик у період фінансової нестабільності. Суб'єкти господарювання намагаються протистояти деструктивним чинникам за рахунок проведення ефективної антикризової політики. Фінансовий ринок і ринок фінансових послуг як джерело акумуляції сучасних кризових явищ, що поширюються надалі на всі сфери економіки, взагалі вимагають формування нових інструментів забезпечення їх фінансової безпеки.

Значної актуальності в межах управління фінансової безпеки економічних суб'єктів набуває формування дієвої системи її оцінювання та моніторингу, що створює передумови вчасного та адекватно реагування, а також нівелювання загроз, що виникають.

У сучасних умовах питання управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів, які розкривають базові аспекти використання відповідних принципів, форм, методів та інструментів для підвищення ефективності формування, розподілу та використання фінансових ресурсів; запровадження безпечних фінансових інструментів з метою здійснення обґрунтування економічної доцільності проведення емісії та необхідності інвестицій у цінні папери, є надзвичайно актуальними.

Інтеграційні процеси в Україні поставили на порядок денний питання підготовки висококваліфікованих фахівців, які спроможні на базі отриманих теоретичних знань та їх самостійного узагальнення вирішувати практичні завдання в межах досягнення високого рівня фінансової безпеки економічних суб'єктів.

Навчальний посібник “Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів” спрямований на формування системи знань у розрізі трьох чітко визначених напрямків: фінансова безпека держави, фінансова безпека суб'єктів господарювання та фінансова безпека фінансового ринку і ринку фінансових послуг. Кожен із запропонованих напрямків, у межах навчального посібника, узагальнений за допомогою відповідного розділу, в якому розкриті основні питання теоретичних засад забезпечення та методичних основ оцінювання фінансової безпеки

на рівні держави, суб'єктів господарювання та фінансового ринку і ринку фінансових послуг.

Опанування запропонованих у навчальному посібнику тем дасть студентам змогу ефективно використовувати отримані знання з метою управління процесами забезпечення фінансової безпеки на підприємствах, у фінансових і фіскальних органах державної влади та на фінансовому ринку.

Запропоновані теми в навчальному посібнику “Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів” тісно пов'язані з дисциплінами фахового спрямування при підготовці магістрів спеціальності “Управління фінансово-економічною безпекою”, зокрема такими, як: “Управління фінансовою безпекою держави”, “Організація та управління системою фінансово-економічної безпеки”, “Антикризове фінансове управління”, “Фінансовий нагляд” та інші.

У результаті опрацювання та вивчення тем навчального посібника “Управління фінансовою безпекою економічних суб'єктів” студенти повинні

знати:

- місце та роль фінансової безпеки в системі економічної безпеки держави;
- особливості оцінювання та моніторингу фінансово-економічної безпеки;
- специфіку організації фінансового нагляду;
- сутність і значення бюджетної безпеки, а також індикатори її характеристики;
- особливості формування фінансового потенціалу економічних суб'єктів;
- основні організаційні засади податкової безпеки держави;
- механізм управління фінансово-економічною безпекою підприємства;
- методи оцінювання рівня фінансово-економічної безпеки суб'єктів господарювання;
- теоретичні аспекти та практичні особливості антикризового фінансового управління підприємством;
- базові засади забезпечення фінансової безпеки основних сегментів фінансового ринку;
- специфіку використання деривативів економічними суб'єктами з метою забезпечення їх фінансової безпеки;
- роль страхового ринку в забезпеченні фінансової безпеки держави;

вміти:

- визначати внутрішні та зовнішні загрози фінансово-економічній безпеці держави;
- проводити оцінювально-аналітичну роботу з визначення рівня фінансово-економічної безпеки;
- застосовувати методичний інструментарій оцінювання стійкості фінансового сектору;
- здійснювати діагностику загрози бюджетній безпеці держави;
- оцінювати стан формування бюджетного потенціалу регіону;
- ідентифікувати податкові ризики та проводити кількісне їх дослідження;
- розробляти стратегію протидії фінансово-економічним шокам і ефективного використання фінансово-економічних інтересів підприємства;
- на основі показників фінансового стану підприємства проводити оцінювання рівня його фінансово-економічної безпеки;
- організовувати проведення антикризового фінансового управління підприємством;
- використовувати деривативи з метою досягнення високого рівня фінансової безпеки економічних суб'єктів;
- готувати пропозиції щодо покращення рівня фінансової безпеки грошового, валютного, фондового та страхового ринків;
- проводити наукові дослідження у сфері фінансової безпеки економічних суб'єктів.

Викладення основного матеріалу здійснено із застосуванням схематичних табличних форм, до кожної теми запропоновано питання для самоконтролю та тестові питання закритого типу. Рекомендовано для використання термінологічний словник.

Навчальний посібник рекомендований, насамперед, для використання студентами вищих навчальних закладів спеціальності 8.18010014 “Управління фінансово-економічною безпекою”. Він також буде корисним для студентів інших напрямів підготовки економічного профілю та аспірантів, слухачів курсів підвищення кваліфікації, викладачів і фахівців фінансового профілю.

Авторський колектив: д-р екон. наук, проф. С. М. Фролов (підрозділи 1.5.1, 1.5.2, 1.5.3), д-р екон. наук, проф. О. В. Козьменко (підрозділи 3.3.1, 3.3.2, 3.3.3), д-р екон. наук., проф. І. І. Рекуненко (підрозділи 3.1.1, 3.1.3), канд. екон. наук, доц. Н. А. Дехтяр (підрозділи 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3, 2.1.4, 2.2.1, 2.2.2, 2.2.3, 2.2.4, 2.2.5), канд. екон. наук, доц. О. В. Люта (підрозділ 1.6.1), канд. екон. наук, доц. Н. Г. Пігуль

(підрозділи 2.3.1, 2.3.2, 2.3.3, 2.3.4), канд. екон. наук, доц. О. В. Дейнека (підрозділи 2.1.1, 2.1.2, 2.1.3, 2.1.4, 2.2.1, 2.2.2, 2.2.3, 2.2.4, 2.2.5), канд. екон. наук, доц. Л. Б. Рябушка (підрозділи 1.4.1, 1.4.2, 1.4.3), канд. екон. наук, доц. В. М. Кремень (підрозділи 1.3.1, 1.3.2, 1.3.3), канд. екон. наук, доц. В. Л. Пластун (підрозділи 3.2.1, 3.2.2, 3.2.3, 3.2.4, 3.2.5), канд. екон. наук, доц. Б. І. Сюркало (підрозділи 1.2.1, 1.2.2, 1.2.3), канд. екон. наук, доц. О. С. Журавка (підрозділи 1.1.1, 1.1.2), канд. екон. наук, доц. Т. Г. Кубах (підрозділи 1.1.3, 3.1.3), канд. екон. наук, доц. Н. С. Педченко (підрозділи 1.5.1, 1.5.2, 1.5.3), канд. екон. наук, ст. викл. О. М. Пахненко (підрозділ 3.3.1), канд. екон. наук, ст. викл. А. О. Бойко (підрозділи 1.6.2, 3.3.3), канд. екон. наук, асист. В. В. Роєнко (підрозділи 1.6.2, 3.3.2), канд. екон. наук, ст. викл. А. Ю. Семеног (підрозділ 1.6.3), канд. екон. наук В. Ю. Ігнатенко (підрозділи 1.5.1, 1.5.2, 1.5.3), Д. О. Оголь (підрозділи 1.3.1, 1.3.2, 1.3.3).

Розділ 1

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ДЕРЖАВИ

Тема 1.1 Теоретичні засади фінансово-економічної безпеки

1.1.1 Дослідження категоріально-понятійного апарату фінансово-економічної безпеки держави

Правильне вирішення проблеми забезпечення фінансово-економічної безпеки держави залежить від чіткого розуміння основного понятійного апарату, який використовується при її здійсненні, і насамперед – уточнення таких категорій, як “безпека”, “небезпека”, “загроза”, “ризик”, “невизначеність”.

З точки зору *системного підходу* безпеку можна визначити як властивість системи, що забезпечує її стійке і стабільне функціонування та розвиток в умовах виникнення різних видів зовнішніх і внутрішніх загроз. Тобто це така властивість системи, що дозволяє звести до мінімуму, а в найкращому випадку й повністю позбутися негативного впливу дестабілізуючих факторів різної природи.

З *кібернетичної точки зору* безпека трактується таким чином: це кількісна і якісна характеристика властивостей системи з погляду її здатності до самовиживання та розвитку в умовах виникнення зовнішньої й внутрішньої загрози, тобто де стабілізаційної дії непередбачених і важкопрогнозованих зовнішніх і внутрішніх факторів. Таким чином, для визначення рівня безпеки потрібна оцінка стану системи і якісних властивостей (таких як стійкість, надійність, захищеність, керованість, самоорганізація, живучість, досяжність, здійсненність тощо). Причому, якщо система задовольняє певні оптимізаційні критерії, але не є стійкою, то така система не є працездатною. Як *філософська категорія безпека* є формою вираження життєспроможності та життєстійкості об'єктів матеріального світу.

Що стосується сучасних наукових поглядів, то, на нашу думку, найбільш ємним є визначення А. Б. Качинського, який трактує безпеку як стан захищеності життєво важливих інтересів особистості, суспільства та держави, а також докільця в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз. Отже, А. Б. Качинський, як і ряд інших авторів, а саме: В. І. Ярочкін, А. В. Возженніков, поняття “безпека” визначає за змістом як “стан захищеності”, коли загрози мінімальні, а небезпека відсутня.

На основі вищесказаного можна зробити висновок, що **безпека** – це стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз.

Забезпечення безпеки – організація та реалізація системи заходів різного характеру з метою попередження, нейтралізації або локалізації потенційних чи реальних загроз.

Система безпеки – сукупність законодавчих актів і створених на її основі органів, інститутів і механізмів взаємодії з метою забезпечення безпеки.

Таким чином, про безпеку необхідно і правомірно говорити тільки тоді, коли існує будь-яка небезпека. Саме небезпека в методологічному плані повинна стояти на першому місці, з її аналізу має починатися дослідження проблеми *безпеки як негативної визначеності небезпеки*. Небезпека в цьому аспекті є вихідною категорією аналізу безпеки. Щойно виникає небезпека, починаються розмови про безпеку. Проблема ж останньої актуалізується. Коли ж небезпека як потенційний вплив активізується або підсилюється, то виникає загроза. За твердженням А. Б. Качинського, небезпека визначається як ситуація, постійно присутня в навколишньому середовищі, що за певних умов може призвести до реалізації небажаної події, з якою пов'язана низка небезпечних для людини, суспільства, держави та довкілля чинників.

З. С. Варналій трактує небезпеку як об'єктивну можливість негативного впливу на певне явище, систему, механізм, соціальний організм, внаслідок чого йому може бути заподіяна шкода, що призведе до занепаду, кризового стану тощо. У свою чергу П. Белов під небезпекою розуміє можливість спричинення шкоди, О. Сергунін вважає, що небезпека – це усвідомлена, але не фатальна імовірність нанесення шкоди кому-небудь або чому-небудь, що визначається наявністю певних об'єктивних і суб'єктивних чинників. О. Владімірова зазначає небезпеку як загрозу, що формується. Отже, небезпека є підтвердженням відсутності безпеки, тобто це фактично є стан, при якому існують чітко сформовані та готові до реалізації загрози.

Економічна небезпека є конкретною формою прояву загрози, імовірність настання якої має математичне визначення в межах від 0 до 1. Якщо рівень небезпеки певного фактора дорівнює нулю, це означає лише абстрактну загрозу об'єкту з боку цього фактора. Таким чином, розбіжність між загрозою економічної небезпеки та самою економічною небезпекою визначається розвитком перетворення джерела заподіяння шкоди з потенційного фактора (коли ймовірність настання такої загрози дорівнює нулю) на реальний (імовірність настання міститься в межах від 0 до 1).

Що стосується терміна “загроза”, то найбільш повне визначення подане в роботі Б. Демідова, А. Велічко та І. Волошук, які загрозу визначають як сукупність умов і факторів, що перешкоджають реалізації

національних інтересів держави та створюють небезпеку життєво важливим інтересам особистості, суспільства та держави, національним цінностям та національному устрою. О. Владімірова у своїх дослідженнях визначає загрозу як небезпеку, що реалізується. На думку О. Сергуніна, загроза – це стадія крайнього загострення протиріч, безпосередній передконфліктний стан, найбільш конкретна та безпосередня форма небезпеки або сукупність умов і факторів, що ставлять під удар інтереси громадян, суспільства та держави. У свою чергу З. С. Варналій загрозу визначає як конкретну безпосередню форму небезпеки або сукупність негативних чинників і небезпек. З огляду на вищезазначене можна зробити висновок, що **загроза** – це чітко сформовані умови та фактори зовнішнього і внутрішнього характеру, які максимально наближені до реалізації або реалізуються, що суперечать інтересам держави, регіону, галузі, підприємства, суспільства та громадянина. Залежно від джерел виникнення конфлікту загрози можуть бути як внутрішні так і зовнішні, а також прямі та непрямі (приховані), реальні та потенційні (табл. 1.1).

Таблиця 1.1 – Класифікація загроз економічної безпеки за основними параметрами

Ознака загроз	Види загроз
Місця виникнення	Внутрішні (екзогенні); зовнішні (ендогенні)
Джерела загрози	Природні; антропогенні; антропогенно-природні
За ступенем небезпеки	Особливо небезпечні; небезпечні
Можливість здійснення	Реальні; потенційні
Напрямок дії	Цілеспрямовані; нецілеспрямовані
Масштаби здійснення	Загальнонаціональні; регіональні; локальні; індивідуальні
Характер здійснення	Навмисні; ненавмисні
Сфера дії	Фінансові; виробничі; технологічні; соціальні; інформаційні та інші
Тривалість дії	Постійні; тимчасові

Під **економічною загрозою** розуміють потенційну можливість завдання шкоди суб'єкту господарювання з боку окремих факторів, обумовлених характером економічної діяльності та зовнішнім середовищем. Перетворення загрози на реальну небезпеку супроводжується формуванням реальних передумов прояву її негативного впливу на об'єкт економічної безпеки.

Практичну діяльність економічних об'єктів супроводжують різноманітні види ризиків: фінансові, ринкові, комерційні, політичні та інші.

Ризик – це імовірність настання події, яка може відбутися за певних обставин у майбутньому та призвести до позитивного, негативного або нульового результату. Множинність і різноспрямованість чинників ризику може призвести не тільки до серйозних втрат економічного характеру, але й до загрози безпеки всього об'єкта економічної системи.

Оцінка ступеня ризику може бути проведена з використанням методів економічної статистики, що дозволяє дати відносну характеристику ризикованих рішень з конкретного виду економічної діяльності.

Поглиблений аналіз стратегії управління ризиками дозволяє виявити певний зв'язок і залежність теорій “ризиків” і “невизначеності”. Зокрема *основними видами економічної невизначеності є такі:*

1. *Поведінка інвестора, ухвалення рішення.* Сюди входять: різна оцінка різних за сумою очікуваних прибутковостей, суб'єктивна деформація об'єктивної вірогідності, а також різна оцінка форми розподілу вірогідності різними інвесторами. Умовно цей тип невизначеності належить до суб'єктивної невизначеності.

2. *Неповнота інформації на ринку,* а також нерівномірність її розміщення серед різних учасників ринку. Тут ключовими чинниками стають час та інформація, які набувають характеру витрат для досягнення бажаного рівня визначеності, віртуальна ціна якого складається з ціни зусиль зі збору додаткової інформації та ціни витраченого на це часу. Умовно цю складову можна визначити як “гносеологічну невизначеність”.

3. *Невизначеність як невід'ємна частина економічних явищ і процесів,* що лежить, наприклад, в основі технологічного процесу. Така невизначеність може бути умовно позначена як “онтологічна”. Так, виробнича функція не відбиває змін, пов'язаних з інноваціями та економічним ефектом їх упровадження. Тому такі витрати можуть визначити випуск продукції тільки у значенні вірогідності.

Виявлення й аналіз чинників, які породжують ризик, але містяться за межами ринкових цін, що стало результатом поглибленого дослідження макроекономічних процесів, є основою формування напряму, що розглядає невизначеність середовища та невизначеність дії як фундаментальної основи ризику.

Таким чином, стосовно ризику як економічної категорії, слід визначити, що **управління ризиками** – це діяльність, спрямована на подолання невизначеності, яка виражається у відносинах суб'єктів господарської діяльності з приводу оптимізації своїх інтересів до максимізації прибутку при об'єктивній неможливості врахувати і кількісно визначити комплекс одночасно діючих чинників, що породжують визначеність економічної системи.

Загрози економічній безпеці у перспективі породжують стратегічні та національні ризики. Кожній загоді відповідає певний ступінь ризику. Необхідність визначення ступенів ризику значною мірою зумовлена питанням визначення прийняттого рівня безпеки. Кількісний вимір різних видів загроз за рахунок визначення рівня ризиків дає можливість порівнювати ці види загроз між собою і, відповідно, визначати рівень безпеки – ступінь їх захищеності.

1.1.2 Економічна безпека: сутність і місце в системі національної безпеки

Економічна безпека є важливою складовою будь-якої системи чи то держави та суспільства, чи то окремо взятої родини. Вона відображає здатність підтримувати і створювати умови для відтворення економічного благоустрою та захисту інтересів.

Досліджуючи проблеми економічної безпеки, слід пам'ятати про системну сутність цього явища. Економічна безпека держави, з одного боку, – це підсистема, яка складається з систем різних напрямків, що також мають свою внутрішню структуру, з іншого – це підсистема національної безпеки держави. Водночас економічна безпека має розглядатися як підсистема міжнародної економічної безпеки, що у свою чергу є складовою частиною надсистеми – міжнародної безпеки.

Генезис економічної безпеки як соціального феномену бере початок у біологічній природі людини, яка є всезагальною основою будь-якої життєдіяльності. Вихідним пунктом розвитку може слугувати фундаментальний біологічний інтерес самозбереження. Саме він дає імпульс основним потребам, спрямованим на збереження життя як унікальної форми існування. Отже, від часу появи людини на землі потреба у безпеці існує в її підсвідомості. Американські психологи А. Маслоу та Х. Муррей зазначали, що при задоволенні головних фізіологічних потреб необхідність у безпеці виникає як самостійне явище. Відповідно до словника Робера термін “безпека” почав уживатися з 1190 року й означав спокійний стан духу людини, яка вважала себе захищеною від будь-якої небезпеки. Однак у цьому значенні він не прижився в лексиці народів Західної Європи і до XVII ст. вживався

досить рідко. У XVII–XVIII ст. практично в усіх країнах панувала думка, що головна мета держави – всезагальний добробут і безпека, тому термін “безпека” отримав у цей час нове трактування: стан, ситуація спокою, коли немає реальної небезпеки, а також матеріальні, економічні, політичні умови, відповідні органи та організації, що сприяють утворенню такої ситуації.

Категорія безпеки в юриспруденції царської Росії стала вживатись у зв'язку з охороною громадського порядку, як наслідок боротьби з державними злочинами. У серпні 1881 року було прийнято “Положення про заходи щодо охорони державного порядку та громадського спокою”, де вперше визначено поняття громадської безпеки. Але це обмежене поняття безпеки сприяло посиленню революційної боротьби.

Термін “національна безпека” вперше на політичному рівні було вжито в 1904 р. Президентом Сполучених Штатів Америки Теодором Рузвельтом у Посланні Конгресу США, коли він обґрунтовував військову акцію в зоні майбутнього Панамського каналу інтересами національної безпеки країни. Безпосередньо Закон “Про національну безпеку” було прийнято Конгресом США в 1947 році. На початку XX ст. Т. Рузвельт національну безпеку визначив як сукупність умов, що надійно забезпечують національний суверенітет, захист стратегічних інтересів і повноцінний розвиток суспільства, життя та здоров'я всіх громадян.

У двадцятих роках XX ст. в Радянському Союзі поняття безпеки ототожнювалося з терміном “революційний порядок”, розпливчастість якого відкрила широкий простір для свавілля. У законодавстві Радянського Союзу в 1934 році з'явилося поняття “державна безпека”, а в Конституції СРСР 1936 року серед функцій органів державної влади й управління визначалась “охорона державної безпеки”. У Конституції СРСР 1977 р. розділ 5 був цілком присвячений захисту та забезпеченню державної безпеки. Варто підкреслити, що союзна республіка в складі Радянського Союзу була позбавлена права забезпечення державної безпеки. Вона, згідно з конституцією, тільки брала участь у цьому процесі. Неможливо також не звернути увагу й на те, що керівництво Радянського Союзу так і не дійшло до розуміння необхідності визначення економічної безпеки, бо вважало радянську економіку дуже ефективною, яка не піддається внутрішнім і зовнішнім загрозам. Саме небажання прийняти необхідність трансформацій під мінливість світу за “залізною завісою” та нерозуміння основ роботи економіки призвели врешті-решт до розвалу Радянського Союзу.

З набуттям незалежності та закладанням базових засад державності України Конституцією України в 1996 р. було визначено необхідність здійснення безпеки різних сфер суспільного життя, зокрема й економічної. Так, у статті 17 Конституції України зазначається, що “захист суверенітету і територіальної цілісності України, забезпечення її економічної та інформаційної безпеки є найважливішими функціями держави, справою всього українського народу”, а в статті 3 підкреслюється, що “людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканість і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю”. Отже, саме в головному законі держави закріплено демократичні основи українського суспільства. Для демократичної країни безпека держави та суспільства є не самоціллю, а функцією забезпечення свободи та безпеки людини.

Віддаючи належне забезпеченню національної безпеки в усіх її аспектах, було розроблено, а Верховною Радою України схвалено Концепцію національної безпеки України (16 січня 1997 р.). У цьому документі національна безпека трактується як стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз і є необхідною умовою збереження та примноження духовних і матеріальних цінностей. 19 червня 2003 року був також прийнятий Закон України “Про основи національної безпеки України”, у якому визначено, що національна безпека – це захищеність життєво важливих інтересів людини та громадянина, суспільства і держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. Наступний документ, який було прийнято 12 лютого 2007 року, – Стратегія національної безпеки України. У ній зазначалася необхідність встановлення пріоритетів при визначенні цілей і завдань, а також необхідність взаємодії “з сучасними системами міжнародної та регіональної політики”. І тільки з прийняттям 2 березня 2007 року Методики розрахунку рівня економічної безпеки України відбулося чітке закріплення законодавством таких категорій, як: економічна безпека, загрози економічній безпеці, критерії економічної безпеки, індикатори економічної безпеки, оптимальні значення індикаторів, порогові значення індикаторів, макроекономічна безпека, бюджетна безпека, валютна безпека та інші. Окреслено підходи до визначення інтегрального індексу економічної безпеки. Як наслідок кризи 2008–2009 року, стимулятором якої став фінансовий сектор економіки, 15 серпня 2012 року ухвалюється Концепція забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері, у якій визначено явища та чинники, що можуть призвести до створення внутрішніх і зовнішніх

загроз національній безпеці у фінансовій сфері, основні засади та напрямки державної політики щодо забезпечення національної безпеки держави у фінансовій сфері, шляхи та способи розв'язання проблем. Прийняття Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України (29 жовтня 2013 р.) надає інше тлумачення категорії “економічна безпека” та дещо по-іншому формалізує процес розрахунку інтегрального індексу економічної безпеки держави.

Дослідження еволюції безпекознавства дало змогу однозначно стверджувати, що кожна держава, суспільство чи особа для свого існування, збереження та прогресивного розвитку вирішує питання національної безпеки взагалі та економічної зокрема.

Проблематика сутності національної безпеки змістовно досліджується в роботах сучасних економістів. Особливо привертає до себе увагу трактування цієї категорії деякими з них. Так, Б. В. Губський під *національною безпекою* розуміє здатність держави ефективно протидіяти впливу наявних чи потенційних загроз її існуванню та незалежному розвитку. Серед складових автор виділяє політичну, соціокультурну, військову, екологічну та економічну безпеку. У свою чергу Я. Й. Малик зазначає, що *національна безпека* – це стан і ступінь захищеності важливих інтересів громадянина, суспільства та держави в різних сферах життєдіяльності від внутрішніх і зовнішніх загроз, що є необхідною умовою існування та розвитку нації, збереження та примноження її матеріальних і духовних цінностей. На думку З. С. Варналія, *національна безпека* – це захищеність життєво важливих інтересів людей, суспільства та держави, за якої забезпечується сталий розвиток суспільства, своєчасне виявлення, запобігання та нейтралізація реальних і потенційних загроз національним інтересам. Серед структурних елементів науковець виділяє оборонну, екологічну, енергетичну, продовольчу та інші види безпеки. У свою чергу А. І. Сухоруков зазначає, що *національна безпека* – це системна категорія права, політичної економії та політології, тісно пов'язана з категоріями територіальної єдності та недоторканності, агресії та примусу, економічної незалежності та економічного суверенітету тощо.

Підсумовуючи перераховані підходи, можна зробити висновок про те, що *національна безпека* – це здатність нації в цілому та державних органів влади зокрема попереджувати та протидіяти внутрішнім і зовнішнім загрозам будь-якого характеру з метою збереження територіальної цілісності та незалежного розвитку держави, а також можливість захищати інтереси нації, суспільства та держави з метою примноження духовних і матеріальних цінностей.

Національна безпека є складною системною та багатоплановою категорією. З огляду на вищезазначене, на нашу думку, структуру національної безпеки можна подати за допомогою рисунка 1.1.



Рисунок 1.1 – Структура національної безпеки за основними складовими

Правову основу у сфері національної безпеки держави становлять: конституція, закони, укази, постанови, розпорядження, нормативні акти міністерств і відомств, а також міжнародні договори.

Суб'єктами забезпечення національної безпеки в державі є: Президент, Верховна Рада, конгрес, прем'єр-міністр, уряд, Національний банк, міністерства, суди загальної юрисдикції, правоохоронні органи, місцеві державні адміністрації, органи місцевого самоврядування, військові формування (утворені відповідно до законів), громадяни та громадські об'єднання.

До об'єктів національної безпеки належать:

- людина та громадянин – їхні конституційні права та свободи;
- суспільство, нація та соціальна група – їх духовні, морально-етичні, культурні, історичні, інтелектуальні та матеріальні цінності, інформаційне та навколишнє природне середовище і природні ресурси;

- природа та її ресурси – збереження, раціональне й ефективне використання.
- регіон, галузь, суб'єкт господарювання – право на розвиток і самостійне визначення стратегічних цілей та завдань;
- держава – її конституційний лад, суверенітет, територіальна цілісність і недоторканність.

Центральною ланкою системи національної безпеки є поняття економічної безпеки, яке формується під впливом зовнішнього та внутрішнього середовища, системи загроз та інтересів держави, а її дотримання є основною метою реалізації державної політики. Як економічні відносини визначають усі інші типи суспільних відносин, суспільний прогрес у цілому, так і економічна безпека відіграє базисну, вирішальну роль у системі національної безпеки як органічний її елемент.

Поняття економічної безпеки належить до числа тих, які, з одного боку, всім інтуїтивно зрозумілі, а з іншого – трактуються по-різному та різняться за своїм змістом. Найголовніша розбіжність полягає в трактуванні об'єкта, на який повинно бути спрямоване забезпечення економічної безпеки.

Фахівці виділяють декілька підходів до визначення поняття економічної безпеки.

Згідно з *першим підходом* економічна безпека розуміється як стан захищеності життєво важливих інтересів від внутрішніх і зовнішніх загроз. Так, наприклад, у Концепції економічної безпеки України економічна безпека розглядається як “стан економіки, суспільства та інститутів державної влади, при якому забезпечуються реалізація та гарантований захист національних економічних інтересів, прогресивний соціально-економічний розвиток України, достатній оборонний потенціал навіть за несприятливих внутрішніх і зовнішніх процесів”. На думку російського вченого А. Городецького, економічна безпека означає надійну та забезпечену всіма необхідними засобами держави захищеність національно-державних інтересів у сфері економіки від внутрішніх і зовнішніх збитків. К. Х. Іпполітов вважає, що економічна безпека держави охоплює захищеність усієї системи “економічних відносин, які визначають прогресивний розвиток економічного потенціалу країни і забезпечують підвищення рівня добробуту всіх членів суспільства, його окремих соціальних груп, а також формують основи обороноздатності країни, захищеність від небезпек і загроз, джерелом яких є внутрішні та зовнішні протиріччя”. Фактично так само, але більш скорочено, формулює дану категорію і В. Савін: “Економічна безпека – це система захисту життєво важливих інтересів країни”.

Другим поширеним підходом є трактування економічної безпеки щодо її ролі в недопущенні переходу окремих параметрів безпеки за свої граничні значення та захисту держави від соціально-політичних вибухів. У цьому випадку економічна безпека держави є інструментом у запобіганні та усуненні загроз з метою забезпечення стійкості системи. З цього приводу слід вказати на визначення О. Лепіхова, який говорить про економічну безпеку як стан економічної системи, “...що характеризується стійкістю по відношенню до впливу внутрішніх і зовнішніх дій, які загрожують суспільству”, або Е. Бухвальда: “Економічна безпека – якісна характеристика економічної системи, що визначає її здатність підтримувати нормальні умови життєдіяльності населення, стійке забезпечення ресурсами розвитку народного господарства, а також послідовну реалізацію національно-державних інтересів”. У свою чергу М. М. Єрмошенко вважає, що економічна безпека є ніщо інше, як такий стан економічного механізму держави, який характеризується збалансованістю та стійкістю до негативного впливу внутрішніх і зовнішніх загроз, його здатністю забезпечувати на основі реалізації національних економічних інтересів сталий і ефективний розвиток вітчизняної економіки та соціальної сфери.

Третій підхід отримав назву “відтворювальний” за здатність економіки забезпечувати потреби та самовідновлюватись. Академік Л. І. Абалкін розглядає економічну безпеку як “сукупність умов і факторів, які забезпечують незалежність національної економіки, її стабільність і стійкість, здатність до постійного оновлення та самовдосконалення”. В. Тамбовцев вважає, що економічна безпека – це сукупність властивостей стану виробничої підсистеми економічної системи, яка забезпечує можливість досягнення цілей усієї системи. Більш конкретно в цьому напрямі висловлюються автори Аналітичної доповіді Українського центру економічних і політичних досліджень: “Економічна безпека – наявність у державі достатніх можливостей для забезпечення репродукції виробничого потенціалу в усіх сферах докладання суспільно-корисної праці, а також для забезпечення стабільності суспільного ладу, суверенності держави, її спроможності самостійно формувати та здійснювати внутрішню і зовнішню політику, наявності в державі достатнього потенціалу для забезпечення надійних гарантій щодо зовнішніх загроз”.

Водночас є ряд визначень, які є досить змістовними, що не дозволяє однозначно віднести їх до тієї чи іншої категорії. Одним з таких є визначення за авторством Я. Жаліла, який трактує економічну безпеку країни як “складну багатофакторну категорію, що характеризує здатність національної економіки до розширеного відтворення з

метою задоволення на визначеному рівні потреб власного населення та держави, протистояння дестабілізаційній дії чинників, що створюють загрозу стійкому збалансованому розвитку країни; забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання”.

Якщо розглядати економіку як динамічну систему, що розвивається за рахунок внутрішніх механізмів, то в цьому контексті поняття її безпеки є тотожним поняттю стійкості процесу суспільно-економічного відтворення. У цьому сенсі поняття економічної безпеки, на думку фахівців Національного інституту стратегічних досліджень, є складною багатофакторною категорією, що характеризує спроможність національної економіки до розширеного самовідтворення з метою збалансованого задоволення потреб населення країни, протистояння дестабілізаційному впливу внутрішніх і зовнішніх чинників, забезпечення конкурентоспроможності національної економіки у світовій системі господарювання.

Водночас у Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України під економічною безпекою слід розуміти такий стан національної економіки, який дає змогу зберегти стійкість до внутрішніх і зовнішніх загроз, забезпечити високу конкурентоспроможність у світовому економічному середовищі та характеризує здатність національної економіки до сталого і збалансованого розвитку.

У проєкті Концепції економічної безпеки України економічна безпека розглядається як “спроможність національної економіки отримувати свій вільний, незалежний розвиток і утримувати стабільність громадянського суспільства та його інститутів, а також достатній оборонний потенціал держави за всіляких несприятливих умов і варіантів розвитку подій, здатність української держави до захисту національних економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз”.

Таким чином, підсумовуючи вищезазначене, зауважимо, що **економічна безпека держави** – це ступінь захищеності від внутрішніх і зовнішніх загроз об’єкта, при якому забезпечується його стійкий розвиток і збереження інтересів. Розвиток – один з головних компонентів економічної безпеки. У разі відсутності розвитку будь-яка система втрачає можливість протистояти загрозам, які трансформуються під впливом розвитку зовнішнього та внутрішнього середовища. Стійкість – найважливіша характеристика системи, а особливо економічної. Чим стійкіша економічна система, тим життєздатніша економіка, а отже оцінка її безпеки буде вищою. Порушення пропорцій і зв’язків між різними компонентами системи призведе до дестабілізації та виникнення небезпеки, а згодом і до загрози.

У літературі з питань дослідження економічної безпеки до цієї категорії входять різноманітні складові. На нашу думку, до економічної безпеки слід відносити тільки ті її складові, які містять лише економічні відносини або базуються на них (рис. 1.2). Варто розуміти, що для забезпечення економічної безпеки можуть застосовуватися фізичні, військові, технологічні, політичні та інші засоби, але це не означає, що правова чи технологічна безпека є складовою економічної. Власне економічна безпека, що забезпечується методами прийняття раціональних рішень, може використовуватися для забезпечення технологічної або науково-технічної та інших видів безпеки.

Перелічені складові тісно пов'язані між собою, із внутрішнім і зовнішнім середовищем, а їх зв'язки є як прямими, так і опосередкованими. У рамках цих видів у державі обираються цілі, завдання, а також визначаються пріоритетні з них, внаслідок чого виникає конфлікт інтересів при розподіленні ресурсів, реалізації цілей.



Рисунок 1.2 – Основні складові економічної безпеки держави

Система економічної безпеки – це сукупність підсистем, які відокремлено можуть розглядатися як система. Система економічної безпеки характеризується матеріалізацією її предмета. Система економічної безпеки містить у собі такі складові елементи: суб'єкт, об'єкт, нормативно-правова база, засоби захисту.

Підсумовуючи перераховані підходи, можна зробити висновок про те, що коло суб'єктів економічної безпеки містить у собі не тільки державу та державні установи, а й регіон (регіони), галузь (галузі), суб'єкт господарювання (юридичні та фізичні особи), громадянина (родину, суспільство), які ведуть самостійну діяльність і забезпечують як власну економічну безпеку, так і економічну безпеку всієї системи. Водночас на державу покладені основні функції щодо забезпечення

економічної безпеки суб'єктів системи, при цьому це не повинно стати прерогативою одного відомства чи служби. Економічна безпека системи повинна підтримуватись усією системою державних органів, служб і відомств.

1.1.3 Фінансова безпека в системі економічної безпеки держави

Забезпечення національних інтересів та економічної безпеки – найважливіші функції держави, реалізація яких покликана посилювати її позиції в міжнародному співтоваристві. **Економічна безпека** – фундаментальна основа економічно ефективної держави в цілому, яка відстоює свої національні інтереси і забезпечує свою економічну безпеку як складову національної безпеки. У сучасних умовах особливу роль відіграє насамперед система фінансової безпеки держави як базова складова економічної безпеки держави в цілому. Це зумовлено посиленням фінансової глобалізації, послабленням державного контролю за розвитком грошово-кредитних відносин, лібералізацією зовнішньоекономічних зв'язків, підвищенням значення валютних відносин і зростанням міжнародної мобільності капіталу та посиленням впливу валютної сфери на процеси, що відбуваються в сучасному секторі економіки.

Забезпечення фінансової безпеки держави особливо актуальне для країн з транзитивною економікою, у яких система державних фінансів не є досить стійкою, що, зокрема, стосується й України. Оскільки вплив світових фінансових систем на окремо взятую державу переходить на якісно інший рівень, то, з урахуванням панівного становища, яке займає фінансова складова в сучасній економіці, ми маємо право характеризувати останню як економіку, керовану в основі своїй фінансовим чином, через фінансові механізми, за допомогою фінансових важелів, фінансових стимулів і у фінансових цілях.

Як показує світовий досвід, *забезпечення належного рівня фінансової безпеки на всіх рівнях* (національному, регіональному, підприємства, фізичної особи) – це гарантія незалежності держави та можливість уникнути настання негативних наслідків відкритості національної економіки, умова стабільності та ефективної життєдіяльності суспільства, досягнення ефективної взаємодії з міжнародними фінансовими й економічними інституціями.

На сьогодні відсутнє єдине усталене визначення поняття “фінансова безпека”. Наявні формулювання відображають лише окремі аспекти фінансової безпеки і не можуть претендувати на її однозначне та виключне трактування (табл. 1.2).

Таблиця 1.2 – Огляд визначень поняття “фінансова безпека держави”

Визначальна ознака	Характеристика визначення	Автор
Збалансованість, стійкість до загроз, здатність, ефективність функціонування національної економічної системи	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання	Мунтіян В. І.
	Стан фінансово-кредитної сфери держави, який характеризується збалансованістю та якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних чинників (загроз), здатністю цієї сфери забезпечувати захист національних фінансових інтересів, достатні обсяги фінансових ресурсів для всіх суб'єктів господарювання та населення в цілому	Єрмошенко М. М.
	Стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку та обслуговування фінансових зобов'язань	Сухоруков А. І., Ладюк О. Д.
	Стан фінансово-кредитної сфери, що характеризується збалансованістю та якістю системної сукупності фінансових інструментів, технологій і послуг, стійкістю до зовнішніх і внутрішніх впливів, здатністю захищати національні фінансові інтереси	Смирнов С. М.
Захищеність, забезпеченість фінансовими ресурсами	Захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових відносин, забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки, держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їхніх потреб і виконання зобов'язань, що існують	Геєць В. М.
	Стан захищеності життєво важливих інтересів особи, суспільства та держави від внутрішніх і зовнішніх загроз у фінансовій сфері	Дмитренко Е. В.
	Рівень захищеності фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин	Барановський О. І.

Продовження таблиці 1.2

Визначальна ознака	Характеристика визначення	Автор
	Захищеність інтересів держави у фінансовій сфері, такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни для забезпечення її соціально-економічного розвитку й обслуговування фінансових зобов'язань	Варналій З. С.
Розширене відтворення економічного росту	Стан фінансових відносин, за якого б створювалися сприятливі умови та необхідні ресурси для розширеного відтворення економічного росту та підвищення життєвого рівня населення, удосконалення національної фінансової системи для успішної протидії внутрішнім і зовнішнім факторам дестабілізації фінансового стану в державі	Василик О. Д.
Цілісність, єдність фінансової системи	Забезпечення такого розвитку фінансової системи, фінансових відносин і процесів в економіці, за якого створюються необхідні фінансові умови для соціально-економічної та фінансової стабільності країни, збереження цілісності та єдності фінансової системи, успішного подолання внутрішніх і зовнішніх загроз у фінансовій сфері	Губін Б. В.
Спроможність забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи	Стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, податкової системи, який характеризується спроможністю держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи, її структурну збалансованість, стійкість до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів	Губський Б. В.

Узагальнюючи наведені в таблиці дані, можна визначити, що фінансова безпека як дефініція розглядається під різними кутами, зокрема:

- *з позицій ресурсно-функціонального підходу фінансова безпека – це захищеність фінансових інтересів суб'єктів господарювання на всіх рівнях фінансових відносин; забезпеченість домашніх господарств, підприємств, організацій і установ, регіонів, галузей, секторів економіки держави фінансовими ресурсами, достатніми для задоволення їх потреб і виконання відповідних зобов'язань;*

- *з погляду статички фінансова безпека* – такий стан фінансової, грошово-кредитної, валютної, банківської, бюджетної, страхової та фондової систем, який характеризується збалансованістю, стійкістю до внутрішніх і зовнішніх негативних впливів, здатністю попередити зовнішню фінансову експансію, забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та економічне зростання;
- *у контексті нормативно-правового регламентування фінансова безпека* передбачає створення таких умов функціонування фінансової системи, за яких, по-перше, фактично відсутня можливість спрямовувати фінансові потоки в не закріплені законодавчими нормативними актами сфери їх використання і, по-друге, до мінімуму знижена можливість зловживання фінансовими ресурсами.

Таким чином, *фінансова безпека* – це захищеність фінансових інтересів на всіх рівнях фінансових відносин; певний рівень незалежності, стабільності та стійкості фінансової системи країни в умовах впливу на неї зовнішніх і внутрішніх дестабілізаційних факторів, що становлять загрозу фінансовій безпеці; здатність фінансової системи держави забезпечити ефективне функціонування національної економічної системи та стале економічне зростання.

Забезпечення фінансової безпеки, з одного боку, залежить від взаємозв'язку її складових, з іншого – від економічної безпеки, складовою якої вона є. Її дезорганізація створює загрозу економічній безпеці держави та призводить до негативних наслідків.

Загалом стан фінансової безпеки є головним критерієм оцінки ефективності державної політики та діяльності владних структур під час реформування і розвитку фінансово-кредитної сфери.

Досліджуючи основні аспекти фінансової безпеки країни, необхідно розглянути *основний понятійний апарат фінансової безпеки*.

Об'єкти фінансової безпеки – фінансова система як механізм і явища, на які спрямовується діяльність суб'єктів фінансової безпеки держави щодо забезпечення фінансової безпеки.

Суб'єкти фінансової безпеки – держава як законодавча, виконавча та судова влада, фінансова система як сукупність фінансових інститутів; регіони; первинні ланки національної економіки; населення; міждержавні утворення; світові співтовариства.

Предмет фінансової безпеки – діяльність суб'єктів фінансової безпеки як реалізація сукупності принципів, функцій і конкретних заходів щодо забезпечення фінансової безпеки, спрямована на об'єкти фінансової безпеки.

Рівнями фінансової безпеки держави є:

- рівень окремого громадянина;
- рівень домашнього господарства;
- рівень суспільства;
- рівень підприємства, організації, установи;
- рівень галузі;
- рівень держави;
- рівень світової економіки

Національні фінансові інтереси – життєво важливі економічні та фінансові цінності держави як носія суверенітету, визначальні фінансові потреби народу та держави, реалізація яких гарантує фінансову незалежність і прогресивний розвиток країни.

Елементами фінансової безпеки країни є:

- 1) ефективність фінансової системи, тобто її здатність забезпечувати досягнення стратегічних і тактичних цілей розвитку держави;
- 2) незалежність фінансової системи, тобто здатність держави самостійно визначати цілі, механізми та шляхи її функціонування;
- 3) конкурентоспроможність фінансової системи, тобто її здатність повноцінно виконувати свої завдання та функції в умовах існування та впливу фінансових систем інших країн і світових фінансових агентів.

Сукупність повноважень основних суб'єктів системи забезпечення фінансової безпеки – законодавчо закріплені права й обов'язки всіх гілок влади, які задіяні в забезпеченні фінансової безпеки.

Згідно з законодавством України за фінансову безпеку в цілому відповідають Президент України, Верховна Рада України, Рада національної безпеки і оборони України та структури, що нею координуються, а за функціональні напрямки фінансової безпеки – економічний блок Кабінету Міністрів України з виділенням відповідних підрозділів, Розрахункова палата і Національний банк України, місцеві державні адміністрації та органи місцевого самоврядування, а також органи судової влади та прокуратури.

Фінансова безпека держави має як внутрішній, так і зовнішній аспекти. Щодо зовнішнього, то це, перш за все, фінансовий суверенітет країни, незалежність національної фінансової системи від впливу міжнародних фінансово-кредитних організацій і транснаціонального капіталу. Проте вести мову про абсолютну фінансову незалежність в умовах глобалізації не коректно. Адже на фінансовій безпеці України позначаються процеси фінансової глобалізації, що посилюються у світовому

співтоваристві. Відтак проблема фінансової безпеки сьогодні виходить за національні межі.

Зростає рівень інтеграції та консолідації фінансових ринків, зростають масштаби мобільності капіталу та посилюється інтенсивність його обігу. Тому під час розробки стратегії фінансової безпеки держави важливо аналізувати і враховувати поточну та ймовірну ситуацію на світових валютних ринках і ринках капіталу.

Безпека внутрішньої фінансової сфери України визначається досконалістю правової, організаційної та інституціональної бази, а також політичною стабільністю, рівнем ризиків ринкової кон'юнктури, масштабами тіньової економіки та рівнем корупції в державі.

Фінансова безпека, у свою чергу, **має такі складові**:

- 1) банківська безпека – це рівень фінансової стійкості банківських установ країни, що дає змогу забезпечити ефективність функціонування банківської системи країни та захист від зовнішніх і внутрішніх дестабілізаційних чинників незалежно від умов її функціонування;
- 2) безпека небанківського фінансового сектору – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах;
- 3) боргова безпека – відповідний рівень внутрішньої та зовнішньої заборгованості з урахуванням вартості її обслуговування та ефективності використання внутрішніх і зовнішніх запозичень та оптимального співвідношення між ними, достатній для задоволення нагальних соціально-економічних потреб, що не загрожує суверенітету держави та її фінансовій системі;
- 4) бюджетна безпека – це стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;
- 5) валютна безпека – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках;
- 6) грошово-кредитна безпека – це стан грошово-кредитної системи, що забезпечує всіх суб'єктів національної економіки якісними та доступними кредитними ресурсами в обсягах і на

умовах, сприятливих для досягнення економічного зростання національної економіки.

Фінансова безпека є багатоаспектним явищем: по-перше – це складова економічної безпеки, по-друге, економічна безпека – це підсистема національної безпеки держави. Водночас фінансова безпека є складною багаторівневою системою, яку утворюють ряд підсистем (складових), кожна з яких має власну структуру та логіку розвитку (рис. 1.3).

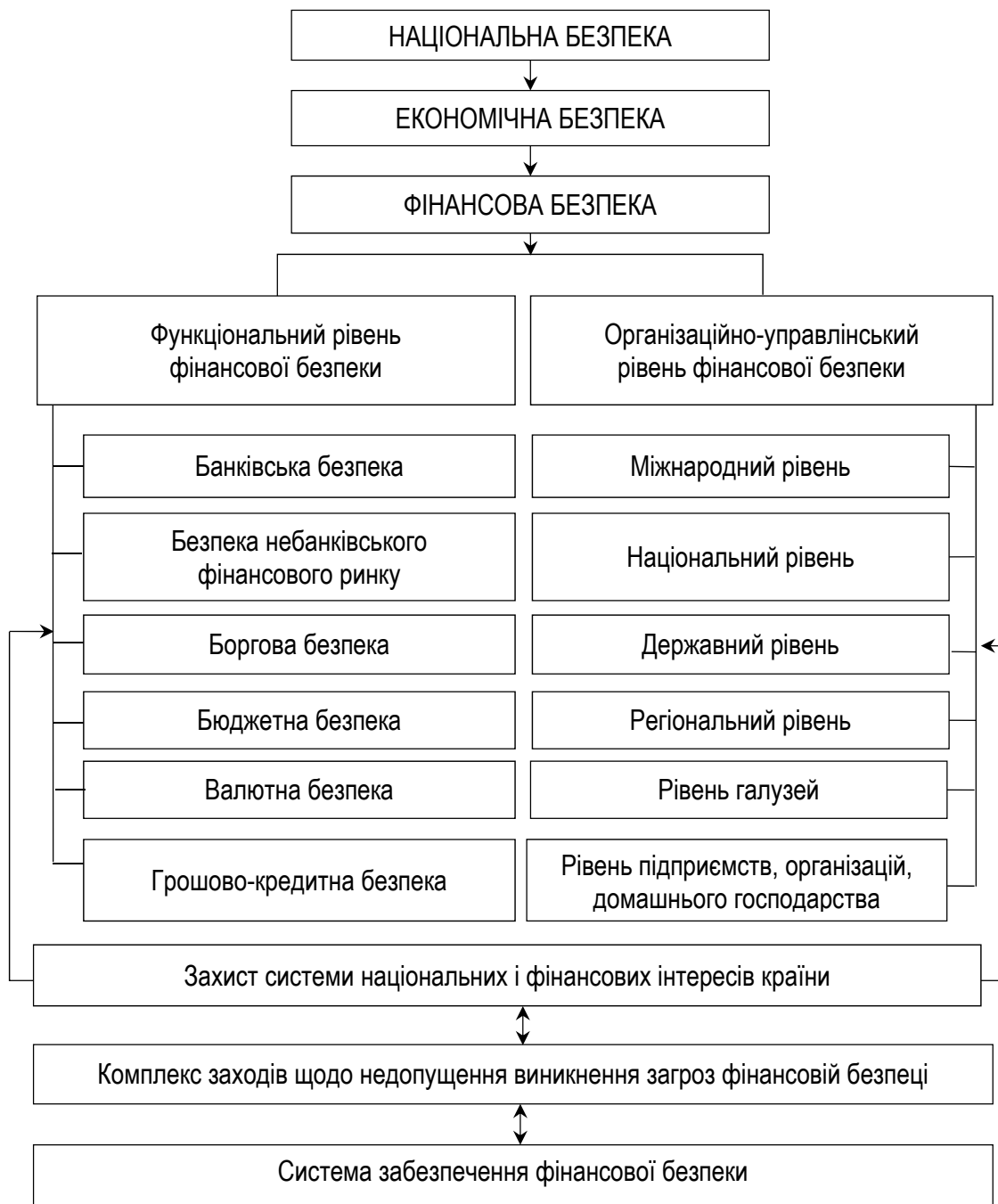


Рисунок 1.3 – Діяльність щодо забезпечення фінансової безпеки країни та її рівні

В економічній літературі для характеристики рівня забезпечення фінансової безпеки використовують різні категорії: загрози, критерії, показники, індикатори.

Загрози фінансовій безпеці – наявні та потенційно можливі явища і чинники, що створюють суттєву небезпеку національним фінансовим інтересам. Завданнями держави є виявлення загроз, вимірювання рівня їх небезпеки, вжиття адекватних заходів щодо запобігання та усунення загроз, а також негативних наслідків їхнього впливу.

Вплив загроз на соціально-економічний розвиток визначається системою індикаторів фінансової безпеки. **Індикатори фінансової безпеки** – це такі показники стану фінансової сфери, які в кількісній формі відображають загрози фінансовій безпеці, мають високу чутливість і велику сигнальну здатність попереджати суспільство, державу та суб'єктів ринку про можливі загрози у зв'язку зі зміною макроекономічної ситуації або тих чи інших управлінських рішень у сфері фінансової політики, значною мірою взаємодіють між собою.

Критерії фінансової безпеки – це певні нормативні показники, за якими здійснюється оцінювання стану фінансової системи країни з погляду забезпечення її сталого розвитку.

Оптимальні значення індикаторів – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для функціонування фінансової сфери.

Порогові значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції у фінансовій сфері й економіці країни в цілому.

У таблиці 1.3 подані індикатори фінансової безпеки держави, затверджені згідно з Методичними рекомендаціями щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, 2013 р.

Таблиця 1.3 – Індикатори фінансової безпеки держави

№ пор.	Індикатор (показник) фінансової безпеки
1 Банківська безпека	
1.1	Частка простроченої заборгованості за кредитами в загальному обсязі кредитів, наданих банками резидентам України, %
1.2	Співвідношення банківських кредитів і депозитів в іноземній валюті, %
1.3	Частка іноземного капіталу у статутному капіталі банків, %
1.4	Співвідношення довгострокових (понад 1 рік) кредитів і депозитів, разів
1.5	Рентабельність активів, %
1.6	Співвідношення ліквідних активів до короткострокових зобов'язань, %

Продовження таблиці 1.3

№ пор.	Індикатор (показник) фінансової безпеки
1.7	Частка активів п'яти найбільших банків у сукупних активах банківської системи, %
2 Безпека небанківського фінансового ринку	
2.1	Рівень проникнення страхування (страхові премії до ВВП), %
2.2	Рівень капіталізації лістингових компаній до ВВП, %
2.3	Рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи (далі – ПФТС), кількість критичних відхилень (–10 %)
2.4	Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному обсязі надходжень страхових премій (крім страхування життя), %
3 Боргова безпека	
3.1	Відношення обсягу державного та гарантованого державою боргу до ВВП, %
3.2	Відношення обсягу валового зовнішнього боргу до ВВП, відсотків
3.3	Середньозважена дохідність облігацій внутрішньої державної позики (далі – ОВДП) на первинному ринку, %
3.4	Індекс EMBI (Emerging Markets Bond Index) + Україна
3.5	Відношення обсягу офіційних міжнародних резервів до обсягу валового зовнішнього боргу, %
4 Бюджетна безпека	
4.1	Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %
4.2	Дефіцит/профіцит бюджетних і позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління, % до ВВП
4.3	Рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет, %
4.4	Відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету, %
5 Валютна безпека	
5.1	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період
5.2	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, грн.
5.3	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту
5.4	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, %
5.5	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США
5.6	Рівень доларизації грошової маси, %

Продовження таблиці 1.3

№ пор.	Індикатор (показник) фінансової безпеки
6 Грошово-кредитна безпека	
6.1	Питома вага готівки поза банками в загальному обсязі грошової маси (M0/M3), %
6.2	Різниця між процентними ставками за кредитами, наданими депозитними корпораціями у звітному періоді, та процентними ставками за депозитами, залученими депозитними установами (крім Національного банку), %
6.3	Рівень середньозваженої процентної ставки за кредитами, наданими депозитними корпораціями (крім Національного банку) в національній валюті, відносно індексу споживчих цін, %
6.4	Частка споживчих кредитів, наданих домогосподарствам, у загальній структурі кредитів, наданих резидентам, %
6.5	Питома вага довгострокових кредитів у загальному обсязі наданих кредитів (скорегований на курсову різницю), %
6.6	Загальний обсяг вивезення фінансових ресурсів за межі країни, млрд дол. США

Щодо принципів організації фінансової безпеки, то визначення та безумовне їх дотримання є передумовою для створення і забезпечення ефективного функціонування системи забезпечення безпеки фінансово-кредитної сфери.

До принципів забезпечення фінансової безпеки можна віднести:

- первинність закону під час діяльності із забезпечення фінансової безпеки;
- необхідність розробки, прийняття та реалізації державної стратегії забезпечення фінансової безпеки;
- визначення та затвердження на державному рівні національних інтересів у фінансово-кредитній сфері;
- збалансованість фінансових інтересів особи, підприємства, регіону, держави;
- обов'язкову участь особи, підприємства, регіону, держави в забезпеченні фінансової безпеки;
- необхідність постійного моніторингу основних індикаторів і постійного відстеження загроз фінансовій безпеці;
- своєчасність розробки та вжиття заходів, спрямованих на відвернення загроз і захист національних фінансових інтересів;
- необхідність структурного формування та правового оформлення підсистеми фінансової безпеки;
- визначення та чітке виконання функцій і реалізація повноважень суб'єктів забезпечення фінансової безпеки.

Сукупність методів забезпечення фінансової безпеки є проявом, з одного боку, наведеної вище сукупності принципів, з іншого – методології стратегічного планування, результатом їх реалізації в практиці підтримання безпеки фінансової системи на належному рівні.

До основних методів доцільно включити:

- аналітичну обробку інформації про досвід щодо забезпечення безпеки фінансової системи в інших країнах;
- збирання, накопичення й аналітичну обробку інформації, що характеризує стан фінансово-кредитної сфери;
- стратегічне планування забезпечення фінансової безпеки;
- постійний моніторинг і аналіз умов, чинників, загроз та індикаторів фінансової безпеки;
- прогнозування умов, дії чинників і значень індикаторів стану фінансової системи на перспективу;
- розробку та вжиття конкретних заходів щодо підтримання фінансової безпеки на належному рівні.

Склад основних функцій щодо забезпечення фінансової безпеки держави впливає з мети, сукупності принципів, основних методів забезпечення фінансової безпеки та переліку національних інтересів у цій сфері. Крім того необхідно враховувати перелік функцій, що містяться в Концепції національної безпеки України. Отже, *основними функціями системи забезпечення фінансової безпеки повинні бути:*

- створення ефективної системи та постійна підтримка її в належному стані (створення організаційно-правових засад для побудови, розвитку та функціонування системи; формування організаційної структури, окремих її складових і розподіл їх функцій; кадрове, фінансове, матеріальне, технічне, інформаційне забезпечення як системи в цілому, так і окремих її складових);
- забезпечення діяльності системи (вироблення державної стратегії забезпечення фінансової безпеки; планування конкретних заходів щодо підтримки безпеки; організація та безпосереднє керівництво системою та її складовими; визначення витрат на вжиття заходів та оцінка їх результативності);
- ведення перспективної діяльності системи (прогнозування, виявлення та оцінка можливих загроз, дестабілізуючих чинників, причин їх виникнення, а також наслідків їх прояву; організація діяльності щодо запобігання й усунення впливу загроз і дестабілізаційних чинників на національні інтереси, а також ліквідація наслідків впливу дестабілізаційних чинників);

- участь у міжнародних системах фінансової безпеки (входження в існуючі та утворення нових систем фінансової безпеки; утворення та участь у роботі двосторонніх і багатосторонніх органів фінансової безпеки; розробка та прийняття відповідної нормативно-правової бази, що регулює міждержавні відносини в галузі безпеки, спільне проведення заходів у рамках міжнародних систем фінансової безпеки).

Отже, фінансова безпека безпосередньо пов'язана з захистом системи головних національних і фінансових інтересів країни. На кожному конкретному історичному етапі її розвитку для забезпечення фінансової безпеки необхідне використання особливих методів і засобів, застосування специфічних механізмів та наявність відповідної системи спеціальних органів держави. Механізм забезпечення фінансової безпеки повинен реалізовуватися на основі розробки відповідних наукової теорії, концепції, стратегії і тактики, проведення адекватної фінансової політики, визначення об'єктів, наявності необхідних інститутів забезпечення безпеки (суб'єктів), визначення та конкретизації інтересів, систематизації загроз, застосування засобів, способів і методів забезпечення безпеки.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте місце та роль економічної безпеки в системі національної безпеки.
2. Дайте характеристику складових елементів економічної безпеки.
3. Розкрийте правові засади забезпечення економічної та фінансової безпеки держави.
4. У чому полягає система забезпечення економічної безпеки держави?
5. Дайте визначення фінансової безпеки.
6. Що таке фінансові інтереси?
7. Охарактеризуйте індикатори фінансової безпеки.
8. Що таке загрози фінансовій безпеці?
9. Які є загрози фінансовій безпеці?
10. Розкрийте принципи та методи забезпечення фінансової безпеки.

Тести

1. Національна безпека держави є:
 - а) складовою економічної безпеки;
 - б) складовою фінансової безпеки держави;
 - в) надсистемою економічної безпеки держави;
 - г) підсистемою енергетичної безпеки.

2. Системоутворювальним елементом поняття “національна безпека” є:
 - а) нація;
 - б) держава;
 - в) суспільство;
 - г) країна.
3. До основного виду економічної невизначеності відносять:
 - а) ризик втрати прибутку;
 - б) неповноту інформації на ринку;
 - в) настання страхової події;
 - г) правильної відповіді немає.
4. Виберіть правильне визначення поняття “економічна безпека держави”:
 - а) стан економічної системи, який характеризується стійкістю стосовно впливу внутрішніх і зовнішніх дій, що загрожують суспільству;
 - б) стан національної економіки, який дозволяє зберігати стійкість до внутрішніх та зовнішніх загроз і здатний задовольняти потреби особи, сім’ї, суспільства, держави;
 - в) здатність країни генерувати позитивні зрушення в національній економіці, протистояти зовнішнім економічним загрозам і гідно презентувати себе на зовнішньому ринку;
 - г) усі відповіді правильні.
5. З розвитком ринкових відносин виникають такі загрози фінансовій безпеці держави:
 - а) недосконалість бюджетної політики та нецільове використання коштів бюджету;
 - б) значні розміри державного та гарантованого боргу;
 - в) криміналізація та масштабний вплив капіталу в “тінь” і за кордон;
 - г) усі відповіді правильні.
6. Зволікання з загрозами фінансовій безпеці призводить до створення в країні (економіці):
 - а) фінансової кризи;
 - б) промислової кризи;
 - в) освітньої кризи;
 - г) кризи в галузі медицини.
7. До складу економічної безпеки включають:
 - а) фінансову, енергетичну, соціальну, зовнішньоекономічну, інноваційно-технологічну, військову безпеку;

- б) макроекономічну, фінансову, зовнішньоекономічну, інвестиційну, науково-технологічну, енергетичну, виробничу, демографічну, соціальну, продовольчу безпеку;
 - в) політичну, військову, екологічну, інформаційну, інтелектуальну безпеку;
 - г) макроекономічну, фінансову, боргову, страхову, фондову, науково-технологічну, енергетичну, виробничу, демографічну, соціальну, продовольчу безпеку.
8. До складу фінансової безпеки включають:
- а) бюджетну та боргову безпеку;
 - б) банківську безпеку та безпеку небанківського фінансового ринку;
 - в) інвестиційну та грошово-кредитну безпеку;
 - г) банківську, боргову, бюджетну, валютну, грошово-кредитну, безпеку страхового та фондового ринку.
9. Індикатори економічної безпеки – це:
- а) реальні статистичні показники розвитку економіки країни, які найбільш повно характеризують явища і тенденції в економічній сфері;
 - б) кількісні величини, порушення яких викликає загрозові процеси в економіці;
 - в) інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для відтворюваних процесів в економіці;
 - г) кількісні величини, порушення яких викликає несприятливі тенденції в економіці.
10. До індикаторів фінансової безпеки банківського сектору належать:
- а) частка іноземного капіталу в сукупному капіталі банківської системи;
 - б) співвідношення високоліквідних коштів і поточних пасивів;
 - в) рентабельність чистих активів;
 - г) правильної відповіді немає.

Тема 1.2 Методи оцінювання та моніторингу фінансово-економічної безпеки

1.2.1 Загрози фінансовій безпеці економічних суб'єктів

Параметри кожної складової фінансової безпеки економічних суб'єктів повинні забезпечити її внутрішню і зовнішню збалансованість, а їх значення мають бути достатніми для забезпечення належної стійкості системи до дії загроз.

Для аналізу фінансово-економічної безпеки застосовують системний підхід, який передбачає розгляд економіко-виробничої діяльності економічного суб'єкта як багаторівневої структурної системи.

На структурну систему фінансової безпеки впливають постійні і тимчасові загрози. Постійні загрози діють протягом усього періоду існування системи і фактично непереборні. Якщо вплив постійних загроз враховується в поточній діяльності економічних суб'єктів, то ймовірність настання і сили впливу тимчасових загроз необхідно постійно відслідковувати та вживати превентивних заходів. Тимчасові загрози діють протягом певного періоду часу й у свою чергу поділяються на короткострокові та довгострокові. Будь-яка зовнішня або внутрішня загроза може розглядатися як реальна або потенційна, а також як постійна або тимчасова.

Загрози безпеці економічного суб'єкта – це реально або потенційно можливі дії чи умови навмисного або випадкового (ненавмисного) порушення режиму функціонування економічного суб'єкта шляхом нанесення матеріального (прямого або непрямого) збитку, що призводить до фінансових втрат, включаючи й упущену вигоду. Тобто загроза може бути наслідком як непередбачених обставин, випадкових подій, так і усвідомлених провокацій, терористичних актів. Прояв загрози може бути у прямих збитках або втраченій вигоді.

Якщо в найзагальнішому вигляді уявити якийсь об'єкт, що має свої цілі, то під загрозою його безпеці будемо розуміти будь-який конфлікт цих цілей із зовнішнім середовищем або внутрішньою структурою об'єкта й алгоритмами її функціонування. При збігу цілей можуть не співпадати шляхи їх досягнення, що теж може стати загрозою безпеці цього об'єкта.

Будь-який вплив, зовнішній або внутрішній, який виводить об'єкт із стану стійкої рівноваги, що забезпечує його стабільне функціонування та розвиток, можна ідентифікувати як загрозу. При цьому потрібно враховувати, що поняття “загроза” є відносним, оскільки для будь-якої обраної ситуації загроза може стати не тільки ймовірністю

настання збитків але і можливістю для отримання позитивного результату.

Аналіз можливих загроз починається з фіксації в певний момент часу стану економічного суб'єкта, за якого діяльність його ефективна, а внутрішньосистемні інтереси збалансовані.

Під ефективністю діяльності економічного суб'єкта розуміється стійкість усієї сукупності основних параметрів поточної діяльності (наприклад, значень на макрорівні: розміру валового внутрішнього продукту, темпів інфляції, індексів цін виробників тощо; на мезорівні: виручки, прибутку, загальної економічної рентабельності, оборотності активів, ліквідності, чистого прибутку на акцію), значення яких, що досягаються, відповідають прийнятим нормативам (або спостерігається стійка тенденція їх зростання).

Баланс внутрішньосистемних інтересів економічного суб'єкта передбачає відповідність наявного ресурсно-виробничого потенціалу (запасів, виробничої потужності, активів, частки ринку, наявності стратегічних зон господарювання, виду кривої життєвого циклу) формульованим стратегічним цілям його розвитку.

За видами загрози поділяють на два основні класи:

- *природні* (об'єктивні) загрози – викликаються стихійними природними явищами (землетрусами, повеннями, ураганами);
- *штучні* (суб'єктивні) – викликаються антропогенним чинником. Вони можуть мати ненавмисний або, навпаки, навмисний характер.

Суб'єктів ненавмисних загроз прийнято називати порушниками. Однією з причин їх виникнення може бути недостатня кваліфікація або порушення посадових інструкцій. Суб'єктів навмисних (умисних) загроз називають зловмисниками.

Навмисні загрози класифікуються як безконтактні та контактні. У свою чергу контактні діляться на дві групи: без зміни структури об'єкта захисту і з її зміною. А безконтактні загрози розрізняють залежно від їх прояву в різних зонах захисту.

Стосовно об'єкта, що захищається, загрози можуть бути зовнішніми та внутрішніми. У випадках, коли джерело зовнішньої загрози встановити важко, її відносять до стихійних лих.

Враховуючи те, що самі загрози нерівнозначні за наслідками проявів, тобто їх значущість визначається можливими наслідками, доцільна класифікація і за ступенем важливості.

Об'єкти – напрями загроз безпеці економічного суб'єкта розрізняються щодо внутрішніх і зовнішніх контрагентів; процесу функціонування; активів; інформаційних ресурсів.

Ці класифікації не вичерпують усієї складності проблеми розпізнавання загроз безпеці економічного суб'єкта.

Можна виділити такі основні чинники зовнішніх і внутрішніх загроз, що обумовлюють надійність і стійкість функціонування економічного суб'єкта (табл. 1.4).

Таблиця 1.4 – Класифікація ендогенних та екзогенних загроз безпеці економічних суб'єктів

Ознака класифікації	Група чинників	Передумова прояву загроз
Зовнішні (екзогенні) чинники загроз		
Міжнародні	Загально-економічні	Фази кризи або депресії економічного циклу. Падіння цін сировинних ресурсів на світових ринках. Підвищення вартості кредитних ресурсів міжнародних фінансових інститутів і транснаціональних банків. Невиконання державою зобов'язань з виплати зовнішнього боргу
	Стабільність міжнародної торгівлі	Невиконання або зірвання укладених міжнародних угод щодо створення вільних економічних зон, зон вільної торгівлі. Квотування
	Міжнародна конкуренція	Хронічна фінансова неспроможність або раптове банкрутство зарубіжних партнерів. Розширення імпорту і збільшення імпортних квот поза зв'язком з обсягами національного виробництва. Втрата експортних ринків через недостатній рівень конкурентоспроможності
Національні	Політичні	Підвищення рівня політичних ризиків. Недосконалість законодавчих норм. Превалювання заборонних принципів регулювання економіки над стимулюючими. Негативні зміни фінансової політики. Зниження обсягів держзакупівель і держзамовлень. Зменшення обсягів або відміна пільгового податкового кредитування виробників. Погіршення стану фінансової системи. Збільшення внутрішнього боргу держави. Скорочення мережі комерційних банків. Переділ власності та націоналізація приватних підприємств. Збільшення податкового тягаря. Обмеження конкуренції. Захист монополізму
	Соціально економічні та демографічні	Зниження рівня доходів і накопичень населення. Зниження купівельної здатності (підвищення рівня цін, обмеження можливості отримання кредиту). Скорочення платоспроможного попиту. Зниження підприємницької активності. Загрози конкуренції та поглинання іншими фірмами
Ринкові	Науково-технічні	Виникнення нових джерел ресурсів. Поява нових матеріалів. Новизна конструкцій товарів-конкурентів (аналогів або субститутів) і технологій їх виробництва. Поява на ринку товарів і фірм-конкурентів з вищим рівнем конкурентоспроможності

Продовження таблиці 1.4

Ознака класифікації	Група чинників	Передумова прояву загроз
	Форми конкуренції	Рівень маркетингу. Рівень диверсифікації продукції та діяльності. Якість продукції. Рівень витрат виробництва
Внутрішні (ендогенні) чинники загроз		
Конкурентний статус економічного суб'єкта	Конкурентна позиція	Відсутність або недостатня обґрунтованість системи цілей і стратегії розвитку. Недотримання традицій, падіння репутації та іміджу. Погіршення кваліфікаційного складу керівництва та персоналу. Звуження ринків збуту. Невідповідність конкурентного статусу (ресурсного, виробничого, збутового потенціалів) системі цілей і стратегії розвитку
	Маркетингові стратегії та політики	Відсутність або недостатня обґрунтованість маркетингових програм і прогнозів збуту. Нераціональна сегментація ринку (за співвідношеннями масових і цільових ринків збуту, ринкових вікон і ніш, традиційних сегментів і сегментів з новим, потенційним попитом). Необґрунтованість товарної, цінової, збутової, комунікаційної політик
Рівень менеджменту	Виробничий менеджмент і принципи діяльності	Надмірна концентрація виробництва. Обмежена номенклатура господарського портфеля. Нераціональні організаційна структура управління, виробнича структура та форма спеціалізації. Низький рівень організації виробництва. Обмежена інноваційна діяльність, згорання НДДКР та інвестицій у розвиток. Низька адаптивність економічного суб'єкта
	Фінансовий менеджмент	Незадовільна структура балансу. Низький рівень показників фінансової спроможності (рентабельності й оборотності активів, ліквідності, ефективності використання майна) та інвестиційної привабливості (дохід на акцію, значна частка ризикових інвестицій)
Ресурси та їх використання	Екстенсивні	Скорочення кількості використовуваних засобів і предметів праці, робочої сили. Зменшення часу використання (функціонування) засобів праці (основних виробничих фондів) і робочої сили. Збільшення тривалості обороту (запасів) оборотних виробничих фондів. Збільшення непродуктивного використання засобів і предметів праці, робочої сили
	Інтенсивні	Зниження якісних характеристик використовуваних засобів і предметів праці, кваліфікації робочої сили. Зниження ефективності використання ресурсів, застосування застарілих устаткування і технологій, методів організації виробництва, праці й управління, уповільнення оборотності основних і оборотних виробничих фондів

Прояв відзначених і, можливо, інших з усієї сукупності чинників загроз безпеці економічного суб'єкта відбиватиметься на його фінансовому стані, який характеризується фактичними значеннями комплексу показників (наприклад, на макрорівні – це основні макроекономічні показники, на мезорівні – показники виробничо-господарської та фінансової діяльності).

На керовані загрози можна здійснювати прямий вплив з боку системи управління економічним суб'єктом з метою зміни стану кожної з загроз. Такий вплив повинен виражатися в низці рекомендацій і конкретних дій із формування економічної політики й інституціональних перетворень, що усувають або пом'якшують негативний вплив цих загроз.

Некеровані загрози характеризуються тим, що система управління економічним суб'єктом не має можливості здійснювати на них прямий вплив; змінити їх можна тільки непрямим шляхом, через зміну не пов'язаних із ними загроз.

Необхідно також вирізняти такий вид загрози, як фінансовий ризик. **Фінансовий ризик** – загроза фінансових втрат під час прийняття рішень в умовах невизначеності в регіональній політиці.

Одними з найважливіших елементів механізму забезпечення фінансової безпеки економічного суб'єкта є моніторинг і прогнозування факторів, що визначають загрози фінансової безпеки. Саме моніторинг як оперативна інформаційно-аналітична система спостережень за динамікою показників фінансової безпеки має велике значення в умовах перехідного стану економіки України за наявності серйозних між-регіональних диспропорцій і гострої недостатності фінансових ресурсів, значної рухомості та нестійкості показників. З огляду на це повинні зростати вимоги до державної статистики щодо комплексності, глибини та форм охоплення об'єктів статистичного спостереження, якості й оперативності інформації.

Стан фінансової безпеки економічного суб'єкта визначається на основі системи кількісних і якісних оцінок (критеріїв, показників, їх порогових значень і коефіцієнтів), що визначають стан розвитку фінансової сфери економіки, і повинне забезпечувати вжиття комплексних заходів, які підтримують необхідний безпечний стан.

Критерій фінансової безпеки – це ознака, на підставі якої визначається стан і здатність фінансової системи протистояти проявам небезпеки. Критерії формують показники фінансової безпеки об'єкта дослідження, що будуть описувати та характеризувати його динаміку, рівень основних кількісних і якісних параметрів, на основі яких формується протидія небезпеці.

Основним критерієм ефективності фінансової безпеки є здатність зберігати або принаймні швидко поновлювати критичний рівень суспільного відтворення в умовах припинення зовнішніх надходжень фінансових ресурсів чи запозичень або кризових ситуацій внутрішнього характеру.

На основі окремих критеріїв формують показники фінансової безпеки економічного суб'єкта. Якщо критерій визначає якісну основу фінансової безпеки, то показник визначатиме кількісну характеристику цього явища. Для аналізу стану фінансової безпеки економічного суб'єкта необхідно визначити показники його фінансової безпеки, адже їх зміна буде індикативним показником.

Прийнято вважати, що індикативні показники мають відмінні властивості: кількісно відображають загрози; володіють високою чутливістю та властивістю попереджувати про настання загроз; взаємопов'язані між собою значною мірою.

Порушення того чи іншого показника саме по собі не становить загрози фінансовій безпеці економічного суб'єкта. Але організація моніторингу, комплексний розгляд системи показників, поглиблений аналіз окремих економічних об'єктів і процесів при відхиленні динаміки критеріїв від нормальної траєкторії повинні бути об'єктом постійного спостереження.

Уся сукупність чинників зовнішнього та внутрішнього впливу може оброблятися з метою недопущення зменшення фінансової стійкості економічного суб'єкта. Це у свою чергу висуває вимоги до якості, повноти, достовірності й оперативності інформації, оскільки для визначення загального рівня фінансової безпеки економічного суб'єкта необхідно здійснити інтегральну оцінку впливу всіх дестабілізаційних чинників.

Відповідно до алгоритму інтегральної оцінки впливу, на першій стадії визначаються індикатори, які повинні характеризувати рівень фінансової безпеки економічного суб'єкта за її складовими. На цьому ж етапі на основі обраних індикаторів визначаються інформаційні потреби, достатні для моніторингу на постійній основі стану фінансової безпеки, тобто фактично формується інформаційний потік.

1.2.2 Методичні підходи до забезпечення ідентифікації та оцінювання загроз фінансовій безпеці економічних суб'єктів

У сучасній науковій теорії та практичному застосуванні використовуються плюралістичні підходи щодо оцінювання фінансової безпеки економічних суб'єктів (табл. 1.5).

Таблиця 1.5 – Сучасні підходи до оцінювання рівня фінансової безпеки економічних суб'єктів

Підходи	Інструментарій	Заходи
Інституційно-правові	Створення відділу економічної безпеки та його імплементація в організаційну структуру управління економічним суб'єктом	Запровадження моніторингу рівня економічної безпеки та її складових; прогнозування ризиків і розробка заходів з їх нейтралізації; коригування планових показників діяльності в контексті забезпечення економічної безпеки; розробка системи правил та режимів безпеки
	Виділення сектору економічної безпеки в межах юридичного відділу	Створення інструкцій про матеріальну відповідальність і захист комерційної таємниці; моніторинг законодавства та захист економічного суб'єкта від дій і рішень органів державного управління; управління інституційними характеристиками безпеки в межах юридичних відносин із контрагентами; реєстрація документів, прав власності
Інформаційні	Створення механізму оперативного реагування на загрози інформаційній безпеці та поширення негативної інформації про підприємство	Аналіз, облік комерційної інформації; створення надійної системи захисту інформації та каналів її проходження; використання сучасних технологій захисту інформації (систем кодування та шифрування)
Організаційно-технологічні	Підвищення ефективності управління безпекою	Впровадження на економічному суб'єкті міжнародних систем управління якістю
Економічні	Підвищення економічної ефективності використання ресурсів економічного суб'єкта	Реалізація заходів, спрямованих на підвищення ефективності використання господарських ресурсів; оцінка рівня сучасності та продуктивності матеріально-технічної бази, пошук резервів їх покращення; підвищення рентабельності активів і конкурентоспроможності економічного суб'єкта
	Створення передумов розвитку економічного суб'єкта	Фінансування заходів із прогнозування розвитку ринкової кон'юнктури, інституціонального регламентування фінансово-господарської діяльності та ресурсного забезпечення
Забезпечення доступу до ресурсів і ринків		

Продовження таблиці 1.5

Підходи	Інструментарій	Заходи
Адміністративні	Встановлення фізичного захисту та автоматизованих систем безпеки	Введення режимів входу/виходу персоналу та відвідувачів; створення перешкод для доступу до охоронного майна
Соціально-психологічні	Підвищення рівня мотивації персоналу в системі безпеки економічного суб'єкта	Реалізація заходів матеріального стимулювання; створення ефективної системи морального заохочення працівників; розробка правил поведінки; створення атмосфери корпоративного духу

Важливим елементом системи управління фінансовою безпекою економічного суб'єкта є вивчення сучасних методів та інструментарію оцінки її рівня, а також подальше їх удосконалення. Стосовно методів оцінки фінансової безпеки, кожен з дослідників формував своє бачення щодо необхідності їх застосування при проведенні дослідження. Так, наприклад, з погляду національної безпеки існує думка, що доцільним є використання методів багатовимірного кількісного аналізу з позицій протиріч “національні інтереси – загрози їх реалізації”. М. М. Медвідь пропонує використовувати методи імітаційного моделювання для оцінки фінансової безпеки на регіональному рівні. О. І. Барановським узагальнено сучасні методи оцінки рівня безпеки макроекономічного рівня з наголошенням на те, що не всі заявлені методи мають практичну сферу застосування.

З позицій безпеки підприємства В. В. Шелест пропонує використовувати такі методи: “золотого правила фінансування” та “оперативного резерву фінансової безпеки” для проведення оперативної оцінки стану фінансової безпеки, а з метою стратегічного аналізу – метод інтегральної оцінки як комбінації фінансових індикаторів.

Е. В. Камишнікова виділяє три основні методи оцінки рівня економічної безпеки: метод суми, метод таксономічного аналізу – рівня розвитку, та метод середньої геометричної. Ця група методів дозволяє оцінити як кількісні, так і якісні параметри стану безпеки за основними функціональними складовими. У своїй праці І. П. Мойсеєнко та М. Я. Демчишин наголошують на використанні сукупності методів економіко-математичного аналізу та методів оцінки об'єктів фінансового менеджменту. Інша група вчених, оцінюючи рівень економічної безпеки, застосовує кількісні та якісні методи оцінки ризику. З позицій теорії ризику також оцінено економічну безпеку підприємства

в працях авторів С. В. Забіяко та Е. С. Светлова як інтегральні методи комплексної оцінки загроз.

О. І. Судакова та С. В. Кулініч окремо застосовують підхід щодо групування методів оцінки економічної безпеки мікроекономічного рівня прояву, при якому методи згруповані за ступенем впливу на основні функціональні складові. При цьому *виділено 10 методів*: організаційний, експрес-діагностики, маркетинговий, фізичний, науковий, імітаційних ігор, математичний, економічної мотивації, адміністративний (або командний) і метод примусу. Для оцінки фінансової складової економічної безпеки ряд авторів застосовує так звані методи прогнозування банкрутства, що включають методи багатофакторного дискримінантного моделювання та методи інтегральної оцінки фінансово-економічного стану.

На основі вищевикладеного доречно формувати методи оцінки фінансової безпеки економічних суб'єктів із позицій мети та цілей проведення аналізу. Цілі економічного суб'єкта можна поділити на оперативні, тактичні та стратегічні, відповідно до чого необхідно відрізнити методи оцінки безпеки. Так, для оцінки рівня фінансової безпеки слід використовувати статистичні та фінансові методи оцінки; для оцінки факторів, що впливають на рівень фінансової безпеки, – методи детермінованого факторного аналізу та методи стохастичного факторного аналізу; для оцінки прогнозу фінансової безпеки – економетричні моделі, методи математичного програмування та методи фінансового менеджменту

При цьому кожен метод має свої переваги та недоліки, що зумовлено низкою суб'єктивних і об'єктивних причин.

На сьогодні застосовується значний методичний інструментарій для забезпечення ідентифікації та оцінювання загроз фінансово-економічній безпеці економічних суб'єктів.

Методи експертного оцінювання використовують для опису кількісних і якісних характеристик досліджуваних процесів, зокрема для побудови логічних правил вибору рішень, які формують експерти:

- на основі власних уявлень і знань про будь-яку галузь проблем;
- на основі розроблення бального оцінювання рівня фінансової безпеки;
- на основі аналізу результатів розпізнавання фактичних індикаторів фінансової безпеки за допомогою послідовних правил вибору;
- на запропонованих навчальних наборах індикаторів фінансової безпеки.

Серед причин використання методів експертного оцінювання варто виділити неможливість отримання необхідного масиву статистичної

інформації, відсутність аналогів розвитку подій, наявність невизначеності середовища функціонування об'єкта, суттєвий вплив на його розвиток чинників зовнішнього середовища.

Метод аналізу й обробки сценаріїв (сценарний аналіз) передбачає багатоваріантний ситуаційний розгляд системи фінансової безпеки економічного суб'єкта.

Для вдосконалення початкових прогнозів, створення нових варіантів сценарію в межах побудованої моделі доцільно використовувати засоби математичного моделювання. Застосування цього підходу дає можливість будувати ефективні системи підтримки прийняття рішень для розв'язання багатьох завдань забезпечення фінансової (економічної) безпеки, серед яких: прогнозування й аналіз результатів управлінських рішень; дослідження ефективності та порівняння організаційних заходів; вибір або побудова оптимального рішення щодо забезпечення фінансової безпеки економічного суб'єкта.

Для моделювання економічної безпеки економічного суб'єкта використовують методи оптимізації, які полягають у виборі найкращого варіанта рішення з багатьох можливих (допустимих).

Допустимість кожного розв'язку визначається можливістю реалізації відповідних його наслідків за наявних ресурсів.

Обмеженість ресурсів переважно виражають у вигляді системи рівнянь і (або) нерівностей, яка описує внутрішні технологічні й економічні процеси функціонування та розвитку виробничо-економічної системи, а також процеси зовнішнього середовища, які впливають на результат діяльності системи. Застосування методів оптимізації до управління фінансовою безпекою економічного суб'єкта дає змогу вибрати такий режим його функціонування, який забезпечить досягнення екстремального значення цільової функції системи фінансової безпеки. Оскільки стан системи фінансової безпеки економічного суб'єкта характеризується великою кількістю показників (індикаторів), то під цільовою функцією переважно розуміють один із показників ефективності діяльності економічного суб'єкта (наприклад, величину прибутку (доходу) економічного суб'єкта).

Теоретико-ігрові методи використовують для аналізу багатосторонніх конфліктних ситуацій, тобто ситуацій, коли інтереси учасників конфлікту є протилежними або не збігаються. Умовами застосування теоретико-ігрових методів є невизначеність і неповнота інформації. До них відносять теорію статистичних рішень, яку використовують у випадках, коли невизначеність навколишнього середовища викликана об'єктивними обставинами випадкового характеру, а також теорію ігор, яку використовують тоді, коли невизначеність оточення викликана свідомими діями розумного супротивника.

Економетричне дослідження системи фінансової безпеки економічного суб'єкта дозволяє досліджувати залежності між окремими чинниками цієї системи, а також аналізувати характеристики швидкості та інтенсивності динаміки стану фінансової безпеки економічного суб'єкта.

Наступним етапом після оцінювання рівня фінансової безпеки економічного суб'єкта є прогнозування його розвитку. Під прогнозом розуміють науково обґрунтоване судження стосовно можливих станів об'єкта в майбутньому, альтернативні напрями і терміни їх здійснення.

Під час прогнозування рівня системи фінансової безпеки економічного суб'єкта необхідно враховувати динаміку внутрішнього та зовнішнього середовища.

Залежно від джерел інформації щодо майбутнього та способу його прогнозування виділяють такі методи прогнозування, що взаємно доповнюють одне одного:

- експертний метод;
- метод екстраполяції;
- метод нейронних мереж;
- метод нечітких множин.

Експертний метод прогнозування ґрунтується на мобілізації професійного досвіду та інтуїції висококваліфікованих експертів.

Екстраполяція полягає в дослідженні ретроспективних даних про розвиток об'єкта та перенесення закономірностей на майбутнє.

Під нейронними мережами розуміють обчислювальні структури, що моделюють багаторівневі процеси. Вони являють собою паралельно розподілені системи, які мають здатність до адаптивного навчання збереження та репрезентації дослідницького знання.

Математична теорія нечітких множин і нечітка логіка є узагальненням класичної теорії множин і класичної формальної логіки. Методи нечіткої логіки використовують для моделювання фінансових систем в умовах істотної невизначеності та інтерпретації класичних імовірнісних і експертних оцінок рівня фінансової безпеки економічного суб'єкта. Теорія нечітких множин надає дослідникам високорозвинутий формальний апарат для адекватного перенесення якісних висловлювань експерта в деяке кількісне вираження.

У міжнародній практиці господарювання для аналізу та прогнозування діяльності економічного суб'єкта в системі економічної безпеки дуже часто використовують моделі оцінювання схильності економічного суб'єкта до банкрутства.

Для цього здебільшого застосовують чотири основні підходи до оцінювання та прогнозування ймовірності банкрутства:

- експертні методи;

- економіко-математичні методи;
- методи штучного інтелекту;
- методи оцінювання фінансового стану.

Найбільше застосовуються економіко-математичні методи прогнозування банкрутства економічного суб'єкта, зокрема дискримінантний аналіз банкрутства. Згідно з цим підходом здійснюють вибір множини показників сукупності економічних суб'єктів, які перебувають у кризовому стані, а на їх основі будують дискримінантну функцію (модель), за допомогою якої з певним ступенем точності прогнозують ймовірність настання банкрутства економічного суб'єкта.

Доцільно при визначенні рівня фінансової безпеки економічного суб'єкта брати за основу класифікацію ризиків комерційної діяльності:

- 1) безризикова зона;
- 2) зона припустимого ризику (ризик втрати розрахункового прибутку);
- 3) зона критичного ризику (ризик втрати розрахункової виручки);
- 4) зона катастрофічного ризику (ризик втрати всього майна, тобто банкрутство).

Тоді, відповідно до такого підходу, можна виділити **чотири рівні фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта:**

- **нормальний рівень** – для забезпечення фінансової безпеки достатньо власних фінансових ресурсів;
- **нестабільний рівень** – для забезпечення фінансової безпеки економічного суб'єкта потрібні крім власних фінансових ресурсів ще й залучені;
- **критичний рівень** – для забезпечення фінансової безпеки економічного суб'єкта недостатньо власних і залучених фінансових ресурсів;
- **кризовий рівень** – економічному суб'єкту оголошується дефолт або він визнається банкрутом.

Розробка методів оцінки фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта має важливе методологічне значення, яке пов'язане з необхідністю майже щоденного знання свого фінансового стану і завдяки цьому – підтримання в ринкових конкурентних умовах його належного рівня.

На сьогодні доволі дискусійним є вибір критеріїв оцінки фінансової безпеки економічного суб'єкта, системи показників (індикаторів), що її характеризують, і самих методичних підходів до визначення рівня фінансової безпеки.

Аналіз методів оцінки рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта дозволяє виявити такі основні підходи.

Індикаторний підхід – порівняння фактичних значень показників фінансової безпеки з пороговими значеннями індикаторів рівня.

Під пороговими значеннями індикаторів фінансової безпеки розуміють їхні граничні величини, неотримання яких призводить до формування негативних тенденцій і виникнення загроз у сфері фінансово-економічної безпеки.

Для визначення, у тому числі й кількісного, таких порогових значень пропонується:

- розглянути основні умови функціонування економічного суб'єкта як відкритої системи, що активно взаємодіє з середовищем;
- виділити найбільш важливі показники, які характеризують ці умови;
- визначити чинники дестабілізації системи;
- оцінити можливості настання різних за характером і наслідками критичних ситуацій (загрози, ризики);
- виявити шляхи запобігання загрозі безпеці та підтримання стабільності.

За такого підходу вищий рівень фінансової безпеки економічного суб'єкта досягається за умови, якщо вся сукупність індикаторів перебуває в межах порогових значень, а порогове значення кожного з індикаторів досягалося не за рахунок зниження інших.

Недоліки методу – результат залежить переважно від визначення порогових значень, які можуть бути змінними залежно від стану зовнішнього середовища, на яке економічний суб'єкт не може впливати; важко визначити для економічних суб'єктів порогові рівні показників, оскільки вони є різними для кожного окремого економічного суб'єкта.

У літературі наводяться світові стандарти значень деяких показників ефективності використання фінансових активів, які можна використовувати як порогові значення, оцінюючи рівень фінансової безпеки економічного суб'єкта на мезорівні в ринкових умовах (табл. 1.6, 1.7).

Ресурсно-функціональний підхід до визначення рівня фінансової безпеки містить у собі такі методи:

а) вимір стану фінансової безпеки на основі оцінки рівня використання фінансових ресурсів за спеціальними критеріями – власні фінансові ресурси та позикові фінансові ресурси;

б) оцінка рівня виконання функцій – забезпечення високої фінансової ефективності діяльності економічного суб'єкта, його фінансової усталеності та незалежності;

в) оцінка забезпеченості економічного суб'єкта фінансовими ресурсами (наприклад, оцінка типу фінансової стійкості за рівнем забезпеченості запасів і витрат нормальними джерелами фінансування).

Таблиця 1.6 – Світові стандарти значень деяких показників ефективності використання фінансових активів

Країна	Коефіцієнт оборотності основних засобів	Коефіцієнт оборотності запасів	Коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості
США	3,7	8,1	9,1
Англія	3,2	9,1	9,1
Країни ЄС	4,5	6,3	4,2
Японія	3,5	5,2	5,0
У середньому	3,7	7,2	6,9

Таблиця 1.7 – Стандартні значення показників, при яких забезпечується фінансова безпека економічного суб'єкта на мезорівні

Показники	Стандартне значення	Сфера використання
Оптимальна структура оборотного капіталу:	–	Використовується: – менеджментом для аналізу оцінки ефективності використання оборотного капіталу; – менеджерами кредитно-фінансових установ при визначенні кредитоспроможності
– власний капітал	40–50 %	
– кредит	20–30 %	
– кредиторська заборгованість	20–25 %	
– інші джерела	5 %	
Коефіцієнт автономії	0,5 – мінімальне значення 1,0 – максимальне значення	Використовується: – менеджментом економічного суб'єкта та кредитно-фінансових установ для оцінки ліквідності
Коефіцієнт зіставлення позичкових і власних фінансових ресурсів	0,33 – максимальне значення	
Коефіцієнт ліквідності	0,8–1,0 – мінімальне значення	Використовуються: – менеджментом для аналізу фінансового стану економічного суб'єкта; – менеджерами кредитно-фінансових установ при прийнятті рішень щодо надання кредитів
Коефіцієнт абсолютної ліквідності	0,2 – мінімальне значення	
Коефіцієнт поточної ліквідності	1,5 – мінімальне значення	

Чим вищий рівень забезпеченості комерційної діяльності фінансовими ресурсами, тим вищим є і рівень фінансової безпеки економічного суб'єкта. Але рівень забезпеченості повинен бути оптимальною

величиною, інакше матиме місце неефективне використання фінансових коштів за дуже високого рівня фінансової безпеки.

Недоліки: є або дуже широким (коли процес забезпечення фінансової безпеки ототожнюється фактично з усією діяльністю економічного суб'єкта; зводиться до оцінки використання всіх внутрішніх фінансових ресурсів), або дуже вузьким (наприклад коли на мезорівні оцінюється лише достатність оборотних коштів для ведення виробничо-збутової діяльності).

Підхід, заснований на використанні оптимізаційних процедур – мінімум сукупного збитку, який завдається безпеці, або максимум відверненого збитку. Конкретизацією такого підходу є прийняття у вигляді критерію особливого граничного ризику як ознаки критичного або порогового стану економічного суб'єкта, за межами якої виникає загроза або навіть фактично здійснюється його деградація та руйнування.

При цьому можна розраховувати частковий функціональний критерій фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта (ЧФК):

$$\text{ЧФК} = \frac{Z_B}{B + Z} \rightarrow \max \quad (1.1)$$

де Z_B – сукупний відвернений збиток;

B – загальні понесені економічним суб'єктом витрати на реалізацію заходів із забезпечення фінансово-економічної безпеки;

Z – загальний понесений економічним суб'єктом збиток від реалізації невідвернених загроз.

Такий критерій відображає загальну ефективність заходів із забезпечення безпеки, які вживаються з метою відвернення можливих збитків від негативних впливів. Вважається, що цей індикатор є сукупним показником “фінансового здоров'я” економічного суб'єкта і потенціалу його розвитку.

Недоліки: критерій дуже складно розраховувати через відсутність необхідних для цього бухгалтерських і статистичних даних; експертна оцінка збитків має невисокі межі точності.

Підхід, заснований на оцінці загального стану фінансової діяльності економічного суб'єкта на основі методів комплексної оцінки. Одним із найбільш обґрунтованих підходів до визначення рівня економічної безпеки економічного суб'єкта є використання комплексної оцінки, оскільки фінансово-економічна безпека – складна категорія, оцінка якої базується на розрахунку великої кількості показників.

До складу економічної безпеки економічного суб'єкта доцільно включати сім складових (фінансова, виробнича, інвестиційно-технологічна, інтелектуально-кадрова, матеріально-технічного забезпечення, збутова, екологічна), кожна з яких формується на основі певної системи показників.

Отримання комплексної оцінки – це послідовний перехід від оцінки одиничних показників (на нижньому рівні ієрархії) і їх синтезування до наступного, вищого рівня і так далі до отримання комплексної оцінки.

Методи формування інтегральних показників для визначення рівнів складових фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта:

- **метод додавання** – комплексна оцінка проводиться шляхом підсумовування фактичних значень показників або їх темпів зростання щодо бази порівняння. Одиничні оцінки показників фінансово-економічної безпеки визначаються на основі зіставлення їх фактичних значень з базовими з урахуванням напрямів їх позитивних змін. Так, оцінки показників набувають значення більше 1, якщо спостерігається покращення показника аналізованого періоду порівняно з базовим, або менше 1 у разі погіршення значення показника;
- **метод рівня розвитку** – це таксонометричний метод, що передбачає розрахунок відносного показника рівня розвитку.

Алгоритм побудови рівневої кількісної оцінки за складовими економічної безпеки відповідно до даного методу включає такі етапи:

- 1) формування матриці початкових даних;
- 2) стандартизація значень показників;
- 3) формування “еталону розвитку”;
- 4) формування матриці відстаней між окремими об'єктами й еталоном;
- 5) розрахунок значень інтегрального показника.

Інтегральний показник рівня економічної безпеки є позитивною величиною, набуває значення в діапазоні від 0 до 1. Економічна інтерпретація його така: чим ближче значення показника до одиниці, тим вищим є рівень економічної безпеки об'єкта.

Подальше синтезування оцінок рівнів складових економічної безпеки економічного суб'єкта, отриманих методом сум і рівня розвитку, у єдиний інтегральний показник проводиться за допомогою середньої арифметичної величини;

- **метод оцінки середньою геометричною** базується на розрахунку коефіцієнтів для оцінюваних показників, значення

коефіцієнтів коливається від 0 до 1. За одиницю береться значення, що відповідає найбільш високому рівню конкретного показника. Узагальнювальна оцінка рівня економічної безпеки розраховується за формулою середньої геометричної величини.

Для аналітичної обробки отриманих даних щодо індикаторів фінансово-економічної безпеки та чинників, які впливають на її стан, доцільно використовувати також методи економічного аналізу, а саме, кореляційного і регресивного аналізу, прямих розрахунків показників тощо.

Слід використовувати дві групи показників фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта:

- яка характеризує власне рівень фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта станом на певний час;
- яка характеризує сукупність чинників, що впливають на рівень фінансово-економічної безпеки (для аналізу й оцінки рівня впливу факторів на стан фінансово-економічної безпеки). Ця інформація є рухомою, її склад постійно змінюватиметься залежно від складу та рівня впливовості виявлених чинників, які чинять дію в аналізованому періоді на стан фінансово-економічної безпеки.

Рівень безпеки за бюджетною складовою можна оцінити такими показниками:

- 1) частка податків і зборів, які сплачуються з прибутку економічного суб'єкта, у сумі прибутку:

$$K_{пз} = \frac{ПР - ПЗ}{ПР} = \frac{ЧП}{ПР} \quad (1.2)$$

де *ПР* – прибуток економічного суб'єкта;

ПЗ – сума сплачених з прибутку податків і зборів;

ЧП – чистий прибуток економічного суб'єкта.

Цей коефіцієнт при зменшенні суми сплачених з прибутку податків і зборів прямує до 1.

Ваговий коефіцієнт –0,3;

- 2) частка бюджетних кредитів (бюджетного фінансування) у сумі оборотних коштів (власних і позикових):

$$K_{вк} = \frac{ОК - БК}{ОК} \quad (1.3)$$

де *ОК* – сума оборотних коштів (власних і позикових);

БК – величина бюджетних кредитів (бюджетного фінансування).

Коефіцієнт прямує до 1 за умови зменшення величини бюджетних кредитів (бюджетного фінансування).

Ваговий коефіцієнт – 0,2;

- 3) відношення кредиторської заборгованості з боку державного бюджету економічному суб'єкту до податку на додану вартість:

$$K_{зв} = \frac{OK - ЗБ}{OK} \quad (1.4)$$

де $ЗБ$ – величина кредиторської заборгованості бюджету економічному суб'єкту по ПДВ.

Коефіцієнт за умови зменшення кредиторської заборгованості бюджету економічному суб'єкту теж прямує до 1. Якщо величина кредиторської заборгованості бюджету економічному суб'єкту по ПДВ буде більшою за оборотні кошти, коефіцієнт втрачає економічний сенс і приймається рівним 1.

Ваговий коефіцієнт – 0,5.

Загальна оцінка індикатора бюджетної безпеки здійснюється шляхом розрахунку середньої арифметичної зваженої цих трьох показників.

Рівень безпеки за грошово-кредитною складовою можна оцінювати за допомогою таких показників:

- 1) частка короткострокових кредитів (зокрема в іноземній валюті в перерахунку в національну) у покритті нестачі власних оборотних коштів:

$$K_{кр} = \frac{OK_{п} - (OK_{п} - OK_{кр})}{(OK_{п} - ВОК)} \quad (1.5)$$

де $OK_{п}$ – потреба економічного суб'єкту в оборотних коштах для ведення операційної діяльності;

$OK_{кр}$ – сума взятих короткострокових кредитів для поповнення відсутніх для ведення операційної діяльності оборотних коштів;

$ВОК$ – наявність власних оборотних коштів.

Ваговий коефіцієнт – 0,35;

- 2) наявність заборгованості заробітної плати працівникам:

$$K_{зп} = \frac{\Phi ОП - ЗЗП}{\Phi ОП} \quad (1.6)$$

де *ФОП* – фонд оплати праці;
ЗЗП – заборгованість по заробітній платі.
Ваговий коефіцієнт – 0,25;

3) співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості (чиста заборгованість):

$$K_{скд} = \frac{КЗ - (КЗ - ДЗ)}{КЗ} \quad (1.7)$$

де *КЗ* – обсяг кредиторської заборгованості;
ДЗ – обсяг дебіторської заборгованості.
Ваговий коефіцієнт – 0,4.

Цей індикатор показує рівень непокриття кредиторської заборгованості економічного суб'єкта дебіторською. Формула має економічний сенс лише за умови $КЗ \geq ДЗ$. При $КЗ > ДЗ$ коефіцієнт приймається рівним 1.

Загальний індикатор рівня безпеки за грошово-кредитною складовою визначається через часткові коефіцієнти і передбачає врахування їхніх вагових часток за формулою середньої арифметичної зваженої.

Рівень безпеки за валютною складовою можна визначати такими показниками:

1) частка обсягу продажів за рахунок експортно-імпортних операцій у загальному обсязі продажів:

$$K_{епп} = \frac{ЧД_{EI}}{ЧД} \quad (1.8)$$

де $ЧД_{EI}$ – обсяг продажів по експортно-імпортних операціях;
 $ЧД$ – загальний обсяг продажів;

2) співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості по експортно-імпортних операціях:

$$K_{епп} = \frac{КЗ_{EI} - (КЗ_{EI} - ДЗ_{EI})}{КЗ_{EI}} \quad (1.9)$$

де $КЗ_{EI}$ – обсяг кредиторської заборгованості по експортно-імпортних операціях;

$ДЗ_{EI}$ – обсяг дебіторської заборгованості по експортно-імпортних операціях.

Цей індикатор показує рівень непокриття кредиторської заборгованості економічного суб'єкта дебіторською. Формула має економічний сенс лише за умови $КЗ_{EI} \geq ДЗ_{EI}$. При $КЗ_{EI} < ДЗ_{EI}$ коефіцієнт приймається рівним 1.

Загальний індикатор рівня безпеки за валютною складовою визначається за середньою арифметичною з урахуванням таких рекомендованих вагових коефіцієнтів: 0,6 та 0,4 відповідно.

Рівень безпеки за банківською складовою можна визначати співвідношенням обсягів кредитів і депозитів по даному економічному суб'єкту. Якщо депозити перевищують кредити, то значення показника приймається рівним 1.

Рівень безпеки за інвестиційною складовою можна оцінити відношенням капітальних вкладень (інвестицій) до обсягу основного капіталу економічного суб'єкта.

Рівень безпеки за фондовою складовою доцільно розраховувати за формулою:

$$I_{\phi} = \frac{B_a}{K_o} \cdot \frac{K_a}{K_o} \quad (1.10)$$

де B_a – обсяг випущених акцій з метою зростання основного капіталу;
 K_a – обсяг куплених акцій для зростання основного капіталу;
 K_o – основний капітал економічного суб'єкта.

Рівень безпеки за страховою складовою можна визначати такими показниками:

- 1) частка застрахованого майна в основному капіталі;
- 2) частка застрахованого прибутку в загальному прибутку;
- 3) співвідношення страхових платежів по страхуванню від нещасних випадків і захворювань до фонду оплати праці.

Загальний індикатор рівня безпеки за страховою складовою визначається через часткові коефіцієнти і передбачає врахування їхніх вагових часток: 0,3, 0,5 та 0,2 відповідно.

Інтегральний показник фінансової безпеки економічного суб'єкта можна розраховувати за формулою середньої зваженої, враховуючи оцінені експертним шляхом коефіцієнти значущості окремих складових:

- бюджетної – 0,1;
- грошово-кредитної – 0,25;
- валютної – 0,1;
- банківської – 0,15;
- інвестиційної – 0,2;
- фондової – 0,1;
- страхової – 0,1.

На конкретних економічних суб'єктах у той чи інший час можуть бути “включені” до фінансової діяльності не всі наведені вище

функціональні підсистеми (складові) або їхні частки. У такому разі індикатор за цією складовою або її часткою дорівнюватиме 0. При цьому чим менше підсистем “беруть участь” у складі фінансової безпеки, тим нижчим буде її рівень. Так, за наявності у складі фінансової діяльності економічного суб’єкта лише двох складових, наприклад, бюджетної та грошово-кредитної, вагові коефіцієнти, які беруть участь у формуванні інтегрального показника фінансової безпеки, залишаються незмінними, а саме, 0,1 і 0,25. Зі збільшенням кількості складових до 7 рівень фінансової безпеки стане максимальним.

1.2.3 Технологія застосування оцінювально-аналітичної та моніторингової систем фінансово-економічної безпеки

Система фінансової безпеки, яка є невід’ємним елементом загальної економічної системи, повинна забезпечувати безпеку функціонування та розвитку всіх важливих складових елементів економічної системи, а також здійснювати постійний моніторинг її стану. Коли виявлені відхилення від нормативного (рекомендованого) стану, система безпеки повинна надавати інформацію про внутрішні причини та наслідки цих відхилень, а також про можливі напрями повернення до нормативного стану економічного суб’єкта й запобігання подібним ситуаціям у майбутньому.

Для забезпечення фінансово-економічної безпеки економічного суб’єкта необхідно визначити пріоритетні фінансові інтереси, сформулювати цільову програму функціонування, а також визначити систему внутрішніх і зовнішніх загроз фінансовій безпеці. Система управління безпекою економічного суб’єкта включає механізм, який являє собою сукупність основних елементів впливу на процес розроблення та реалізації управлінських рішень із захисту фінансових інтересів від різноманітних загроз.

Система фінансової безпеки економічного суб’єкта є динамічною, а її стан у будь-який момент можна описати за допомогою сукупності показників, значення яких отримують із фінансової звітності. Водночас система фінансової безпеки економічного суб’єкта є складною системою, тобто зміна структури, зв’язків і поведінки окремих складників системи впливає на решту її складників і спричиняє зміну системи в цілому.

Для моніторингу системи фінансової безпеки економічного суб’єкта, вивчення кількісного впливу чинників на стан фінансової безпеки, забезпечення ефективного управління фінансовою безпекою доцільно використовувати інструментарій економіко-математичного моделювання. Особливого значення в економічній практиці набувають

моделі, що прогнозують значення основних параметрів економічної системи і дозволяють одночасно обґрунтовувати управлінські рішення та забезпечувати дієвий контроль за станом системи.

З-поміж економіко-математичних методів і моделей, за допомогою яких досліджують стан фінансової безпеки економічного суб'єкта, досить часто використовують економетричні методи. Це зумовлено стохастичним характером чинників функціонування економічного суб'єкта та загроз його фінансовій безпеці.

Застосування різноманітних методів кореляційно-регресійного аналізу дозволяє визначити вплив зміни ринкового середовища на значення показників фінансової діяльності економічного суб'єкта, аналізувати причинно-наслідкові зв'язки між економічними змінними, здійснити пошук нових, покращених альтернатив розвитку економічного процесу, розглянути декілька можливих варіантів майбутнього стану економічної системи.

Метою застосування економетричних моделей для дослідження економічних систем є вивчення зв'язків між економічними змінними (параметрами системи, чинниками зовнішнього середовища) та отримання прогнозних значень цих змінних. В основу прогнозування розвитку економічної системи покладено припущення про незмінність умов її функціонування та сталий характер тенденції досліджуваних змінних у майбутньому. Для побудови економетричних моделей необхідно якісно аналізувати найбільш значущі чинники, які за логікою економічних зв'язків впливають на показники функціонування системи.

Методика реалізації індикаторного підходу до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта.

Вимоги до інтегрального показника фінансово-економічної безпеки:

- забезпечувати комплексний підхід під час проведення оцінки, спрямованої на отримання узагальненого показника безпеки;
- до складу інтегрального показника включати часткові показники, які характеризують стан кожної складової фінансової безпеки окремо;
- основний зміст інтегральної оцінки повинен полягати у висновках, отриманих при дослідженні часткових показників, які характеризують стан кожної складової фінансової безпеки;
- необхідно забезпечити порівнянність часткових показників, які використовуються для побудови інтегрального показника, оскільки вони мають різні одиниці виміру.

Інтегральна оцінка рівня фінансової безпеки при індикативному підході може бути реалізована за такою методикою.

Інтегральний показник рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта розраховується за формулами:

$$I_R = 1 - \frac{d_{jo}}{d_o}, \quad (1.11)$$

$$d_o = 1.25 \cdot \bar{d}_o, \quad (1.12)$$

$$\bar{d}_o = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n d_{jo}, \quad (1.13)$$

$$S_o = \sqrt{\frac{1}{n} \cdot \sum_{j=1}^n (d_{jo} - \bar{d}_o)^2} \quad (1.14)$$

де d_{jo} – відстань між стандартизованими значеннями показників j -ї групи та їх пороговими (еталонними) значеннями.

У свою чергу відстань між стандартизованими значеннями показників j -ї групи та їх пороговими (еталонними) значеннями визначається за формулою:

$$d_{jo} = \sqrt{(XS_{ij} - XS_{io})^2} \quad (1.15)$$

де XS_{ij} – значення i -го показника j -ї групи показників;
 XS_{io} – еталонне стандартизоване значення i -го показника.

$$XS_{ij} = \frac{X_{ij} - \bar{X}_i}{S_i} \quad (1.16)$$

де X_{ij} – вихідні значення i -го показника j -ї групи показників;
 \bar{X}_i – середнє значення i -го показника;
 S_i – середньоквадратичне відхилення i -го показника.

Приклад значень інтервалів якісної оцінки інтегрального показника рівня фінансово-економічної безпеки наведений у таблиці 1.8.

Таблиця 1.8 – Інтервали якісної оцінки інтегрального показника рівня фінансово-економічної безпеки

Значення інтегрального показника	Рівень фінансово-економічної безпеки
0,1–0,35	Низький
0,36–0,7	Задовільний

Основні етапи аналізу ризиків, що обґрунтовують формування ефективного комплексу заходів безпеки економічного суб'єкта:

- *перший етап* – вибір “точки відліку” – опис життєво важливих інтересів: стратегічних і поточних цілей для довільно обраного стану економічного суб'єкта (планового або функціонуючого). Наголошуються досягнуті та прогнозні параметри діяльності як фіксований стан даної виробничої системи, і всі подальші оцінки динаміки ризику загроз ведуться від цього стану;
- *другий етап* – визначення аспектів діяльності, уразливих в об'єкті, що захищається. Для всіх параметрів і напрямів діяльності, визначених на першому етапі, необхідно встановити, які небезпеки можуть загрожувати кожному з них і що може бути їх причиною;
- *третій етап* – оцінка вірогідності прояву (частоти реалізації) кожної з загроз. При цьому використовується один з таких методів або їх поєднання:
 - а) метод емпіричної оцінки числа проявів загрози за деякий період шляхом накопичення масиву даних про них;
 - б) метод безпосередньої реєстрації проявів загроз (застосовується для оцінки вірогідності систематичних загроз як подій, що часто повторюються);
 - в) метод оцінки частоти прояву загроз за спеціальною таблицею коефіцієнтів (табл. 1.9).

Таблиця 1.9 – Частота прояву загроз

Частота прояву	Коефіцієнт	Частота прояву	Коефіцієнт
Більше одного разу на день	10	Раз на місяць	5
Один раз на день	9	Раз на чотири місяці	4
Один раз на три дні	8	Раз на рік	3
Один раз на тиждень	7	Раз на три роки	2
Один раз на два тижні	6	Менше одного разу на три роки	1

- *четвертий етап* – оцінка втрат, очікуваних внаслідок реалізації будь-якої з загроз безпеці. Очікувані розміри втрат слід розглядати як якусь функцію від рівня надійності методів захисту, вживаних у системі безпеки.

Тому, вибираючи методи захисту, необхідно виходити з оцінок потенційного збитку, обґрунтованих розрахунками;

- *п'ятий етап* – аналіз можливих методів захисту з оцінкою їх вартості та ефективності. Вибір сукупності вживаних методів захисту (організаційних, програмних, технічних, фінансових), кожен з яких

можна реалізовувати різними способами (заходами), зумовить відповідний рівень надійності системи захисту, її вартість, розміри втрат від можливого прояву загроз, а отже, і ефективність цієї системи.

Систему фінансової безпеки економічного суб'єкта потрібно досліджувати з врахуванням нестабільного розвитку економічних процесів, зокрема в умовах макронестабільності фінансового ринку (фінансової кризи), коли практично всі економічні суб'єкти опинились у загрозливій фінансовій ситуації.

Питання для самоконтролю

1. Наведіть основні класифікаційні ознаки фінансово-економічної безпеки економічних суб'єктів. Які загрози впливають на якість оцінювання та моніторингу фінансово-економічної безпеки економічних суб'єктів у країні?
2. Який підхід використовують для аналізу фінансово-економічної безпеки економічних суб'єктів? Джерела інформації для аналітика з питань фінансово-економічної безпеки.
3. Техніка моніторингу та критерії оцінки результатів аналітичного забезпечення фінансово-економічної безпеки.
4. Назвіть основні етапи процесу управління фінансовою безпекою.
5. За якими критеріями оцінюється міра відстані рівня фінансової безпеки досліджуваного економічного суб'єкта від еталонного?
6. Дайте визначення моніторингу оцінювання рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта.
7. У чому полягає відмінність між поняттями “моніторинг”, “нагляд”, “контроль”?
8. Наведіть класифікацію методичних підходів до оцінки та аналізу рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта

Тести

1. Один із найважливіших елементів механізму забезпечення фінансової безпеки економічного суб'єкта – це:
 - а) контроль;
 - б) прогнозування та планування;
 - в) моніторинг;
 - г) усі відповіді правильні.
2. Основні чинники економічної безпеки, які безпосередньо забезпечують діяльність економічного суб'єкта, – це:
 - а) стабільний попит на продукцію;
 - б) надійність постачальників;

- в) безпосередні чинники виробництва;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Ефективність використання всього наявного майна економічного суб'єкта характеризує:
- а) рентабельність активів;
 - б) рентабельність власного капіталу;
 - в) рентабельність акціонерного капіталу;
 - г) рентабельність продукції.
4. Показники рівня фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта, що дають змогу виявити “вузькі місця” в його діяльності, визначити основні напрями і найбільш дієві способи підвищення ефективності його роботи, – це:
- а) внутрішньовиробнича складова економічної безпеки економічного суб'єкта;
 - б) невиробнича складова економічної безпеки економічного суб'єкта;
 - в) категорії економічної безпеки економічного суб'єкта;
 - г) індикатори економічної безпеки економічного суб'єкта.
5. Дія дестабілізаційних факторів, пов'язаних з недобросовісною конкуренцією та порушенням законів і норм, що може спричинити потенційні або реальні втрати для економічного суб'єкта, – це:
- а) загрози економічній безпеці;
 - б) чинники, що формують відповідний рівень економічної безпеки економічного суб'єкта;
 - в) основні функціональні цілі економічної безпеки;
 - г) усі відповіді правильні.
6. На другому етапі аналізу ризиків, що обґрунтовують формування ефективного комплексу заходів безпеки економічного суб'єкта здійснюється:
- а) вибір “точки відліку”;
 - б) визначення вразливих аспектів життєдіяльності економічного суб'єкта;
 - в) оцінка очікуваних втрат;
 - г) аналіз можливих методів захисту з оцінкою їх вартості.
7. Захист від надмірного податкового тиску, нестабільного законодавства, неефективної роботи юридичного відділу економічного суб'єкта – це:
- а) політико-правова безпека економічного суб'єкта;
 - б) техніко-технологічна безпека економічного суб'єкта;

- в) кадрова безпека економічного суб'єкта;
 - г) фінансова безпека економічного суб'єкта.
8. Основною причиною виникнення внутрішніх негативних впливів може бути:
- а) низька кваліфікація працівників економічного суб'єкта;
 - б) недостатнє фінансове забезпечення діяльності;
 - в) небажання чи нездатність економічного суб'єкта активно впливати на зовнішнє політико-правове середовище його діяльності;
 - г) усі відповіді правильні.
9. Надійність і ефективність системи фінансової безпеки економічного суб'єкта визначають за такими критеріями:
- а) зміцнення дисципліни праці та підвищення її продуктивності;
 - б) максимально повне інформаційне забезпечення діяльності економічного суб'єкта та підвищення його ефективності;
 - в) відсутність чи наявність завданих економічному суб'єкту матеріальних збитків і моральної шкоди;
 - г) усі відповіді правильні.
10. У процесі моніторингу стану фінансово-економічної безпеки економічного суб'єкта:
- а) проводять превентивні дії щодо запобігання загрозам;
 - б) здійснюється безперервний нагляд за ключовими показниками;
 - в) оцінюється можливість критичного відхилення майбутніх ключових показників від порогових (або планових) значень;
 - г) усі відповіді правильні.

Тема 1.3 Система фінансового нагляду як передумова забезпечення стійкості фінансового сектору

1.3.1 Сутність системи фінансового нагляду та її завдання

У широкому розумінні *фінансовий нагляд* є системою, яку використовує уряд країни, аби гарантувати стійкість фінансового сектору і фінансової системи та їх безпеку.

Грунтуючись на науково-методичних підходах до визначення сутності поняття “нагляд”, можна виокремити такі *підходи до розуміння сутності поняття “фінансовий нагляд”*:

- форма діяльності державних органів із забезпечення законності у фінансовому секторі;
- комплекс заходів, які вживаються наглядовими органами для забезпечення повної відповідності діяльності фінансових установ вимогам до їхньої діяльності;
- система формальних і неформальних способів виявлення недотримання або порушення умов діяльності фінансовими установами.

У Зеленій книзі, яка була підготовлена у процесі консультацій щодо підвищення проведення регулювання та нагляду за фінансовим сектором України у 2010 р., *термін “нагляд”* пропонується трактувати як “форму діяльності державних органів щодо забезпечення законності, яка складається з моніторингу, застосування та забезпечення діяльності установ, що перебувають під наглядом, відповідно до чинних пруденційних критеріїв”.

Однією з проблем при визначенні сутності поняття “фінансовий нагляд” є те, що на сьогодні вітчизняний законодавець або ж узагалі не визначає цього поняття, або ж підходить до його сутності як рівнозначного з поняттям “фінансове регулювання”. З цієї причини не дозволяють встановити співвідношення між поняттями “фінансовий нагляд” та “фінансове регулювання” і чинні нормативно-правові акти: у вітчизняному законодавстві поняття фінансового нагляду не визначене взагалі.

Єдиним поняттям, близьким до поняття “фінансовий нагляд” і визначеним у вітчизняному законодавстві, є поняття “державне регулювання ринків фінансових послуг”. Відповідно до ст. 1 Закону України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” *державне регулювання ринків фінансових послуг* – це здійснення державою комплексу заходів щодо регулювання та нагляду за

ринками фінансових послуг з метою захисту інтересів споживачів фінансових послуг і запобігання кризовим явищам. Таке тлумачення поняття “регулювання ринків фінансових послуг” фактично означає прирівнювання його за змістом до поняття фінансового нагляду.

Нагляд у фінансовому секторі, зокрема, відрізняється більшою суворістю та інтенсивністю, ніж нагляд в інших регульованих секторах. Органи фінансового нагляду займаються не тільки документарним аналізом показників діяльності фінансових установ, а й проводять розгорнуті перевірки на місцях, активізують свій моніторинг і можуть втрутитися в разі невиконання фінансовими установами мінімальних вимог, покликаних забезпечити їх фінансову міцність. Органи нагляду можуть навіть в екстремальних випадках позбавити прав власності власників збанкрутілих або таких, що стоять на межі банкрутства, фінансових установ.

Запорукою належного здійснення фінансового нагляду є чітко визначена мета та система завдань.

У Зеленій книзі зазначено, що мета (місія) фінансового регулювання та нагляду полягає у збільшенні ефективності роботи фінансового сектору, підтриманні ринкової довіри, сприянні конкуренції, захисті інтересів споживачів фінансових послуг і зміцненні системної стабільності.

Відповідно до ст. 19 Закону України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” *метою державного регулювання ринків фінансових послуг є:*

- проведення єдиної та ефективної державної політики у сфері фінансових послуг;
- захист інтересів споживачів фінансових послуг;
- створення сприятливих умов для розвитку та функціонування ринків фінансових послуг;
- створення умов для ефективної мобілізації та розміщення фінансових ресурсів учасниками ринків фінансових послуг з урахуванням інтересів суспільства;
- забезпечення рівних можливостей для доступу до ринків фінансових послуг і захисту прав їх учасників;
- додержання учасниками ринків фінансових послуг вимог законодавства;
- запобігання монополізації та створення умов розвитку добросовісної конкуренції на ринках фінансових послуг;
- контроль за прозорістю та відкритістю ринків фінансових послуг;
- сприяння інтеграції в європейський і світовий ринки фінансових послуг.

Згідно зі ст. 67 Закону України “Про недержавне пенсійне забезпечення” метою державного нагляду та контролю у сфері недержавного пенсійного забезпечення є захист майнових прав і законних інтересів учасників недержавного пенсійного забезпечення.

У Проекті Концепції регулювання фінансового ринку України, підготовленому робочою групою з представників професійних учасників ринку фінансових послуг, а також бізнес-асоціацій, об’єднань підприємців і фахівців органів державної влади України, визначено, що *регулювання фінансового ринку та нагляд за діяльністю фінансових установ базуються на трьох цілях*: захист інвесторів і споживачів фінансових послуг, забезпечення умов для справедливості, ефективності та прозорості фінансового ринку, зниження системних ризиків як інвесторів і споживачів фінансових послуг, так і фінансових установ.

У зарубіжній практиці фінансового нагляду його метою традиційно вважається підвищення стійкості, надійності, прозорості й ефективності фінансового сектору та зниження системних ризиків.

З позиції того, що новим кроком у практиці фінансового нагляду стало виникнення та становлення макропруденційного нагляду, основоположною і єдиною метою фінансового нагляду в контексті його стратегічного розвитку в сучасних умовах є забезпечення стійкості фінансового сектору.

Досягнення фінансової стійкості як основної мети фінансового нагляду вимагає системи завдань. Відтак *до завдань фінансового нагляду* в контексті визначеної мети *слід віднести такі*:

- забезпечення конкурентного середовища у фінансовому секторі в цілому і зокрема на фінансовому ринку та на ринку фінансових послуг;
- забезпечення належного захисту прав споживачів фінансових послуг та інвесторів, що передусім знаходить своє втілення у формуванні системи фінансових гарантій;
- забезпечення прозорості політики у фінансовому секторі на макрорівні та рівні кожної фінансової установи;
- забезпечення належного рівня стандартизації та професіоналізму у фінансовому секторі.

Розвиток і підтримання належного рівня конкуренції на фінансовому ринку та на ринку фінансових послуг дозволяють розширити спектр фінансових послуг і фінансових інструментів, впроваджувати сучасні фінансові технології та інновації в практику діяльності фінансових посередників, встановити оптимальне співвідношення між процентом і ризиком та справедливу оплату фінансових послуг і послуг фінансового посередництва тощо.

Забезпечення належного захисту прав споживачів фінансових послуг та інвесторів дозволяє убезпечити їх від неефективного управління у фінансових установах та шахрайства. Важлива роль у цьому контексті відводиться створенню системи фінансових гарантій для споживачів фінансових послуг та інвесторів.

Забезпечення політики прозорості і відкритості у фінансовому секторі на макрорівні передбачає дотримання наглядовими органами ряду вимог щодо ухвалення рішень підзвітності перед широкою громадськістю та центральним законодавчим органом. З одного боку, щодо наглядових органів повинна забезпечуватись інституційна, операційна та фінансова незалежність, з іншого ж – вони мають дотримуватись принципів прозорості, що у кінцевому підсумку і є запорукою їх незалежності. Реалізація політики прозорості та відкритості на рівні фінансових посередників вимагає від них удосконалення системи обліку та фінансової звітності, її оприлюднення з метою їх наближення до вимог, які були напрацьовані міжнародною практикою фінансового нагляду.

Забезпечення належного рівня стандартизації та професіоналізму у фінансовому секторі є запорукою ефективної діяльності фінансових посередників і впровадження нововведень в інтересах споживачів фінансових послуг та інших контрагентів.

1.3.2 Інституційна структура фінансового нагляду

В Україні фінансовий нагляд здійснюють Національний банк України, Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг України, і Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку. Розглянемо більш детально функції та завдання цих органів у веденні нагляду за діяльністю фінансових посередників і функціонуванням фінансового сектору.

Національний банк України є центральним банком України та особливим центральним органом державного управління, юридичний статус, завдання, функції, повноваження та принципи організації якого визначаються Конституцією України, Законом України “Про Національний банк України” та іншими законами України.

Відповідно до Конституції України основною функцією Національного банку є забезпечення стабільності грошової одиниці України. Згідно зі ст. 6 Закону України “Про Національний банк України” при виконанні своєї основної функції Національний банк повинен виходити з пріоритетності досягнення та підтримки цінової стабільності в державі, а також у межах своїх повноважень сприяти стабільності банківської системи.

До функцій фінансового регулювання та нагляду серед 29 інших функцій Національного банку України, визначених у ст. 7 Закону України “Про Національний банк України”, слід віднести такі функції:

- встановлення для банків правил проведення банківських операцій, бухгалтерського обліку та звітності, захисту інформації, коштів і майна;
- здійснення банківського регулювання та нагляду на індивідуальній і консолідованій основі;
- здійснення погодження статутів банків і змін до них, ліцензування банківської діяльності та операцій у передбачених законом випадках, ведення Державного реєстру банків, Реєстру аудиторських фірм, які мають право на проведення аудиторських перевірок банків.

Відповідно до організаційної структури функції фінансового нагляду в Національному банку України покладено на Генеральний департамент фінансового нагляду.

Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президентові України, підзвітним Верховній Раді України.

Серед переліку завдань Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, визначених у ст. 27 Закону України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг”, **до завдань** фінансового регулювання та нагляду слід віднести передусім такі:

- розроблення та реалізація стратегії розвитку, вирішення системних питань функціонування ринків фінансових послуг в Україні;
- здійснення державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і додержанням законодавства у цій сфері;
- захист прав споживачів фінансових послуг шляхом застосування в межах своїх повноважень заходів впливу з метою запобігання та припинення порушень законодавства на ринку фінансових послуг.

Серед переліку завдань Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, визначених у п. 3 Положення “Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг”, **до завдань** фінансового регулювання та нагляду слід віднести передусім такі:

- формування та забезпечення реалізації політики державного регулювання у сфері ринків фінансових послуг (крім ринку банківських послуг і ринків цінних паперів та похідних цінних паперів);

- розроблення та реалізація стратегії розвитку ринків фінансових послуг і вирішення системних питань їх функціонування;
- здійснення в межах своїх повноважень державного регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг і дотриманням законодавства у відповідній сфері;
- захист прав споживачів фінансових послуг шляхом застосування в межах своїх повноважень заходів впливу з метою запобігання та припинення порушень законодавства на ринку фінансових послуг;
- розроблення та затвердження обов'язкових до виконання нормативно-правових актів з питань, що належать до її компетенції.

Комісія як колегіальний орган утворюється у складі Голови Комісії та шести членів Комісії. Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, набуває повноважень з моменту призначення більше половини її загального кількісного складу.

Відповідно до організаційної структури функції фінансового нагляду в Нацкомфінпослуг покладено переважно на департаменти:

- департамент методології, стандартів регулювання та нагляду за фінансовими установами;
- департамент страхового регулювання та нагляду;
- департамент регулювання та нагляду за установами накопичувального пенсійного забезпечення;
- департамент регулювання та нагляду за кредитними установами і бюро кредитних історій;
- департамент регулювання та нагляду за наданням фінансових послуг фінансовими компаніями.

Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку (НКЦПФР) є державним колегіальним органом, підпорядкованим Президенту України, підзвітним Верховній Раді України. НКЦПФР здійснює державне регулювання ринку цінних паперів.

Серед *переліку завдань НКЦПФР*, визначених у п. 3 Положення “Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку”, **до завдань фінансового регулювання та нагляду слід віднести такі:**

- захист прав інвесторів шляхом вжиття заходів щодо запобігання та припинення порушень законодавства на ринку цінних паперів і законодавства про акціонерні товариства, застосування санкцій за порушення законодавства в межах своїх повноважень;
- здійснення державного регулювання та контролю за емісією та обігом цінних паперів і похідних (деривативів) на території України;

- здійснення державного регулювання та контролю у сфері спільного інвестування;
- здійснення в межах компетенції державного регулювання та контролю у сфері накопичувального пенсійного забезпечення;
- здійснення в межах компетенції державного регулювання та нагляду у сфері запобігання та протидії легалізації (відмиванню) доходів, одержаних злочинним шляхом, або фінансуванню тероризму;
- здійснення в межах повноважень, визначених законодавством, нагляду на консолідованій і субконсолідованій основі за небанківськими фінансовими групами та їх підгрупами.

Серед переліку зі 199 повноважень НКЦПФР, визначених у п. 4 Положення “Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку”, *до повноважень фінансового регулювання та нагляду слід віднести наступні:*

- встановлення відповідно до закону особливості порядку реорганізації та ліквідації професійних учасників ринку цінних паперів (за винятком банків);
- встановлення критеріїв професійної діяльності на ринку цінних паперів;
- визначення порядку та строків розгляду уповноваженими особами НКЦПФР справ про порушення юридичними особами, громадянами та посадовими особами вимог законодавства на ринку цінних паперів;
- здійснення контролю за дотриманням законодавства і призначення державних представників на фондових біржах і депозитаріях;
- здійснення контролю за дотриманням емітентами порядку реєстрації випуску цінних паперів;
- встановлення наявності ознак маніпулювання на фондовому ринку;
- ведення державного реєстру фінансових установ, що провадять діяльність на ринку цінних паперів;
- встановлення правил і стандартів здійснення учасниками депозитарної системи України операцій на ринку цінних паперів та контроль за їх дотриманням;
- ведення Єдиного державного реєстру інститутів спільного інвестування, реєстрація цих інститутів, їх регламентів і змін до них;
- встановлення вимог до складу та структури активів інституту спільного інвестування;

- затвердження положення про склад і розмір витрат, що пов'язані з виконанням компанією з управління активами інституту спільного інвестування своїх функцій, які відшкодовуються за рахунок цих активів;
- встановлення граничної вартості активів корпоративного інвестиційного фонду, які можуть бути вкладені в нерухомість;
- встановлення порядку розміщення коштів резервного фонду компанії з управління активами;
- встановлення вимог до фондових бірж, на яких можуть придбаватися цінні папери за рахунок пенсійних активів.

НКЦПФР як колегіальний орган утворюється у складі Голови та шести членів Комісії. НКЦПФР як колегіальний орган є правомочною з моменту призначення більше половини її загального кількісного складу.

Відповідно до організаційної структури функції фінансового нагляду в НКЦПФР покладено в основному на департаменти:

- Комітет з питань стратегії розвитку та економічного аналізу фондового ринку;
- Комітет з питань моніторингу, пруденційного та консолідованого нагляду й інформаційної політики на фондовому ринку;
- Комітет з питань захисту прав інвесторів та правозастосування на фондовому ринку.

Необхідність координації та взаємодії в діяльності органів фінансового нагляду в Україні закріплена на законодавчому рівні. Концептуально засади взаємодії між органами фінансового нагляду визначені Законом України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” – у ст. 22 визначено засади співпраці та координації діяльності між органами, що здійснюють державне регулювання ринків фінансових послуг. При цьому в законі визначено, що Національний банк України, Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку і Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, зобов'язані співпрацювати.

Засади співпраці між органами фінансового нагляду в Україні також визначені в нормативно-правових документах, що встановлюють їх правовий статус, функції, завдання та повноваження.

Так, згідно з п. 4 Положення “Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг” *Нацкомфінпослуг відповідно до покладених на неї завдань:*

- повідомляє Національний банк України та Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку про спостереження та висновки, необхідні для виконання покладених на них обов'язків;

- забезпечує доступ Національного банку України та Національної комісії з цінних паперів та фондового ринку до власної інформаційної бази даних, що ведеться з метою регулювання ринків фінансових послуг;
- проводить разом із Національним банком України, Національною комісією з цінних паперів та фондового ринку один раз на квартал або на вимогу одного з керівників зазначених органів оперативні наради з питань забезпечення співпраці та координації своєї діяльності.

Згідно з п. 4 Положення “Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку” Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку відповідно до покладених на неї завдань:

- співпрацює з Національним банком України та Національною комісією, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, щодо проведення державного регулювання цих ринків;
- своєчасно повідомляє з використанням засобів зв’язку, що дозволяють фіксувати інформацію, Національний банк України та Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, про будь-які спостереження та висновки, необхідні для виконання покладених на ці органи обов’язків;
- проводить з метою співпраці та координації діяльності щодо проведення державного регулювання ринків фінансових послуг у встановлені законом строки оперативні наради за участю Національного банку України та Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг, або бере участь у таких нарадах, що проводяться зазначеними органами; за результатами оперативних нарад складає відповідні протоколи та/або укладає міжвідомчі угоди.

Інституційна структура фінансового нагляду, що існує в Україні, може бути ідентифікована як секторна: до компетенції Національного банку України належить регулювання та нагляд за банківськими установами; Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг України, відповідає за регулювання та нагляд за небанківськими фінансовими установами; Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку – за ринком цінних паперів. Тобто на сьогодні в Україні зберігається система регулювання фінансового ринку та нагляду за діяльністю фінансових установ, яка відповідає

міжнародному досвіду і, фактично, повторює систему міжнародних організацій щодо регулювання та нагляду: Базельського комітету з банківського нагляду, Міжнародної організації комісій з цінних паперів і Міжнародної асоціації органів нагляду за страховою діяльністю.

1.3.3 Стійкість фінансового сектору та методичний інструментарій її оцінювання

Під поняттям “**фінансова стійкість**” традиційно в широкому сенсі розуміють стійкість фінансової системи. Категорія “фінансова стійкість” у такому понятійному трактуванні виникла та використовується через поширення у світі англomовного терміна “financial stability”, який дослівно перекладається як фінансова стійкість, фінансова стабільність (слово “stability” має різні варіанти перекладу).

Поняття “фінансова стійкість” є достатньо новим для фінансової науки. З огляду на складність і багатогранність цього поняття у вітчизняній та іноземній наукових школах досі немає його остаточного визначення. Складність визначення поняття “фінансова стійкість” значною мірою зумовлена специфікою і складністю процесів, що відбуваються у фінансовому секторі, а також множинністю підходів до трактування сутності таких понять, як “фінанси”, “фінансовий сектор” і “фінансова система”.

Крім змістових аспектів при визначенні поняття “фінансова стійкість” слід врахувати і лінгвістичні. У російській та українській мовах термін “стабільність” асоціюється з незмінністю. Поняття “стабільність” традиційно визначається як “міцність, стійкість, постійність”. Водночас фінансова система динамічна, її стабільне функціонування та сталий розвиток не припускають її незмінності. Тож англійському терміну “stability” в російській і українській мовах краще відповідає поняття “стійкість”. Тому такі терміни, як “фінансова стабільність” і “фінансова стійкість” часто вважають синонімічними, пам’ятаючи, що в цьому специфічному контексті стабільність не означає незмінність. Хоча в лінгвістичному сенсі застосування терміна “стійкість” є більш прийнятним, оскільки основне змістове навантаження акцентується не на постійності даної системи, а на збереженні її сприятливих якостей за несприятливого впливу зовнішнього середовища.

Традиційно **під стійкістю (stability) розуміють** здатність системи зберігати деякі властивості та характеристики незмінними. Але таке трактування є дуже неконкретним. Визначення стійкості системи як у вітчизняній, так і в іноземній наукових школах має різні трактування з огляду на різноманітність самих систем та їх характеристик. Так, стійкість, що розглядається для статичних і динамічних систем, може характеризуватися як фіксованими параметрами (конкретними

точками), так і змінними характеристиками (прив'язуванням руху системи до будь-якої площини чи траєкторії). Останнє, наприклад, стосується систем, яким притаманний циклічний рух. Близьким до стійкості, особливо в економічних науках, є поняття рівноваги, але воно має більш вузький зміст.

Система вважатиметься стійкою, якщо у разі її збурення вона відхиляється незначно від стану рівноваги, а всі наступні рухи залишаються на відносно малій відстані від рівноваги. Але часто для динамічної системи рівновага може мати багатократне вираження. Виникнення багатократної рівноваги в економіці змусило вчених ввести поняття стійкості в процесі адаптації та квазістійкості. Процес адаптації, як вважають, глобально стійкий, якщо для будь-якого початкового стану є точка рівноваги, до якої система прямує. Ця точка не повинна бути тією ж самою для всіх початкових умов. Квазістійкість характеризується побудовою послідовності точок від будь-якої початкової точки, що передає послідовність часу, яка прямує до нескінченності, та всі ці точки є точками рівноваги.

Усе це призводить до відсутності єдності в питанні тлумачення сутності поняття фінансової стійкості, адже це поняття у вітчизняній та іноземній наукових школах досі не має остаточного визначення. Традиційним підходом до визначення сутності поняття “фінансова стійкість” є його визначення через множину критеріїв.

Із зарубіжної практики можна навести такі визначення фінансової стійкості, які напрацьовані науковцями та фахівцями міжнародних і національних наглядових і регуляторних органів:

- Управління з фінансового регулювання і нагляду Великобританії виділяє чотири критерії фінансової стійкості, стверджуючи, що вона має місце, коли: “грошово-кредитна система функціонує стабільно; рівень зайнятості є близьким до природного; існує впевненість у стійкості ключових фінансових активів і ринків; відсутні відносні коливання на нерухомість і фінансові ресурси в межах економіки, що підриває виконання першого або другого критерію”;
- Банк міжнародних розрахунків і Форум фінансової стійкості визначають “фінансову стійкість як відсутність нестійкості, стану, у якому економічна робота потенційно послаблює коливання в цінах фінансових активів, або нездатність фінансових установ відповідати за договірними зобов'язаннями”;
- Європейський центральний банк наголошує, що фінансова стійкість проявляється як “стійкість загального рівня цін чи відсутність інфляції або дефляції”;

- Федеральна резервна система США визначає фінансову стійкість через нестабільність як "...ситуацію, яка характеризується трьома критеріями: ціни на деякі важливі набори фінансових активів можуть суттєво відхилитися від рівноважних; функціонування ринку та кредитна спроможність на національному і, можливо, на міжнародному рівні значною мірою викривлені, з результатом, який поєднує відхилення в споживанні (або ймовірне відхилення від норм) як при високих, так і низьких виробничих можливостях економіки”;
- Центральний банк Нідерландів: "...стійка фінансова система здатна до ефективного розміщення ресурсів та абсорбції шоків, уникаючи руйнівного впливу на реальну економіку або на інші фінансові системи. Також система безпосередньо не повинна бути джерелом шоків. Тому наше визначення охоплює ті гроші, які функціонують належним чином як засіб платежу і як розрахункова одиниця, та фінансову систему, яка має адекватно виконувати функцію з мобілізації заощаджень, диверсифікації ризиків і перерозподілу ресурсів”;
- Бундесбанк розглядає фінансову стійкість у широкому розумінні, що "описує стійкий стан, при якому фінансова система ефективно виконує її ключові економічні функції, а саме: розподіл ресурсів, покриття ризиків, організація платежів і можливість робити це навіть у моменти шоків, стресових ситуацій і в періоди глибоких структурних змін”;
- Центральний банк Південно-Африканської Республіки підходить до сутності фінансової стійкості як такої, що "...може характеризуватися як відсутність макроекономічних втрат від шоків, які діють на систему фінансового обміну, між домогосподарствами, корпораціями та фінансовими інституціями. Стійкість була б доказом, по-перше, ефективної регуляторної інфраструктури, по-друге, ефективних фінансових ринків і, по-третє, ефективних фінансових інституцій. Обов'язковою умовою фінансової стійкості є усвідомлення приватних і ринкових сил щодо наявності умов для тривалості чи можливості досягнення фінансової стійкості, зведення до мінімуму будь-якого втручання з метою уникнення системного ризику”.

*З практики розвитку фінансового нагляду в Україні та на пост-радянському просторі можна навести такі **визначення фінансової стійкості**:*

- фахівцями Центру наукових досліджень Національного банку України стійкість фінансової системи розглядається як "такий стан динамічної фінансової системи, за якого вплив будь-яких

шоків на фінансову систему (чи на окремі її елементи) не заважає їй забезпечувати ефективний перерозподіл фінансових ресурсів в економіці, функціонування платіжної системи, а також абсорбцію (амортизацію) шоків”;

- у Зеленій книзі наведено таке визначення: “Стабільність (стійкість) фінансового сектору – це стан розвитку фінансової системи, за якого вплив будь-яких дій на фінансову систему (чи на окремі її елементи) несуттєво впливає на можливість виконання фінансовою системою власних функцій. Для України цими функціями є створення умов для реалізації стійкого розвитку економіки України”.

Основними ознаками фінансової стійкості є:

- наявність впорядкованості функціонування та розвитку елементів фінансової системи;
- наявність зворотного зв'язку між окремими елементами як один з одним, так і з фінансовою системою в цілому;
- наявність фінансових інструментів державного регулювання;
- наявність якісного нормативно-правового та інформаційного забезпечення;
- керованість як фінансової системи в цілому, так і окремих її елементів;
- наявність саморегулювальних властивостей фінансової системи;
- спроможність фінансової системи протидіяти збуренням і повертатись у положення рівноваги у разі відхилень;
- спроможність фінансової системи зберігати параметри в чітко визначених межах протягом тривалого часу.

Стійкий стан фінансової системи може характеризуватися наявністю множинних варіантів розвитку, тобто можливий стійкий розвиток, стійке функціонування та стійкий спад у припустимих межах або на граничній межі дозволених параметрів.

На сьогодні серед основних стратегічних орієнтирів, які повинні реалізовуватись, у тому числі завдяки стійкому функціонуванню фінансової системи, слід зазначити: забезпечення сталого економічного розвитку, підвищення рівня добробуту та соціальної захищеності населення, припинення демографічної та інтелектуальної деградації нації, а також недопущення негативного впливу на економіку динаміки цін на реальні та фінансові активи.

У процесі забезпечення фінансової стійкості в сучасних умовах на перший план виходить недопущення реалізації системного ризику, адже системний ризик фінансового сектору, який реалізується у своїй занедбаній і задовженій формі та не “гаситься” на ранніх стадіях реалізації,

проявляється у фінансовій кризі. Так, на думку багатьох науковців і практиків, однією з основних причин фінансової кризи 2008–2009 рр. стала саме реалізація накопиченого системного ризику у глобальній фінансовій системі і, зокрема, банківській.

Поняття *“системний ризик”* є відносно новим: бібліографічний пошук показує, що його перша згадка в назві наукової роботи фінансово-економічного спрямування відноситься до 1994 року. На сьогодні єдиного підходу до тлумачення сутності поняття *“системний ризик фінансового сектору”* ані в зарубіжній, ані у вітчизняній науці та практиці фінансового нагляду не вироблено.

Із зарубіжного досвіду та практики фінансового нагляду можна навести такі визначення цього поняття:

- Міжнародний валютний фонд і Банк міжнародних розрахунків розглядають системний ризик як *“ризик порушення фінансових послуг, який обумовлений порушенням усієї або частини фінансової системи та має потенціал здійснювати серйозний негативний вплив на реальний сектор економіки”*;
- у Звіті про консолідацію фінансового сектору, підготовленому Групою 10 у 2001 р., системний ризик визначається як ризик події (шоку), який призведе до втрати економічної вартості активів або довіри до них, внаслідок чого невизначеність у фінансовій системі збільшиться до рівня, який спроможний викликати негативні ефекти в реальній економіці;
- Європейський центральний банк розглядає системний ризик як ризик настання та поширення несприятливої події, яка негативно вплине на більшість системоутворювальних фінансових посередників або ринків;
- Комісія з термінової біржової торгівлі (Commodity Futures Trading Commission – CFTC) визначає системний ризик як *“ризик того, що дефолт одного учасника ринку матиме негативні наслідки для інших учасників ринку внаслідок взаємозв’язку всіх його учасників”*;
- у Законі Додда – Франка, який діє у США, під системним ризиком розуміються серйозні несприятливі наслідки для фінансової стійкості;
- Міністерство фінансів Великобританії вбачає в системному ризику ризику для стійкості всього або значної частини фінансового сектору, які викликані особливостями організації фінансових ринків або розподілу ризиків у фінансовому секторі, а також нестійким рівнем росту кредитного плеча, боргу або кредиту.

Тож, донедавна системний ризик фінансового сектору здебільшого пов'язувався, по-перше, із великими та надвеликими фінансовими інститутами – їх прийнято називати “Too Big To Fail” (TBTF) – занадто великими для банкрутства, та, по-друге, з “ефектом доміно” або “ефектом каскаду” (contagion effect) – банкрутство та крах одного фінансового посередника зумовлюють щонайменше негативні наслідки для інших фінансових посередників, а щонайбільше – їх крах і банкрутство.

У результаті появи більш досконалих механізмів захисту фінансових інтересів вкладників і прискорення фінансової глобалізації сьогодні на перший план виходять інші джерела й аспекти системного ризику фінансового сектору: схильність фінансового сектору до впливу макроекономічних ризиків, наявність спільного кредитора або схожих портфелів активів і ризиків у фінансових установах.

Специфічною рисою системного ризику є те, що він не зводиться до простого додавання індивідуальних ризиків, а є результатом колективної поведінки фінансових установ. У цьому контексті найбільш влучною характеристикою системного ризику фінансового сектору є така: системний ризик повинен розглядатися як макроскопічні властивості системи, які виникають через нелінійну взаємодію агентів на мікроскопічному рівні.

На комплексність феномена системного ризику вказує безліч взаємозв'язків, що визначають напрям поширення системного ризику. Останній може поширюватися як у рамках горизонтальних взаємозв'язків, що формуються на різних рівнях фінансової системи (наприклад, між окремими фінансовими установами), так і в рамках вертикальних взаємозв'язків, сформованих, зокрема, між фінансовими установами та ринками, фінансовою системою та економікою. Прояв системного ризику також може бути пов'язаний зі специфічними та системними, внутрішніми і зовнішніми подіями. На часовому відрізку ці події можуть відбуватися послідовно або одночасно.

Фінансова криза продемонструвала, що системний ризик може виникати з різних джерел: загального шоку, який веде до одночасного дефолту декількох фінансових установ, та інформаційних екзогенних ефектів (наприклад, поширення негативної інформації про один конкретний банк збільшує вартість рефінансування для інших банків), ендогенних дисбалансів тощо.

Саме внаслідок фінансової кризи була доведена можливість виникнення системних ризиків усередині самої фінансової системи. Причин виникнення, поширення та помилкової оцінки ендогенних ризиків в умовах тісної взаємозалежності елементів системи дуже багато. Приміром, однаковість джерел фінансування або контрактів учасників

системи, зростання фінансових дисбалансів, інформаційна асиметрія, валютна невідповідність тощо.

Традиційно основними джерелами системного ризику у фінансовому секторі вважають:

- колективну поведінку фінансових установ;
- схильність фінансових установ до прийняття на себе надмірно високих зовнішніх ризиків (кредитних, ринкових, ліквідності) під час фази росту економічного циклу;
- наявність прямих чи опосередкованих зв'язків між фінансовими установами, що ускладнюється тим, що фінансові установи не спроможні врахувати та визначити обсяги і силу впливу своїх дій на інші елементи фінансового сектору.

Комплексне розуміння джерел системного ризику у фінансовому секторі передбачає їх систематизацію на інституційні, ринкові та інфраструктурні (табл. 1.10). Ці джерела, будучи локальними за своєю природою, здатні транслювати ризики на інші елементи фінансової системи. У цьому виявляється основна властивість системного ризику – схильність до розповсюдження та зараження різних елементів фінансової системи.

Нестабільність банківської системи та виникнення банківської паніки можна віднести до інституціонального джерела системного ризику, в основі якого лежать, як мінімум, дві причини. Перша впливає з моделі банків як фінансових посередників (модель Даймонда – Дібвіга), які перетворюють короткострокові зобов'язання на довгострокові кредити, ґрунтуючись на припущенні, що не всі власники рахунків скористаються правом відкликання своїх коштів. Однак це припущення перестає діяти, коли вкладники, побоюючись за збереження своїх грошей, прагнуть у терміновому порядку повернути свої вклади. Друга причина банківської паніки впливає з першої і має інформаційний характер. Нездатність одного банку відповідати за своїми зобов'язаннями може призвести до “втечі” вкладників з ряду банків та серії банкрутств банків через недостатню поінформованість вкладників про фінансовий стан банку. Вважається, що система гарантування повернення вкладів (депозитів) “закриває” цей канал поширення системного ризику, запобігаючи поширенню паніки по системі, якщо, звичайно, засобів системи вистачає на задоволення вимог вкладників.

На фінансовому ринку розповсюдження системного ризику пов'язане з екстремим продажем активів, що значно знижує їх вартість. У разі, якщо дані фінансові активи виконують функцію заставного забезпечення для міжбанківського кредитування, відбувається зниження їх якості, що автоматично призводить до скорочення ліквідності на

міжбанківському ринку. Скорочення ринкової ліквідності призводить до зростання процентної ставки на кредитному ринку і згорання банками активних операцій.

Таблиця 1.10 – Матриця поширення та реалізації системного ризику фінансового сектору

№ пор.	Джерело зараження	Елементи, схильні до зараження		
		Фінансові установи	Фінансові ринки	Інфраструктура
1	Фінансові установи	Схильність до ризиків, взаємопов'язаність акціонерів, угоди між фінансовими установами	Значний вплив на ціноутворення на фінансовому ринку великих фінансових установ (маркетмейкерів), продаж активів через кредитні дефолтні свопи, "пожежний" продаж активів призводить до зниження вартості та ліквідності активів, оцінювання активів з прив'язуванням до ринку призводить до втрат у портфелях	Ринкові невдачі ключових фінансових установ можуть викликати проблеми в функціонуванні окремих елементів інфраструктури
2	Фінансові ринки	Несприятливі зміни цін на активи призводять до втрат у фінансових установ	Труднощі на одному сегменті ринку можуть викликати "звуження" операцій та втрату ліквідності на іншому	Зниження вартості заставного забезпечення може вимагати додаткового забезпечення, що викличе закриття коротких позицій шляхом продажу цінних паперів і довгих позицій шляхом їх зворотного викупу
3	Інфраструктура	Перебої у функціонуванні фінансової інфраструктури призводять до затримування платежів і виконання угод, що ускладнює процес управління ліквідністю фінансових установ	Виникнення операційних проблем в інфраструктурі, яка обслуговує ринок (торговельні платформи та майданчики, клірингові та розрахункові системи), може вплинути на ринковий оборот активів і процес формування цін	Перебої у функціонуванні найважливіших телекомунікаційних та інформаційних систем, які призводять до технічних і операційних проблем

Крім зовнішніх причин джерелом системного ризику можуть стати внутрішні проблеми фінансового сектору. Однією з таких проблем, часто аналізованих останнім часом, є роздування “бульбашок” фінансових активів у період кредитного буму, що призводить до наростання дисбалансів усередині фінансового сектору й обумовлює “проциклічність” фінансової системи. Причинами дисбалансів є: по-перше, схильність до колективної (“стадної”) поведінки на фінансових ринках призводить до інвестицій в інструменти з однаковим профілем ризику, ґрунтуючись лише на аналізі дій інших учасників ринку; по-друге, низькі процентні ставки в періоди кредитного “буму” стимулюють банки до прийняття значних ризиків і водночас підвищують вартість застави (обумовленої, наприклад, зростанням цін на нерухомість); по-третє, у результаті цього підвищується рівень запозичень та інвестицій в економіці, що призводить до зростання показника левериджа (відношення капіталу до вартості активів) як у банків, так і в суб’єктів господарювання; по-четверте, причина може бути пов’язана з пом’якшенням (посилюванням) стандартів кредитування протягом циклу у зв’язку з мінливим сприйняттям інвесторів (моральні загрози). Схожий ризик-профіль учасників ринку, їх орієнтація на одне джерело інформації призводять до того, що самі учасники “грають” на провал ринку.

Первинним місцем дислокації системного ризику починаючи з 90-х рр. ХХ ст. є незабезпечений міжбанківський ринок. Це викликано тим, що, стикаючись із шоками ліквідності різної природи (відгук депозитів або падіння вартості активів), банки вважають за краще кредитуватися на міжбанківському ринку, замість того, щоб утримувати велику суму ліквідних активів. Водночас така диверсифікація ризиків між банками призводить до виникнення ризику поширення, якщо міжбанківський ринок не здатний задовольнити потреби банків у ліквідності. Характер поширення системного ризику залежатиме від структури платіжної системи: застосовуваного механізму розрахунків, кількості банків, ступеня та сили взаємозв’язків між банками, політики центрального банку в галузі забезпечення ліквідністю та проведення платежів, а також від наявності в учасників інформації про стан фінансового ринку.

Внутрішні та зовнішні фактори системного ризику (обумовлені економічною активністю), що характеризують ступінь негативного впливу на широкий спектр фінансових установ і ринків, згруповані та подані в таблиці 1.11.

Таблиця 1.11 – Фактори, які визначають схильність до зараження системним ризиком фінансового сектору

№ пор.	Джерело зараження	Елементи, схильні до зараження		
		Фінансові установи	Фінансові ринки	Інфраструктура
1	Економічні	Нестача ліквідності, втрата основного капіталу, зниження майбутніх доходів, підвищення левериджу, розширення та скорочення кредитування	Кількість і сума неопрацьованих трансакцій, зміна “глибини” ринку (вартості активів в обороті), підвищення спредів і волатильності	Ділова активність, рівень споживання, рівень цін на фінансові активи та на ринку нерухомості, рівень безробіття, рівень доступу до фінансових послуг
2	Ризики, що приймаються, та практика їх зниження	Оцінка достатності капіталу на основі ризиків (кредитного, ринкового, операційного), наявність буферів ліквідності, участь у системі гарантування вкладів і депозитів	Недоліки у функціонуванні (неорганізований ринок, ризики центрального контрагента, хедж-фондів), критична залежність від інших ринків	Рівень забезпеченої заборгованості, рівень дефолтів у нефінансовому секторі, потенційний рівень втрат від банкрутств домашніх господарств і нефінансовому секторі, ступінь охоплення та достатність фінансових ресурсів у системі гарантування вкладів
3	Інформаційні	“Набіги” вкладників, негативна інформація про фінансову установу в ЗМІ, зниження рейтингу фінансової установи	Зниження вартості активів, зниження довіри до ринку з боку інвесторів	Чутки, паніка, схильність до колективної поведінки учасників ринку

У російській фінансовій науці та практиці поширеним є науковий підхід, відповідно до якого джерелом системного ризику у фінансовому секторі вважається концентрація ризиків – зосередження (скупчення) ризиків, яке формує імовірність настання втрат в обсязі, потенційно

загрозливому фінансовій стійкості групи економічних агентів або фінансового ринку в цілому або їх здатності здійснювати свої базові операції/виконувати базові функції фінансового ринку. Так, вважається, що *концентрації ризиків, що ведуть до ймовірності настання фінансової кризи, можуть виникати щодо:*

- видів ризиків (кредитний, процентний, ліквідності, ринковий, валютний, операційний, ризик країни);
- регіонів (світу як зовнішнього середовища, усередині країни);
- макроекономічних агентів (держава, фінансовий сектор, корпоративний сектор, домашні господарства);
- країн-контрагентів;
- окремих галузей;
- видів фінансових продуктів, фінансових активів;
- сегментів фінансового ринку;
- груп фінансових інститутів, що мають макроекономічне (системоутворювальне) значення;
- найбільших інститутів та інфраструктурних організацій;
- природних катастроф і лих.

Запровадження в окремих країнах систем оцінки фінансової стійкості було викликано поширенням фінансових криз на початку 90-х років ХХ століття, у тому числі світового масштабу. Впровадження таких систем потребувало розроблення методичних підходів не тільки до оцінки фінансової стійкості господарюючих суб'єктів, а й до оцінки стійкості рівноваги на фінансових і товарних ринках та своєчасного виявлення загрозливих диспропорцій у їх функціонуванні та розвитку, а також розроблення заходів для їх уникнення.

На відміну від монетарної стійкості, де стійкість може бути оцінена як досягнення стійко низького та передбачуваного рівня цін, оцінка фінансової стійкості не може базуватися на основі єдиного індикатора. Індикатори фінансової стійкості охоплюють широкий перелік питань, і, як показує міжнародний досвід, повинні відображати, як мінімум, такі *аспекти фінансової стійкості:*

- фінансові ресурси ефективно і своєчасно перерозподіляються між тими, хто зберігає та інвестує гроші;
- здійснюється адекватна оцінка та ефективне управління ризиками;
- фінансові шоки можуть бути поглинені фінансовою системою без істотних потрясінь.

Мета аналізу фінансової стійкості, відповідно, зводиться до ідентифікації ситуацій, коли відбувається накопичення диспропорцій, які

можуть призвести до подальшої корекції ринків, проблем у фінансових інститутах і їх нездатності забезпечувати безперебійне функціонування фінансового сектору та фінансової системи, а також підтримувати ділову активність реального сектору.

Реалізація зазначеної мети передбачає вирішення таких завдань у рамках методологічних, інформаційних і організаційних підходів:

- ідентифікація шоків, факторів ризику та вразливості економіки;
- аналіз чинників, що визначають фінансову стійкість і ситуацій, при яких ризики, властиві фінансовій системі та економіці в цілому, можуть призвести до виникнення нестабільності;
- оцінка здатності фінансового сектору та фінансової системи згладжувати розвиток негативних шоків;
- визначення, чи перебуває фінансова система в діапазоні фінансової стійкості, зміщується ближче до кордону діапазону фінансової стійкості, або є нестійкою, тобто поза діапазоном фінансової стійкості;
- оцінка адекватності заходів регуляторних і наглядових органів наявним ризикам і потенційним загрозам;
- визначення необхідності застосування превентивних або антикризових заходів;
- ініціація широкого обговорення питань фінансової стійкості як у професійних колах, так і в рамках більш широкої аудиторії.

Отже, складність розбудови підходів до оцінки стійкості фінансової системи пов'язана із структурованістю об'єкта, що досліджується, – самої фінансової системи, а також із недостатнім розвитком систем статистичного спостереження за окремими компонентами фінансової системи.

Серед аналітичних засобів політики макропруденційного фінансового нагляду, які є загальновизнаними на сьогоднішній день, можна виділити три групи інструментів:

- моніторинг показників фінансової стійкості – показники фінансової стійкості визначаються в рамках Програми оцінки стійкості фінансового сектору, що реалізовується спільно національними регуляторами, МВФ і Світовим банком;
- системи раннього попередження криз (early warning systems) – переважно макроекономічні на базі випереджальних індикаторів;
- стрес-тестування фінансових установ з використанням у ролі вхідних параметрів макроекономічних сценарних даних (macro stress testing).

В Україні Національний банк України обчислює й оприлюднює індикатори фінансової стійкості відповідно до Керівництва з компіляції індикаторів фінансової стійкості (МВФ, 2007). Так, НБУ подає 12 основних і 14 рекомендованих індикаторів фінансової стійкості депозитних корпорацій (банків) на щорічній основі.

Питання для самоконтролю

1. У чому полягає сутність фінансового нагляду та його необхідність? Які критерії визначають ефективність фінансового нагляду в країні?
2. Яка мета фінансового нагляду? Досягнення яких завдань вимагає мета фінансового нагляду?
3. Чим відрізняється фінансовий нагляд від фінансового регулювання та фінансового контролю? Що в них є спільного?
4. Визначте статус і повноваження органів фінансового нагляду в Україні. Чи існує в Україні уповноважений орган, який відповідає за розроблення єдиної політики розвитку фінансового сектору?
5. Які механізми взаємодії та координації дій використовують наглядові органи? У чому полягають особливості взаємодії наглядових органів в Україні?
6. Які науково-методичні підходи існують щодо тлумачення сутності поняття “фінансова стійкість”? Які ознаки стійкості фінансового сектору?
7. Які мета і завдання стоять перед аналізом фінансової стійкості?
8. Які інструменти макропруденційного аналізу та нагляду впроваджені у вітчизняну практику фінансового нагляду?

Тести

1. У вітчизняних нормативно-правових актах сутність фінансового нагляду визначена в:
 - а) Законі України “Про Національний банк України”;
 - б) Законі України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг”;
 - в) Законі України “Про банки і банківську діяльність”;
 - г) не визначена взагалі.
2. Метою державного регулювання ринків фінансових послуг згідно з Законом України “Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг” є:
 - а) проведення єдиної та ефективної державної політики у сфері фінансових послуг;
 - б) захист інтересів споживачів фінансових послуг;

- в) створення умов для ефективної мобілізації та розміщення фінансових ресурсів учасниками ринків фінансових послуг з урахуванням інтересів суспільства;
 - г) усі відповіді правильні.
3. До фінансових установ належать:
- а) банки;
 - б) кредитні спілки;
 - в) ломбарди;
 - г) усі відповіді правильні.
4. Об'єктом фінансового нагляду є:
- а) сукупність фінансових установ, які проводять діяльність у фінансовому секторі;
 - б) сукупність фінансових установ, які проводять діяльність у банківському секторі;
 - в) сукупність фінансових установ, які проводять діяльність у страховому секторі;
 - г) сукупність фінансових установ, які проводять діяльність у інвестиційному секторі.
5. Яка з моделей інституційної структури фінансового нагляду використовується в Україні:
- а) секторна модель;
 - б) модель “двох вершин”;
 - в) модель єдиного нагляду;
 - г) модель нагляду за завданнями?
6. В Україні регулювання та нагляд за банківськими установами належить до компетенції:
- а) Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг;
 - б) Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку;
 - в) Національного банку України;
 - г) Асоціації українських банків.
7. В Україні регулювання та нагляд за небанківськими фінансовими установами належить до компетенції:
- а) Національної комісії, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг;
 - б) Національної комісії з цінних паперів і фондового ринку;
 - в) Національного банку України;
 - г) Української асоціації інвестиційного бізнесу.

8. Основними ознаками фінансової стійкості є:
- а) наявність упорядкованості функціонування та розвитку елементів фінансової системи;
 - б) наявність зворотного зв'язку між окремими елементами як один з одним, так і з фінансовою системою в цілому;
 - в) керованість як фінансової системи в цілому, так і окремих її елементів;
 - г) усі відповіді правильні.
9. Який орган розробив документ “Індикатори фінансової стійкості – Концепції та визначення”:
- а) Базельський комітет з питань банківського нагляду (BCBS);
 - б) Міжнародний валютний фонд (IMF);
 - в) Інститут фінансової стабільності (IFS);
 - г) Міжнародна асоціація кредитних спілок (WOCCU)?
10. Який державний орган в Україні обчислює й оприлюднює індикатори фінансової стійкості:
- а) Національна комісія, що здійснює державне регулювання у сфері ринків фінансових послуг;
 - б) Національна комісія з цінних паперів і фондового ринку;
 - в) Національний банк України;
 - г) Асоціація український банків?

Тема 1.4 Бюджетна безпека держави

1.4.1 Сутність, значення та місце бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави

Держава як суверенне інституційне утворення є головним регулятором політичного, економічного, соціального та культурного розвитку населення. Передумовою забезпечення такого розвитку є створення системи економічної безпеки, що покладається в основу національної безпеки в цілому. Основними сучасними загрозами економічній безпеці України є політична криза, що порушує макроекономічну стабільність і призводить до розбалансування соціально-економічної системи загалом. Військовий конфлікт і громадянська війна підривають основи економіки держави, загрожують національній безпеці та зумовлюють виникнення протистоянь у міжнародному просторі. Виникнення регіональних конфліктів призводить до необхідності пошуку нової концепції співпраці у форматі “центр – регіон”, що сприятиме посиленню правової, організаційної та фінансової спроможності муніципалітетів, розвитку ефективної територіальної організації органів місцевого самоврядування та підвищення якості надання суспільних послуг. Активним механізмом, що забезпечує функціонування економічної безпеки, є її фінансова складова, серед яких один з найважливіших важелів – бюджетна безпека держави.

Питання, пов’язані з бюджетною безпекою, є досить актуальними для різних країн. Особливо вони проявляються під час певних негативних процесів, що відбуваються в державі і безпосередньо впливають на стан забезпеченості коштами бюджетів усіх рівнів. Діюча бюджетна безпека повинна враховувати вплив різноманітних факторів на бюджетну систему країни і, відповідно, забезпечувати виконання покладених на державу соціально-економічних завдань. Бюджетна безпека як важливий фактор соціально-економічного розвитку держави є своєрідним індикатором і критерієм ефективності її бюджетної політики та організації бюджетного процесу. З економічного погляду бюджетна безпека виражає здатність держави за допомогою бюджету виконувати властиві їй функції та завдання, а також задовольняти потреби платників податків і одержувачів бюджетних коштів з урахуванням суспільних інтересів. Відтак, забезпечення бюджетної безпеки держави є одним із ключових завдань під час реалізації її стратегічних соціально-економічних пріоритетів.

Вивчення сутності бюджетної безпеки науковцями, практиками, експертами в контексті соціально-економічного розвитку держави

сфокусоване на проблемах збалансування доходів і видатків державного, місцевих бюджетів, законності та доцільності використання бюджетних коштів, забезпечення пріоритетів національної системи безпеки. Аналіз економічної літератури вказує на те, що спектр даної дефініції змінюється від розуміння бюджетної безпеки як особливого стану платоспроможності держави щодо виконання нею своїх функцій з урахуванням балансу доходів і видатків державного та місцевих бюджетів до думки, що бюджетна безпека держави повинна забезпечити відсутність ризику у формуванні, розподілі та перерозподілі бюджетних ресурсів.

Бюджетна безпека як економічне поняття своєю появою довершила процес взаємопроникнення структурно-логічних елементів теорії національної безпеки та державних фінансів. Поняття бюджетної безпеки, увібравши в себе характерні риси політичного й економічного напрямків, має двоїтий характер і може розглядатися як з точки зору комплексу організаційних і правових відносин, так і як індикатор розвитку бюджетної системи й ефективності бюджетного процесу, критерій оцінки бюджетної політики. У таблиці 1.12 подані сучасні погляди науковців на розуміння сутності бюджетної безпеки.

Таблиця 1.12 – Економічна сутність поняття “бюджетна безпека”

Автор	Визначення
Барановський О. І.	Стан забезпечення платоспроможності (рівень бюджетного потенціалу) держави щодо виконання нею своїх функцій з урахуванням балансу доходів і видатків державного та місцевих бюджетів і доцільності, законності й ефективності використання бюджетних коштів на всіх рівнях
Богомолова Н. І.	Здатність бюджетної системи країни до забезпечення фінансової самостійності за рахунок раціонального використання бюджетних коштів
Варналій З. С., Сухоруков А. І.	Спроможність бюджетної системи забезпечити фінансову самостійність держави та ефективне використання нею бюджетних коштів у процесі виконання функцій соціального захисту, державного управління та міжнародної діяльності, фінансування науки, освіти, культури та охорони здоров'я, забезпечення національної безпеки й оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики
Оспіщев В. І.	Здатність бюджетної системи забезпечити платоспроможність держави під час збалансування доходів і видатків та ефективне використання бюджетних коштів у процесі виконання функцій державного регулювання економічного розвитку, реалізації соціальної політики, а також утримання органів державного управління, забезпечення національної безпеки й оборони

Продовження таблиці 1.12

Автор	Визначення
Громова А. С.	Здатність держави в мирний час і в разі надзвичайних ситуацій адекватно реагувати на внутрішній і зовнішній негативний фінансовий вплив
Ставнича М. М.	Здатність органів державної влади та місцевого самоврядування забезпечувати фінансування через бюджети всіх рівнів закріпленого за ними повного комплексу повноважень для виконання гарантованих Конституцією держави прав громадян у довгостроковій перспективі в умовах дестабілізаційного впливу різноманітних чинників (загроз)
Колісник О.	Виражає здатність держави за допомогою бюджету виконувати властиві їй функції та завдання, а також задовольняти потреби платників податків та одержувачів бюджетних коштів з урахуванням індивідуальних, корпоративних і суспільних інтересів

Критичний аналіз наукових підходів вказує на те, що категорія “бюджетна безпека” має різностороннє змістове наповнення, і кожна з цих сторін може братися за основу економічної сутності. Результати узагальнення наукових підходів дають підстави сформулювати бюджетну безпеку як складну економічну категорію (рис. 1.4).

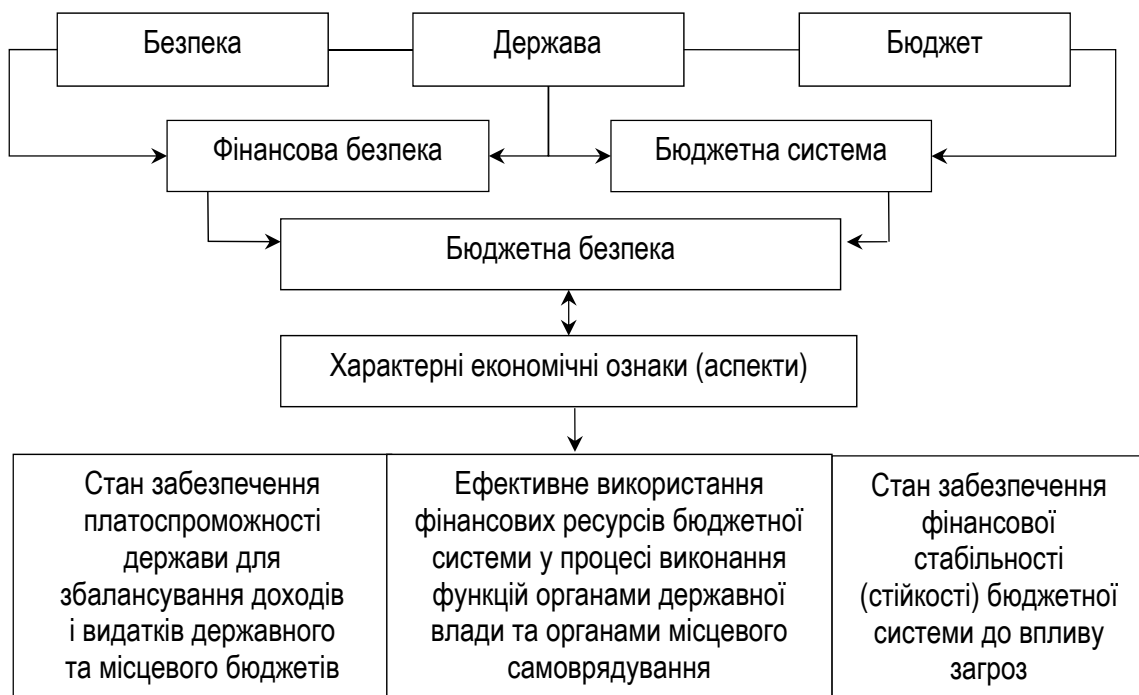


Рисунок 1.4 – Графічне подання терміна “бюджетна безпека”

Бюджетна безпека держави як складова фінансової безпеки – це особливий стан платоспроможності держави, що забезпечує збалансування доходів і видатків державного та місцевих бюджетів і ефективно

використання фінансових ресурсів бюджетної системи у процесі виконання державною та місцевою владою своїх функцій (державного управління, міжнародної діяльності; фінансування науки, освіти, культури й охорони здоров'я; забезпечення національної безпеки та оборони, реалізації інвестиційної та екологічної політики) за рахунок збереження фінансової стабільності (стійкості) бюджетної системи до впливу загроз.

Зміст бюджетної безпеки проявляється у співвідношенні бюджетних ресурсів, параметрів їх формування та розподілу і сумарними потребами одержувачів таких ресурсів. За **формою** бюджетна безпека виявляється в системі оцінок, що характеризують її рівень. **Об'єктом** бюджетної безпеки є фінансові ресурси бюджетної системи (грошові кошти), кількісні та якісні характеристики їх розподілу між ланками бюджетної системи, суспільно-політичні, правові та фінансові аспекти бюджетного процесу, що є індикаторами та критеріями оцінки і забезпечення бюджетної безпеки. **Предметом** бюджетної безпеки є діяльність держави, спрямована на гарантування певного рівня бюджетної безпеки шляхом впливу на її об'єкт. **Суб'єктами** безпеки в бюджетній сфері є: органи законодавчої та виконавчої державної влади, органи місцевого самоврядування.

До **чинників** формування бюджетної безпеки держави слід віднести:

- організаційно-правові: чинна правова база, рівень професіоналізму та ретельність розроблення бюджету, ступінь деталізації та прозорості бюджету при формуванні; надання пріоритетності певній бюджетній класифікації, ступінь досконалості системи бухгалтерського обліку виконання бюджету і кошторисів витрат бюджетних установ; своєчасність прийняття рішень щодо бюджетно-податкового регулювання; характер касового виконання бюджету; ступінь узгодження фінансово-економічних інтересів різних верств населення;
- фінансово-економічні: обсяг бюджету та ступінь його збалансованості; масштаби бюджетного фінансування; наявність чи відсутність бюджетних резервів; чисельність податкових пільг, що впливають на формування доходів бюджету; надання відтермінувань за платежами до державного та місцевого бюджетів.

Законодавчо-нормативною основою забезпечення бюджетної безпеки держави окрім Методики розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року № 1277 є:

- Бюджетний Кодекс України;
- Закон України “Про Державний бюджет України”;

- Закон України “Про місцеве самоврядування в Україні” від 21 травня 1997 р. № 280/97-ВР;
- інші закони, що регулюють бюджетні відносини в Україні;
- нормативно-правові акти Кабінету Міністрів України, органів виконавчої влади;
- рішення про місцевий бюджет;
- рішення органів Автономної Республіки Крим, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування.

Забезпечення ефективної бюджетної безпеки повинно спиратися на принципи бюджетної системи. Відповідно до ст. 7 Бюджетного Кодексу України бюджетна система ґрунтується на таких принципах:

- **принцип єдності** бюджетної системи України – єдність бюджетної системи України забезпечується єдиною правовою базою, єдиною грошовою системою, єдиним регулюванням бюджетних відносин, єдиною бюджетною класифікацією, єдністю порядку виконання бюджетів і ведення бухгалтерського обліку та звітності;
- **принцип збалансованості** – повноваження на здійснення витрат бюджету повинні відповідати обсягу надходжень бюджету на відповідний бюджетний період;
- **принцип самостійності** – Державний бюджет України та місцеві бюджети є самостійними. Самостійність бюджетів забезпечується закріпленням за ними відповідних джерел доходів бюджету, правом відповідних органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим та органів місцевого самоврядування визначати напрями використання бюджетних коштів відповідно до законодавства України, правом Верховної Ради Автономної Республіки Крим і відповідних місцевих рад самостійно і незалежно одне від одного розглядати та затверджувати відповідні місцеві бюджети;
- **принцип повноти** – до складу бюджетів включаються всі надходження бюджетів і витрати бюджетів, що здійснюються відповідно до нормативно-правових актів органів державної влади, органів влади Автономної Республіки Крим, органів місцевого самоврядування;
- **принцип обґрунтованості** – бюджет формується на реалістичних макропоказниках економічного та соціального розвитку України та розрахунках надходжень бюджету і витрат бюджету, що здійснюються відповідно до затверджених методик і правил;

- **принцип ефективності та результативності** – при складанні та виконанні бюджетів усі учасники бюджетного процесу повинні прагнути досягнення цілей, запланованих на основі національної системи цінностей і завдань інноваційного розвитку економіки, шляхом забезпечення якісного надання послуг, гарантованих державою, Автономною Республікою Крим, місцевим самоврядуванням (далі – гарантовані послуги), при залученні мінімального обсягу бюджетних коштів і досягнення максимального результату при використанні визначеного бюджетом обсягу коштів;
- **принцип субсидіарності** – розподіл видів видатків між державним бюджетом і місцевими бюджетами, а також між місцевими бюджетами ґрунтується на необхідності максимально можливого наближення надання гарантованих послуг до їх безпосереднього споживача;
- **принцип цільового використання бюджетних коштів** – бюджетні кошти використовуються тільки на цілі, визначені бюджетними призначеннями та бюджетними асигнуваннями;
- **принцип справедливості та неупередженості** – бюджетна система України будується на засадах справедливого і неупередженого розподілу суспільного багатства між громадянами і територіальними громадами;
- **принцип публічності та прозорості** – інформування громадськості з питань складання, розгляду, затвердження, виконання державного бюджету та місцевих бюджетів, а також контролю за виконанням державного бюджету та місцевих бюджетів.

Невід’ємним і виключним атрибутом бюджетної безпеки як домінуючої складової фінансової безпеки держави є бюджет.

Відповідно до Бюджетного Кодексу України бюджет – це планування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду. Місцеві бюджети – бюджет Автономної Республіки Крим, обласні, районні бюджети та бюджети місцевого самоврядування. Бюджети місцевого самоврядування – це бюджети територіальних громад сіл, їх об’єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах).

Сутність бюджету розкривається через його **функції**. У зарубіжній практиці найважливішими функціями бюджету прийнято вважати контрольну функцію та функцію планування. У вітчизняній літературі основних, чітко структурованих функцій виділяють дві – розподільну

та контрольну. Називаються також і додаткові функції – перерозподілу ВВП, державного регулювання та стимулювання економіки, фінансового забезпечення установ і організацій бюджетної сфери та здійснення соціальної політики держави; контролю за формуванням, розподілом і використанням централізованих фондів фінансових ресурсів, безпеки держави, забезпечення існування держави тощо.

Призначення бюджету полягає в забезпеченні фінансовими ресурсами держави для виконання нею її функцій, потреб економічного та соціального розвитку суспільства. При вирішенні проблем в усіх сферах діяльності проявляється базисна роль бюджету, тому що виробництво, розподіл і споживання матеріальних благ первинні для кожної з них і визначають життєдіяльність і життєздатність суспільства. Концентруючи в собі ключові вектори життя суспільства, бюджет трансформує грошові відносини між державою, громадянами та бізнесом у суспільні блага, значні масштаби яких визначають актуальність бюджетної проблематики загалом і гарантування бюджетної безпеки зокрема.

Слід зазначити, що в країнах із розвинутою ринковою економікою запроваджені ефективні моделі функціонування бюджету. Водночас трансформаційні процеси, які відбуваються в Україні, мають свої особливості та потребують вивчення надбань світової фінансової науки та пошуку шляхів ефективного використання зарубіжного досвіду. Вибір моделі фінансових відносин і побудови бюджету держави залежить від багатьох чинників: конкретних історичних традицій, природних умов, багатства країни, завдань, що стоять у соціальній та економічній сферах, а також психології тієї чи іншої нації. Народ обирає ту економічну систему і ту фінансову модель, яка йому найбільше підходить і водночас дає відповідні результати. Саме формування національної системи бюджетної безпеки повинно базуватися на практичному дослідженні моделей фінансових відносин, що існують у світі, та провідної ролі бюджету в забезпеченні соціально-економічного розвитку держави.

Вищезазначене обумовлює провідну роль і місце бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави. Бюджет як важливий фінансовий документ держави урівноважує фінансові інтереси суб'єктів розподільних відносин, забезпечує збалансований розвиток країни. Слід відзначити, що з розширенням і зростанням сучасної економіки дедалі більша відповідальність покладається на державу, поглиблюються та розвиваються регулювальні функції бюджету держави як у розвиненій, так і у трансформаційній економіці, що важливо враховувати при здійсненні ринкових перетворень. Тому пріоритетна роль

бюджетної безпеки в системі фінансової безпеки держави визначається об'єктивною необхідністю існування бюджету, його призначенням фінансово забезпечувати виконання державою власних функцій і реалізацію її економічної стратегії, перерозподіляти частину валового внутрішнього продукту, регулювати економічні та соціальні процеси в державі зі збереженням економічного суверенітету та стабільності. Відтак забезпечення бюджетної безпеки знаходиться серед ключових завдань держави при реалізації її стратегічних соціально-економічних пріоритетів.

1.4.2 Індикатори та загрози бюджетній безпеці

Стратегічною метою забезпечення належного рівня бюджетної безпеки є побудова конкурентоспроможної соціально орієнтованої ринкової економіки. До стратегічних завдань бюджетної безпеки належать досягнення високої якості життя громадян, конкурентоспроможності економіки, встановлення ефективної та справедливої влади, створення інтегрованої в глобальні процеси та шанованої у світі держави. Зазначені положення бюджетної безпеки відіграють важливу роль у забезпеченні державної бюджетної політики, орієнтованої на реалізацію національних економічних інтересів країни, зокрема на забезпечення сталого економічного зростання та необхідного рівня інвестицій для розвитку продуктивних сил у довгостроковому періоді, підтримку та захист національних виробників, стимулювання розвитку наукоємних галузей економіки, проведення соціальної політики, спрямованої на підвищення рівня життя населення та забезпечення основних соціальних потреб.

Завдання бюджетної безпеки ґрунтуються на прогностичних і програмних документах економічного та соціального розвитку держави, що задекларовані у щорічній Постанові Верховної Ради України “Про основні напрями бюджетної політики” і містять положення щодо:

- основних прогностичних макропоказників економічного та соціального розвитку України (із зазначенням показників номінального та реального обсягу валового внутрішнього продукту, індексів споживчих цін і цін виробників, офіційного обмінного курсу гривні в середньому за рік та на кінець року, рівня безробіття);
- основних завдань бюджетної політики, зокрема граничного обсягу дефіциту (профіциту) державного бюджету, частки прогностичного річного обсягу валового внутрішнього продукту, що перерозподіляється через зведений бюджет України, граничного обсягу державного боргу та граничного обсягу надання

державних гарантій, встановлення розміру мінімальної заробітної плати, прожиткового мінімуму та рівня його забезпечення; пріоритетних завдань податкової політики;

- реалізації пріоритетних державних (цільових) програм;
- взаємовідносин державного бюджету з місцевими бюджетами, включаючи обґрунтування питомої ваги місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України;
- інших питань, необхідних для складання проекту закону про Державний бюджет України.

Отже, положення бюджетної політики визначають *систему індикаторів бюджетної безпеки*, до яких належать:

- рівень централізації та перерозподілу ВВП у зведеному бюджеті;
- виконання Державного та місцевих бюджетів за доходами;
- виконання Державного та місцевих бюджетів за видатками;
- обґрунтування питомої ваги місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України;
- рівень міжбюджетних трансфертів (дотацій, субвенцій);
- граничний обсяг дефіциту Державного бюджету;
- граничний обсяг державного боргу та гарантованого державою боргу;
- рівень безробіття;
- розмір мінімальної заробітної плати та прожиткового мінімуму.

Експерти, науковці та практики до інших індикаторів, які характеризують стан бюджетної безпеки України, відносять також:

- обсяг державного бюджету, оскільки саме від обсягу бюджетних коштів значною мірою залежить здатність держави виконувати найголовніші функції, а також стимулювати подальший соціально-економічний розвиток;
- ступінь збалансованості бюджету (дефіцитний, бездефіцитний або профіцитний бюджет). Цей критерій визначає, чи здатна держава за рахунок доходів забезпечити фінансування найголовніших витрат і чи їй надалі зростатиме державний борг;
- чинну правову базу, належний рівень розроблення та процедури затвердження бюджету, зокрема якість правової бази безпосередньо позначається на ступені регламентації перебігу бюджетного процесу та його стабільності;
- ступінь деталізації всіх складових бюджету;
- масштаби бюджетного фінансування. При цьому за інших рівних умов ступінь бюджетної безпеки обернено пропорційний рівню обсягів зазначеного бюджетного фінансування. Водночас проблему становить і значне розпорощення бюджетних ресурсів;

- наявність чи брак бюджетних резервів, тобто фондів, що утворюються в державному бюджеті для безперервного фінансування намічених заходів і забезпечення невідкладних витрат, які знову виникають;
- систему бухгалтерського обліку виконання бюджету та кошторисів витрат бюджетних установ;
- систему фінансового контролю за витрачанням бюджетних коштів і стан бюджетної дисципліни;
- своєчасність прийняття бюджету. Серед прямих наслідків не своєчасного прийняття бюджету такі: дезорганізація в соціально-економічній сфері, подальше зниження інвестиційної активності, посилення інфляційних процесів, дестабілізація національної валюти, знецінення грошових доходів громадян;
- рівень казначейського контролю за виконанням бюджету;
- стан бюджетних розрахунків. Взаємозаліки, вексельний обіг у бюджетній сфері спричиняють розбалансування грошової та товарної (у широкому розумінні) маси, унеможливають нормальний рух грошових потоків, призводять до встановлення неринкових цін, ліквідності заборгованості підприємств;
- податкові пільги, наявність яких посилює податковий тиск на прибуткові суб'єкти господарювання, створює неоднорідні умови "гри", серйозно підриває конкурентне середовище, у якому діють підприємства;
- рівень девальвації (ревальвації) національної валюти. Чим більшим буде знецінення гривні відносно вільно конвертованих валют, тим стрімкішим буде зростання частки бюджетних витрат на виплати з зовнішнього боргу, а отже відповідне обмеження решти видатків Державного бюджету України;
- наявність чи брак жорстких бюджетних обмежень. Нечіткий розподіл відповідальності за видатки в бюджетних установах спричинює надмірні зобов'язання на витрати бюджетних коштів;
- механізм руху бюджетних коштів;
- досягнутий на певний період обсяг доходів бюджету. За інших рівних умов рівень бюджетної безпеки прямо пропорційний розміру бюджетних доходів;
- рівень прихованого бюджетного дефіциту, який визначається розміром бюджетної заборгованості і сумою переплат податків та інших обов'язкових платежів, скороченням бюджетних депозитів. Цей показник дає змогу визначити сукупний бюджетний дефіцит, що фактично склався на певний період, а також свідчить про розмір однієї з суттєвих складових фактичного державного боргу.

Обмеженість фінансових ресурсів і неможливість забезпечити стабільний відтворювальний процес зумовлюють високу чутливість економіки України до впливу дестабілізаційних чинників – загроз бюджетній безпеці.

Ключовим і первинним протиріччям у виникненні загроз бюджетній безпеці держави є антагонізм всезростаючих суспільних потреб і обмеженості ресурсів. Чим більше потреб у суспільстві залишаються незадоволеними внаслідок обмеженості ресурсів, тим нижчим є рівень реалізації інтересів, масштабнішим обсяг конфліктів і негативних впливів.

Загрози бюджетній безпеці держави, виражаючи потенційну можливість негативного впливу, набувають суб'єктивного характеру, адже здебільшого залежать від параметрів бюджетної політики та узгодження в її рамках різнорівневих суспільних інтересів.

Загрози бюджетній безпеці визначаються змістом відтворювальних процесів суб'єктів бюджетних правовідносин, ступенем узгодженості їх інтересів, а, отже, функціональною детермінованістю бюджетної політики, засадами формування бюджету й еквівалентністю розподілу його коштів. Механізм утворення загроз бюджетній безпеці подано на рисунку 1.5.

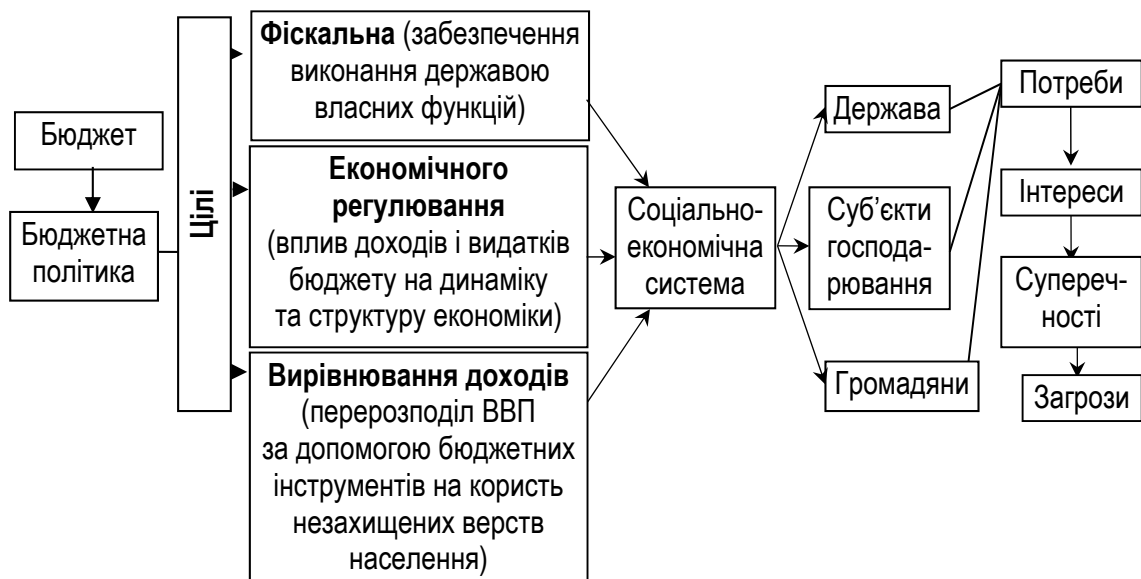


Рисунок 1.5 – Механізм утворення загроз бюджетній безпеці

Стосовно загроз бюджетній безпеці України таке протиріччя доповнюється невідповідностями, серед яких слід виділити:

- нееквівалентність між розмірами акумульованих у бюджеті грошових коштів і необмеженими потребами та інтересами їх одержувачів;

- суперечності між природним небажанням платників розлучатися з частиною власних ресурсів, що акумулюються до бюджету у вигляді податків і зборів, та обсягами отриманих ними суспільних благ;
- протиріччя між обсягами і засадами формування Державного бюджету України та місцевих бюджетів;
- невідповідність між величиною акумульованих до місцевих бюджетів грошових коштів та обсягом регламентованих повноважень органів місцевого самоврядування.

Серед *джерел загроз бюджетній безпеці* України слід також вказати:

- бюджетну розбалансованість, що призводить до дефіциту;
- структурну недосконалість державних витрат;
- недоліки в системі обліку та касового виконання бюджету;
- недосконалість нормативно-правової бази в регулюванні бюджетного процесу;
- низький рівень податкової автономії місцевих бюджетів;
- високий рівень фінансової залежності місцевих бюджетів від трансфертів;
- високий рівень тінізації економіки;
- відсутність дієвої стратегії соціально-економічного розвитку держави;
- дії іноземних держав і міжнародних організацій, світові економічні кризи;
- неефективне використання зовнішніх запозичень і управління боргом;
- явища природного характеру та суспільно-психологічні фактори;
- значне податкове навантаження;
- ухилення від сплати податків;
- корупцію у фінансових органах.

Враховуючи різну природу виникнення, загрози бюджетній безпеці поділяють на зовнішні та внутрішні.

Зовнішні загрози пов'язані зі:

- структурною зміною кон'юнктури світових цін та умов зовнішньої торгівлі в контексті глобалізаційних процесів;
- зміною в бюджетному, податковому та митному законодавстві на державному рівні;
- валютною нестабільністю;
- поширенням інфляційних процесів;

- зростанням фінансової заборгованості, посиленням залежності від іноземних кредитів, перевищенням зовнішнім боргом критичного рівня, допустимого для суверенної держави.

Внутрішні загрози виникають внаслідок:

- високого рівня внутрішнього державного боргу, його подальшого нарощування, залучення у значних обсягах кредитів міжнародних фінансових організацій, неконтрольованого надання державних гарантій, що підвищує загрозу неплатоспроможності держави та виникнення кризи платіжного балансу на час погашення накопичених боргів;
- нерівномірності соціально-економічного розвитку регіонів України, зокрема об'єктивних відмінностей у початкових передумовах господарської діяльності та наявності депресивних і відсталих з економічного погляду територій, порушення виробничо-технологічних зв'язків між підприємствами регіонів, збільшення розриву в забезпеченні ВРП на душу населення в регіонах;
- неефективної та деформованої структури економіки регіонів, зокрема різного ступеня диверсифікації господарської структури регіону з переважанням сировинних галузей промисловості та (або) сільськогосподарського виробництва, слабкої інфраструктурної (зокрема транспортної) освоєності деяких територій, низького загального рівня інтенсивності господарської діяльності та значної диференціації більшості регіонів країни за рівнем накопиченого виробничого, науково-технічного та кадрового потенціалу, нерозвиненості основних типів регіональних ринків, низької конкурентоспроможності більшості видів продукції підприємств регіонів, різкого посилення позицій іноземних виробників на внутрішньому ринку;
- соціальної диференціації населення регіонів, зокрема недостатньо розвиненої соціальної інфраструктури, розшарування суспільства, збільшення частки бідних верств населення, зростання рівня безробіття в регіонах і затримки з виплатою заробітної плати, зростання рівня злочинності в регіонах;
- відсутності в регіонах ефективної інвестиційної політики: низької інвестиційної активності та привабливості регіонів, падіння інвестиційного "іміджу" регіонів.

Тому бюджетна політика спрямована на оптимізацію та раціоналізацію формування доходів і використання державних фінансових ресурсів, підвищення ефективності державних інвестицій у народне господарство, узгодження загальнодержавних і місцевих інтересів у

сфері міжбюджетних відносин, регулювання державного боргу та забезпечення соціальної справедливості при перерозподілі національного доходу.

Проведення виваженої бюджетної політики також запобігатиме виникненню прихованого бюджетного дефіциту у формі існування бюджетної заборгованості з заробітної плати, соціальних виплат чи будь-яких інших бюджетних зобов'язань, простроченої заборгованості з відшкодування податку на додану вартість чи у будь-якій іншій формі.

Останнім часом бюджетна політика в Україні частково спрямована на забезпечення бюджетної безпеки за вказаними напрямками шляхом реалізації таких заходів:

- законодавче регламентування процесу акумуляції та руху фінансових потоків,
- забезпечення інформаційної прозорості виконання бюджетів на всіх стадіях бюджетного процесу;
- спроби забезпечення темпів зростання національної економіки як основного чинника зниження фінансових ризиків під час розроблення показників державного бюджету;
- дотримання принципу надійності прогнозу основних макроекономічних показників, на основі яких формуються дохідна та видаткова частини державного бюджету, обсягів і темпів зростання ВВП, темпів інфляції, валютного курсу;
- мінімізація фінансових втрат держави під час використання державної власності;
- забезпечення послідовності розвитку бюджетного процесу, достатності фінансових ресурсів для виконання бюджетних зобов'язань на кожному рівні на основі законодавчо затверджених мінімальних державних соціальних стандартів і обґрунтованих нормативів мінімальної бюджетної забезпеченості;
- впровадження індикаторів результативності витрат державних коштів, що орієнтовані на досягнення позитивного кінцевого результату та стимулюватимуть органи влади різних рівнів і бюджетні організації до економного використання бюджетних коштів.

1.4.3 Оцінювання бюджетної безпеки держави

Посилення уваги до проблем бюджетної безпеки в Україні зумовлене динамікою суспільних процесів як у глобальному, так і в національному вимірах, а також зміною військово-політичних та економічних міжнародних відносин. Крім того в сучасних умовах визначається

зростаюча роль нових параметрів бюджетної безпеки, пов'язаних, насамперед, з фінансовою стійкістю національних систем, науково-технічним прогресом, розвитком інформаційних систем, глобалізацією, світовими тенденціями концентрації капіталу тощо. Набуваючи дедалі більшої ваги у XXI столітті, ці новітні аспекти глобального розвитку визначають характер політики держави у сфері бюджетної безпеки.

У світовій практиці сучасні методики оцінки рівня безпеки розроблялися, як правило, для оцінювання рівня соціально-економічного розвитку окремих країн за допомогою низки індикаторів, основними з яких є Глобальний індекс миру (Global Peace Index), Індекс неуспішності країн (Failed States Index), Індекс сприйняття корупції (Corruption Perception Index). Глобальний індекс миру розраховується фондом “Погляд людства” (Vision, of Humanity) на основі 23 показників, що формуються з огляду на дані Міжнародного інституту дослідження миру в Осло (International Peace Research Institute) та Дослідницького підрозділу часопису “Економіст” (Economist Intelligence Unite). Індекс неуспішності країн розраховується фондом миру (The Fund for Peace) разом з Інститутом зовнішньої політики (Foreign Policy Institute). Він враховує 12 політичних, соціальних і економічних показників, що віддзеркалюють рівень внутрішньої та зовнішньої конфліктогенності країн, і надає змогу оцінити рівень колапсу країни. Індекс сприйняття корупції є спеціалізованим і стосується ефективності реалізації важливих функцій держави. Він розраховується Transparency International на основі аналізу інформації 13 світових інституцій. Зазначені індикатори мають комплексний характер і враховують різні чинники, включаючи ефективність державних інститутів, суспільно-політичну та соціально-економічну стабільність, наявність зовнішніх і внутрішніх конфліктів. Треба зазначити, що вказані методики враховують кількісні та якісні критерії бюджетної безпеки.

Критерії бюджетної безпеки – це певні нормативні індикатори, за якими здійснюється оцінювання стану бюджетної системи країни з погляду забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів.

Оптимальні значення індикаторів – це інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для функціонування бюджетної сфери.

Порогові значення індикаторів – це кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції у бюджетній сфері та економіці країни в цілому.

Відповідно до українського законодавства, а саме Методики розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року

№ 1277 бюджетна безпека оцінюється за допомогою таких індикаторів: відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП; відношення дефіциту/профіциту бюджетних і позабюджетних фондів сектору загальнодержавного управління до ВВП; рівень перерозподілу ВВП через зведений бюджет; відношення обсягу сукупних платежів з обслуговування та погашення державного боргу до доходів державного бюджету.

Проведення моніторингу рівня бюджетної безпеки, для якого застосовуються відповідні індикатори з визначеними пороговими значеннями, необхідне для прийняття управлінських рішень щодо аналізу, відвернення та нейтралізації реальних і потенційних загроз національним інтересам у цій сфері.

Сучасні методики інтегрального оцінювання рівня бюджетної безпеки охоплюють декілька етапів. На першому етапі відбувається формування системи індикаторів впливу на рівень бюджетної безпеки держави. На другому етапі здійснюється розрахунок індикаторів стимуляторів і дестимуляторів. До індикаторів-стимуляторів належать показники, фактичні значення яких при перевищенні порогових позитивно впливають на рівень бюджетної безпеки. До індикаторів-дестимуляторів відносяться показники, фактичні значення яких при перевищенні порогових негативно впливають на рівень бюджетної безпеки. На третьому етапі розраховується інтегральний показник оцінки рівня бюджетної безпеки держави. Як приклад у таблиці 1.13 подані індикатори бюджетної безпеки, їх порогові значення та розрахований інтегральний показник рівня бюджетної безпеки.

Наведені дані свідчать про наявність таких загроз для безпеки національної економіки в бюджетній сфері, як: завищення фінансових ресурсів, які перерозподіляються через бюджетну сферу; неприпустимі розміри амплітуди коливань видатків на одну особу між окремими регіонами; нерівномірний розподіл трансфертів, що надаються місцевим бюджетам з державного бюджету; незбалансованість між доходами та видатками державного бюджету, що призводить до дефіциту та зростання рівня загального обсягу державного боргу. Саме розбалансованість Державного бюджету є головним дестабілізаційним чинником кризи державних фінансів, і це питання залишається вкрай актуальним і понині. Недостатньо продумана державна бюджетна політика часто призводить до розбалансування фінансових потоків, переведення дефіциту державного бюджету в приховану форму, ще більш небезпечну, що може стати причиною загострення макроекономічної ситуації. Бюджетна система перебувала в зоні небезпеки. Тільки у 2009 та 2011 роках бюджетна система України мала запас фінансової

міцності – значення інтегрального показника бюджетної безпеки було більше 1 – 1,01 та 1,17 відповідно. У 2010, 2012 та 2013 роках бюджетна система України була в зоні небезпеки.

Таблиця 1.13 – Індикатори, порогові значення та інтегральний показник бюджетної безпеки в Україні

Індикатор	Порогове значення	Рік				
		2009	2010	2011	2012	2013
Відношення видатків державного бюджету до ВВП, %	Не більше 20	33,66	34,90	31,72	34,96	34,76
Відношення дефіциту/профіциту державного бюджету до ВВП, %	Не більше 3	3,77	5,85	1,39	3,33	4,33
Відношення обсягу трансфертів місцевим бюджетам з державного, у % до ВВП	Не більше 15	6,81	7,18	7,25	8,83	7,96
Амплітуда коливань бюджетних видатків на душу населення між країнами, %	Не більше 30	94,88	93,70	93,35	91,68	91,74
Відношення податкового навантаження до ВВП, %	Не більше 25	22,78	21,66	25,47	24,26	22,21
Відношення державного боргу до ВВП, %	Не більше 55	34,81	39,94	36,00	36,59	40,20
Інтегральний показник бюджетної безпеки	–	1,01	0,92	1,17	0,95	0,93

Бюджетна система України, як основна ланка фінансової системи, побудована з урахуванням особливостей державного устрою. Пошук оптимального варіанта в побудові децентралізованої моделі міжбюджетних відносин унітарної України привів до запровадження в межах унітарної форми бюджетного устрою принципу субсидіарності. З метою збалансування бюджетів і забезпечення принципу самостійності кожної ланки бюджетної системи доходи бюджетів визначаються для кожної з ланок відповідно до чинного законодавства.

Побудова системи місцевих фінансів повинна запобігати спробам центрального уряду зменшити фіскальне навантаження на державний бюджет, пересуваючи видаткові зобов'язання на нижчі рівні управління. Розмежування доходів бюджетів різних рівнів має відповідати загальним напрямкам бюджетної політики держави, при цьому головними завданнями повинні бути: забезпечення збалансованості бюджетів; забезпечення рівномірності надходження коштів до бюджету протягом бюджетного року; забезпечення необхідними ресурсами

покриття усіх видатків відповідних ланок бюджетної системи відповідно до програм соціально-економічного розвитку регіонів.

Більше того, у сучасних умовах фінансової нестабільності та недосконалості податкового законодавства і законодавства, що регулює економічну діяльність, якщо не буде створено стимулів для органів місцевого самоврядування щодо збільшення обсягів надходжень до місцевих бюджетів, наслідки інших економічних реформ будуть далекими від очікуваних. Адже органи влади на місцях краще, ніж будь-хто інший, знають реальну економічну ситуацію на підприємствах, що розташовані на їх території, і можуть на неї ефективно впливати. Сучасна ж система фінансового забезпечення місцевого самоврядування в Україні скоріше стимулює споживацькі настрої у витрачанні коштів, а не активну мобілізацію коштів з можливих джерел і створення умов для економічного зростання та розширення бази оподаткування.

Місцеві бюджети є головним інструментом реалізації державної регіональної політики у вирішенні таких важливих завдань, як структурна перебудова економіки, вирівнювання соціально-економічного розвитку регіонів та ефективності територіального поділу праці, розвиток місцевого господарства, здійснення житлового будівництва, благоустрій міст, проведення природоохоронних заходів тощо, так і основним інструментом реалізації політики органів місцевого самоврядування, які самостійно визначають пріоритети у своїй діяльності, ставлять цілі та завдання, втілення яких забезпечується за допомогою коштів місцевих бюджетів. Місцеві бюджети також відіграють важливу роль у фінансуванні суспільних послуг, насамперед – соціального спрямування. Частка місцевих бюджетів стосовно ВВП відображає їх роль в економіці країни, тобто існує щільний зв'язок між станом розвитку місцевих фінансів і політикою макроекономічної стабілізації.

Проте в Україні поки ще не вдається забезпечити реальність місцевих бюджетів і чітке розмежування державного та місцевих бюджетів, наявні взаємозаліки і секвестрування, немає чітких пріоритетів бюджетних витрат, порушуються законодавчо визначені норми витрат, є факти нецільового використання бюджетних коштів.

Враховуючи той факт, що переважну більшість соціальних послуг населення отримує саме від органів місцевого самоврядування, частка місцевих бюджетів у зведеному бюджеті України повинна зростати, паралельно має рости і частка місцевих бюджетів стосовно ВВП держави, що є важливим фактором збільшення нормативів бюджетної забезпеченості у формуванні видаткової частини місцевих бюджетів і є суттєвим для реального виконання повноважень місцевого самоврядування. При цьому застосування формульного підходу при визначенні

обсягів міжбюджетних трансфертів, при всій позитивності цієї методики, не може вирішити проблеми фінансового забезпечення місцевого самоврядування, якщо нормативи бюджетної забезпеченості є явно недостатніми.

Яскравим прикладом необхідності проведення реформи міжбюджетних відносин є аналіз сучасного стану міжбюджетних трансфертів в Україні. Динаміка міжбюджетних трансфертів, що надійшли з державного бюджету до місцевих бюджетів протягом 2003–2013 рр. подана на рисунку 1.6.

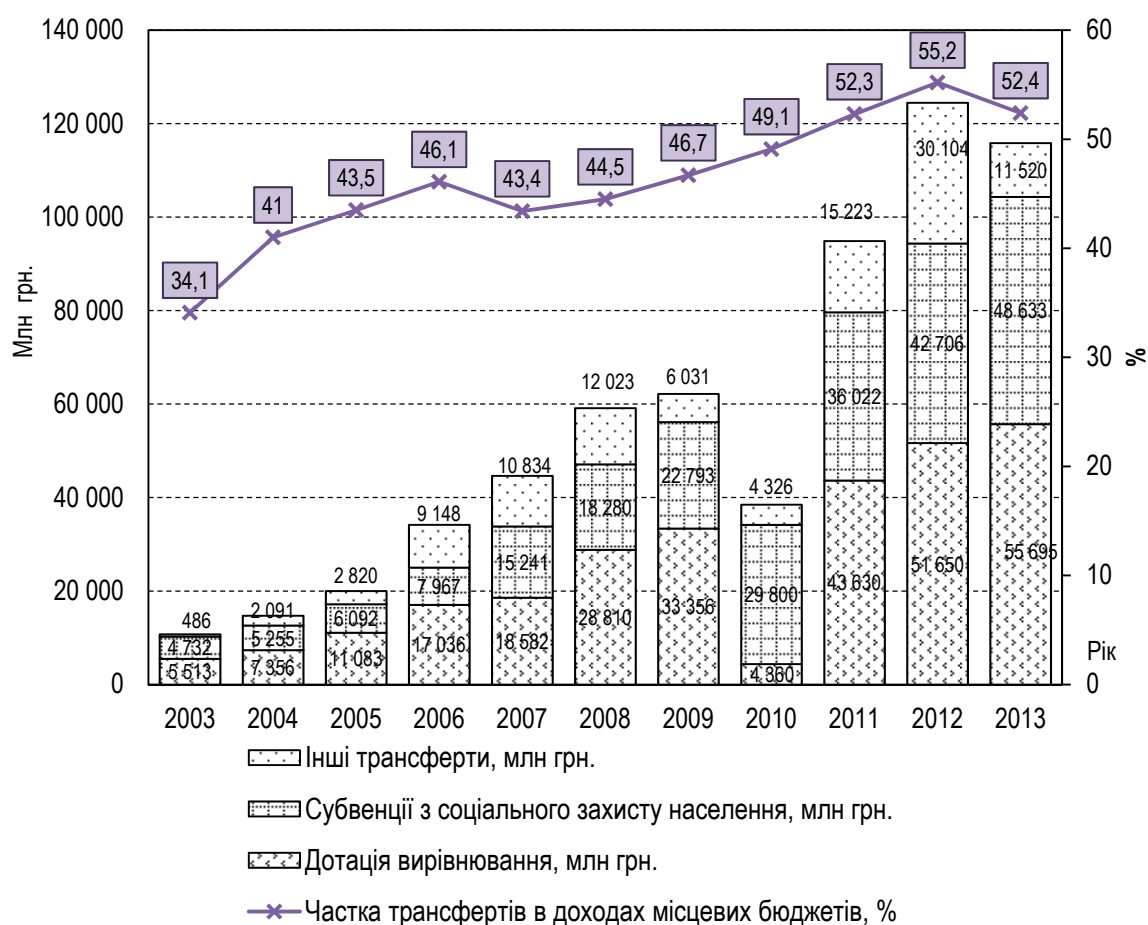


Рисунок 1.6 – Динаміка міжбюджетних трансфертів

Необхідно зазначити, що за весь період аналізу, 2003–2013 рр., обсяг трансфертів з державного бюджету до місцевих бюджетів стабільно зростає, за винятком 2010 року та незначного зниження цього показника у 2013 році. Якщо у 2003 році їх загальний обсяг становить 10,73 млрд грн., то у 2012 р. – 124,46 млрд грн., що в 11,6 раза більше, а у 2013 р. – 115,85 млрд грн., тобто у 10,8 раза більше. Зауважимо, що при цьому їх зростання відбулося вищими темпами, ніж доходів місцевих бюджетів. Щодо динаміки трансфертів, що надійшли

з місцевих бюджетів до державного бюджету протягом 2006–2013 рр., то їх динаміка подана на рисунку 1.7. Необхідно відзначити, що починаючи з 2009 року простежується стабільне зменшення трансфертів до державного бюджету з місцевих.

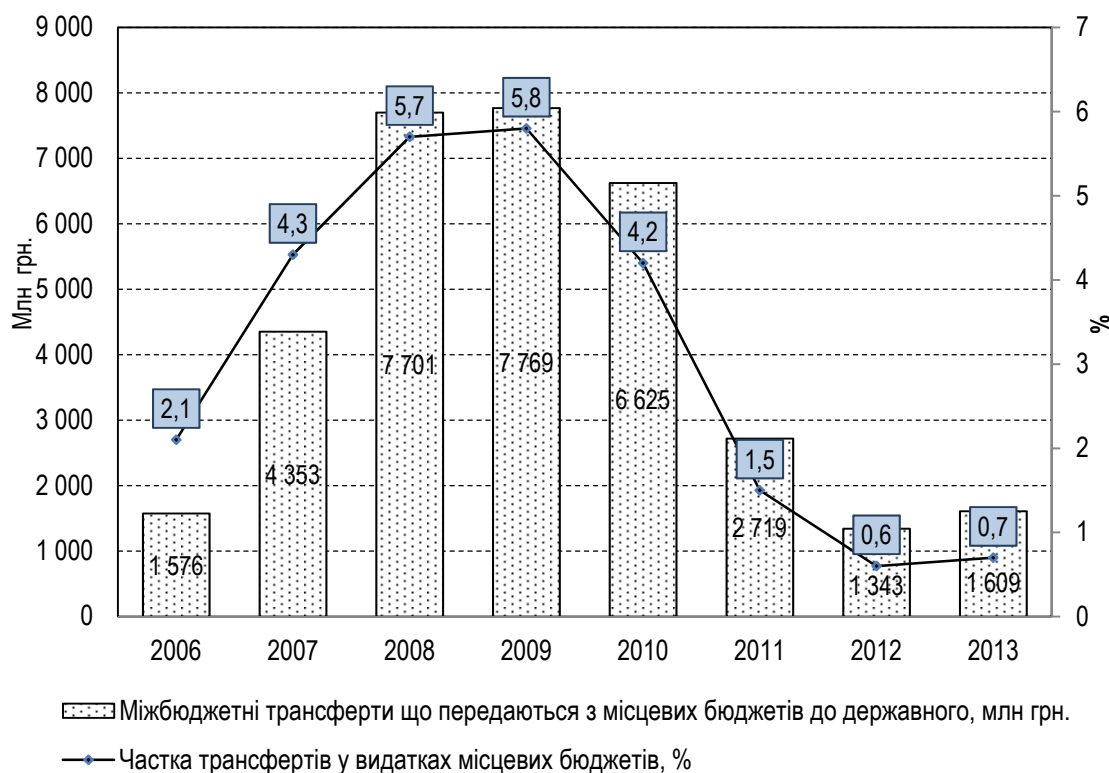


Рисунок 1.7 – Динаміка перерахування трансфертів, що надійшли з місцевих бюджетів до державного бюджету

Проаналізувати й оцінити загрози соціально-економічного розвитку регіонів можна на основі методів статистичного аналізу. Використання коефіцієнта Джині дає можливість наочно прослідкувати нерівномірність розподілу трансфертів, доходів, видатків місцевих бюджетів на душу населення, що надаються з державного бюджету місцевим (рис. 1.8). У класичному трактуванні коефіцієнт Джині – це макроекономічний показник, який характеризує диференціацію грошових потоків доходів населення у вигляді ступеня відхилення фактичного розподілу доходів від абсолютно рівного їх розподілу між жителями країни і відображає характер розподілу всієї суми доходів населення між окремими його групами.

Економічна криза 2008–2009 рр. значно вплинула на розподіл регіонів за доходами місцевих бюджетів. При цьому у 2006 році найбільшу частку займали регіони з середнім рівнем асиметрії, у 2007–2008 рр. – високим рівнем, у 2009 р. вже 11 регіонів мали критичний

рівень асиметрії. 2010 рік характеризувався однаковою часткою середнього та високого рівнів асиметрії, у 2011–2013 рр. більшість регіонів мали середній рівень асиметрії. Зниження рівня бюджетних асиметрій відбулось у 2010 р. у зв'язку з прийняттям нового Податкового Кодексу України та нової редакції Бюджетного кодексу, у яких скоординовані джерела доходів місцевих бюджетів і їх розподіл за видатками між рівнями бюджетів.

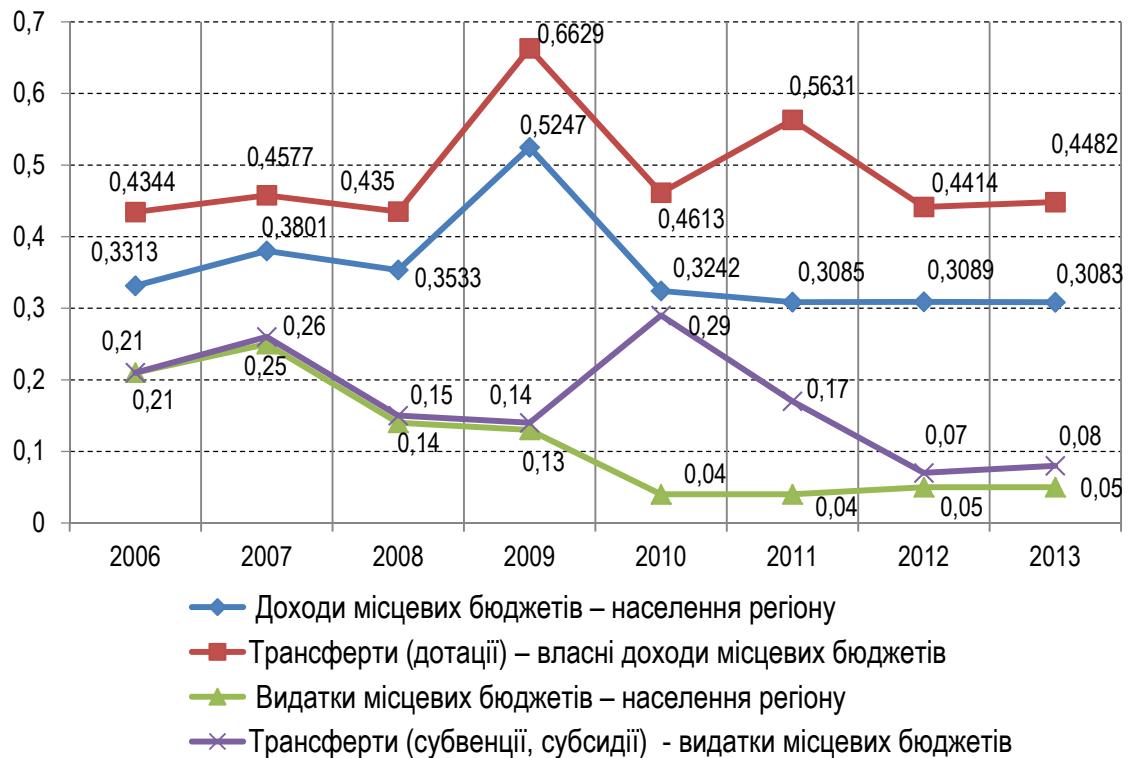


Рисунок 1.8 – Динаміка бюджетних асиметрій

Так, особливо яскраво коливання в рівнях асиметрії за доходами місцевих бюджетів та отриманими дотаціями вирівнювання на душу населення простежувалося за розподілом “трансферти (дотації вирівнювання) – доходи місцевих бюджетів”. У 2006 р. до регіонів з мінімальним рівнем асиметрії у розподілі “трансферти – доходи місцевого бюджету” відносились: Закарпатська, Тернопільська, Дніпропетровська області та м. Севастополь. Середній рівень асиметрії мали Волинська, Рівненська, Вінницька, Чернівецька та Донецька області; високий – Івано-Франківська, Чернігівська, Житомирська, Хмельницька, Херсонська, Кіровоградська, Сумська, Запорізька, Харківська, Одеська; кризовий – Черкаська, Київська, Львівська, Миколаївська, Луганська, Полтавська області та Автономна Республіка Крим. На кінець 2013 року

ситуація була така: мінімальний рівень асиметрії – Закарпатська, Волинська, Хмельницька області та м. Київ; середній – Вінницька, Житомирська, Чернігівська, Луганська та Дніпропетровська області; високий – Івано-Франківська, Кіровоградська, Миколаївська, Чернівецька, Тернопільська, Сумська, Одеська, Харківська, Запорізька області та Автономна Республіка Крим; критичний – Львівська, Херсонська, Рівненська, Полтавська, Київська, Донецька, Черкаська області та м. Севастополь.

Вищезазначене вказує на негативний і дестабілізаційний вплив дотацій вирівнювання на соціально-економічний розвиток регіонів, що підтверджує неефективність застосування формульного підходу в розрахунку трансфертів. Така недосконалість проявляється в такому: перевищення доходів бюджетів над видатками призводить до збільшення вилучень до державного бюджету (відбувається “ефект заміщення”, оскільки місцевим органам влади немає сенсу прагнути до збільшення доходів у зв’язку з тим, що приріст фактичних доходів місцевих бюджетів враховується при розрахунку трансфертів); відсутня зацікавленість місцевих органів влади в нарощуванні доходної бази (регіони-реципієнти розраховують на дотаційну підтримку в разі недостатності коштів, зібраних на території цих регіонів, регіони-донори намагаються занизити податковий потенціал, оскільки збільшення доходів призведе до додаткового їх вилучення); виникає регіональний сепаратизм; об’єктивне фінансування економіки регіону або її пріоритетних секторів є неможливим.

Динаміка коефіцієнта Джині за розподілом “видатки місцевих бюджетів – населення”, та “субвенції, субсидії – видатки місцевих бюджетів”, навпаки, демонструє зменшення рівня бюджетних асиметрій у регіонах з 2010 року. Тільки у 2006–2007 рр. близько 20 регіонів мали середній рівень асиметрій, інші – мінімальний. У 2013 році всі регіони мали мінімальний рівень асиметрії, що підтверджує економічне обґрунтування в розрахунках субвенцій та обумовлює позитивний вплив субвенцій на соціально-економічний розвиток регіонів.

Аналіз взаємовідносин державного та місцевих бюджетів України свідчить про те, що діюча система розподілу міжбюджетних трансфертів є недосконалою, рівень використання зазначених фінансових ресурсів не забезпечує якісне виконання місцевих бюджетів у цілому, фінансова забезпеченість місцевих бюджетів в Україні на сьогодні є дуже низькою. Тому зменшення загроз у сфері міжбюджетних відносин пов’язано з: підвищенням доходів місцевих бюджетів, зміною правил і принципів надання міжбюджетних трансфертів, підвищенням ефективності витрачання коштів на місцевому рівні та збільшення обсягів інвестицій на оновлення інфраструктури регіонів.

Комплексний аналіз індикаторів бюджетної безпеки з виявленням потенційно важливих загроз дозволяє провести інтегральну оцінку рівня безпеки місцевих бюджетів. У таблиці 1.14 подані індикатори, порогові значення та інтегральний показник рівня безпеки місцевих бюджетів.

Таблиця 1.14 – Індикатори, порогові значення та інтегральний показник безпеки місцевих бюджетів

Індикатор	Порогове значення	Рік				
		2009	2010	2011	2012	2013
Рівень тіньової економіки, %	Не більше 30	39,9	38,0	34,0	34,0	31,5
Рівень дефіциту/профіциту місцевих бюджетів, %	3	6,14	6,61	7,04	8,53	8,01
Рівень виконання плану за доходами місцевих бюджетів, %	Не менше 98	90,7	96,4	101,2	103,5	93,5
Рівень виконання плану за видатками місцевих бюджетів, %	Не менше 98	92,4	94,5	97,2	94,3	89,6
Частка доходів місцевих бюджетів у ВВП, %	–	7,78	7,44	6,64	7,14	7,45
Частка видатків місцевих бюджетів у ВВП, %	–	13,92	14,04	13,68	15,68	15,46
Обсяг трансфертів з державного бюджету, % до ВВП	Не більше 10–15	6,81	7,18	7,6	8,43	8,21
Амплітуда коливань бюджетних трансфертів на одну особу між регіонами, %	Не більше 20–30	94,0	101,0	87,0	89,0	79,1
Амплітуда коливань бюджетних видатків на одну особу між регіонами, %	Не більше 20–30	108,0	110,0	102,0	95,0	89,4
Відношення загального обсягу державного боргу до ВВП, %	Не більше 55	34,8	39,9	36,3	36,6	41,41
Рівень зовнішньої заборгованості на одну особу, дол. США	Не більше 200	370	499	537	847	947
Інтегральний показник безпеки місцевих бюджетів	–	0,210	0,211	0,214	0,209	0,211

Протягом 2009–2013 рр. інтегральний показник безпеки місцевих бюджетів незначно коливався від 0,209 до 0,214. Науковці виділяють такі зони фінансової безпеки: 0–0,25 – зона небезпеки; 0,26–0,50 – зона передкризового стану; 0,51–0,75 – зона реальних фінансових загроз; 0,76–1 – зона фінансового ризику; 1,0 і більше – зона бюджетної

безпеки з певним рівнем запасу фінансової міцності. Отже, у 2009–2013 рр. інтегральний індекс безпеки місцевих бюджетів демонстрував зону небезпеки, що є негативною тенденцією для бюджетної системи України. Суттєвою проблемою фінансового забезпечення є те, що дохідна частина бюджету формується на відносно стабільній базі (що є дуже позитивним моментом), а видатки здійснюються в умовах реальної ринкової економіки з властивими їй негативними проявами – інфляцією, ростом цін, часто непрогнозованим, тощо. Це створює значні проблеми для органів місцевого самоврядування у виконанні їх повноважень, передбачених законодавством.

Усі зазначені чинники є важливими і вони суттєво впливають на ефективність системи фінансового забезпечення місцевого самоврядування в Україні. Але головними недоліком і проблемою чинної системи вважається те, що вона не створює стимулів для органів місцевого самоврядування збільшувати зусилля щодо наповнення дохідної частини бюджету та нести відповідальність за використання ресурсів. Жодна система бюджетного фінансування не може функціонувати ефективно, якщо вона не створює дієвих стимулів для органів місцевого самоврядування в нарощуванні ними економічної потужності та розширенні бази оподаткування без загрози втратити додаткові доходи повністю або значну їх частину.

З огляду на те, що бюджетна система використовується державою як інструмент здійснення територіального, внутрішнього і міжгалузевого розподілу та перерозподілу ВВП з метою вдосконалення структури суспільного виробництва та забезпечення соціальних гарантій, взаємовідносини між ланками бюджетної системи є досить складними і мають формуватися за принципами єдності, самостійності, збалансованості, повноти, обґрунтованості, ефективності, субсидіарності тощо. При цьому принципи самостійності й обґрунтованості передбачають чітке розмежування функцій і повноважень між різними рівнями системи.

Таким чином, *забезпечення ефективної бюджетної безпеки держави передбачає послідовне проведення комплексних та взаємоузгоджених реформ, магістральними напрямками яких є:*

- розроблення Концепції бюджетної безпеки України, яка б містила в собі напрями розвитку бюджетної системи і враховувала як орієнтацію України на інтеграцію у європейські структури, так і на специфіку національної фінансової системи;
- управління розміром дефіциту державного та місцевих бюджетів;

- забезпечення адекватного планування доходів і витрат державного бюджету,
- недопущення декларативного, непідтвердженого економічними реаліями формування бюджету;
- активізація регіонального розвитку через цільові програми, що дозволить скоротити міжбюджетні трансферти в Україні;
- удосконалення системи контролю за використанням бюджетних коштів;
- посилення платіжної дисципліни всіх суб'єктів господарської діяльності, що вимагає вжиття комплексних заходів з детінізації економіки, зокрема шляхом докорінної перебудови податкової системи. Зниження ставок і скорочення кількості податків, спрощення системи платежів сприятимуть легалізації тіншового сегмента економіки та наповненню бюджету;
- удосконалення чинної Методики оцінювання економічної безпеки з додаванням до неї таких показників, як обсяги трансфертів до місцевих бюджетів у процентах до доходів відповідного місцевого бюджету, що повинно стати базою для оцінювання бюджетної безпеки регіональних бюджетів.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення бюджетної безпеки як економічної категорії.
2. У чому полягають роль і місце бюджетної безпеки як складової фінансової безпеки?
3. Розкрийте характерні економічні ознаки бюджетної безпеки.
4. Що є об'єктом, предметом і суб'єктами бюджетної безпеки?
5. Назвіть чинники формування бюджетної безпеки держави.
6. Назвіть систему індикаторів бюджетної безпеки відповідно до положень бюджетної політики.
7. Яка стратегічна мета забезпечення належного рівня бюджетної безпеки?
8. Який механізм утворення загроз бюджетній безпеці?
9. Назвіть загрози безпеки місцевих бюджетів.
10. Які напрямки підвищення ефективності бюджетної безпеки держави?

Тести

1. Бюджетна безпека визначається як:
 - а) цілісність бюджетної системи як фінансової основи держави;
 - б) забезпечення повноти інформації щодо обсягів і структури зовнішніх позик, платоспроможності позичальника, стану виконання боргових зобов'язань;

- в) стан забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів, що надає можливість органам державної влади максимально ефективно виконувати покладені на них функції;
 - г) відсутність ризику у формуванні, розподілі та перерозподілі бюджетних ресурсів.
2. До чинників формування бюджетної безпеки держави відносять:
- а) організаційно-правові та фінансово-економічні;
 - б) організаційно-економічні та фінансові;
 - в) організаційні, фінансові, економічні, демографічні;
 - г) усі відповіді правильні.
3. Критеріями бюджетної безпеки є:
- а) ефективність бюджетної політики;
 - б) нормативні індикатори, за якими здійснюється оцінювання стану бюджетної системи країни;
 - в) інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для функціонування бюджетної сфери;
 - г) кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції у бюджетній сфері та економіці країни в цілому.
4. Об'єктом бюджетної безпеки є:
- а) фінансові ресурси бюджетної системи (грошові кошти), кількісні та якісні характеристики їх розподілу між ланками бюджетної системи;
 - б) діяльність держави, спрямована на гарантування певного рівня бюджетної безпеки шляхом впливу на її об'єкт;
 - в) захищеність інтересів держави у фінансовій сфері; такий стан бюджетної, податкової та грошово-кредитної систем, що гарантує спроможність держави ефективно формувати, зберігати від надмірного знецінення та раціонально використовувати фінансові ресурси країни;
 - г) кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції у фінансовій сфері й економіці країни в цілому.
5. Критеріями бюджетної безпеки є:
- а) певні нормативні показники, за якими здійснюється оцінювання стану фінансової системи країни з погляду забезпечення її сталого розвитку;
 - б) інтервал величин, у межах яких створюються найбільш сприятливі умови для функціонування фінансової сфери;
 - в) певні нормативні індикатори, за якими здійснюється оцінювання стану бюджетної системи країни з погляду забезпечення платоспроможності та фінансової стійкості державних фінансів;

- г) кількісні величини, порушення яких спричинює несприятливі тенденції у бюджетній сфері та економіці країни в цілому.
6. Граничне значення рівня бюджетного дефіциту для України становить:
- а) 3 % ВВП;
 - б) 55 % ВВП;
 - в) 4 % ВВП;
 - г) 7 % ВВП.
7. Загрозами бюджетній безпеці України є:
- а) завищення фінансових ресурсів, які перерозподіляються через бюджетну сферу; неприпустимі розміри амплітуди коливань видатків на одну особу між окремими регіонами; нерівномірний розподіл трансфертів, що надаються місцевим бюджетам з державного бюджету; незбалансованість між доходами та видатками державного бюджету, що призводить до дефіциту та зростання рівня загального обсягу державного боргу;
 - б) втрата бази оподаткування внаслідок зменшення прибутковості та рентабельності суб'єктів підприємницької діяльності, зростання їх боргової залежності, неспроможність держави забезпечити оздоровлення та стабілізацію у виробничій сфері, неоптимальне податкове навантаження на суб'єкти підприємництва;
 - в) недосконалість бюджетної політики, нецільове використання бюджетних коштів, фіскальний характер системи оподаткування, різкі зміни курсу національної валюти, недостатні обсяги золотовалютних стандартів;
 - г) соціальна диференціація населення регіонів, зокрема недостатньо розвинена соціальна інфраструктура, розшарування суспільства, збільшення частки бідних верств населення, зростання рівня безробіття в регіонах і затримка з виплатою заробітної плати, зростання рівня злочинності в регіонах.
8. Основними загрозами безпеці місцевих бюджетів є:
- а) низький рівень дохідної бази, висока залежність від трансфертів з державного бюджету, недосконалість нормативів планування видатків;
 - б) невиконання принципу субсидіарності;
 - в) високий рівень незалежності та податкової автономії;
 - г) декларативний характер політики децентралізації.
9. Який державний орган ухвалює основні напрямки бюджетної політики в Україні:
- а) Міністерство фінансів України;

- б) Верховна Рада України;
- в) Рахункова палата України;
- г) Державна Казначейська Служба України?

10. Відповідно до Бюджетного кодексу України бюджет – це:

- а) територіальні громади сіл, їх об'єднань, селищ, міст (у тому числі районів у містах);
- б) план формування та використання фінансових ресурсів для забезпечення завдань і функцій, які здійснюються відповідно органами державної влади, органами влади Автономної Республіки Крим, органами місцевого самоврядування протягом бюджетного періоду;
- в) план доходів і видатків держави та місцевих органів влади на відповідний рік;
- г) грошове вираження збалансованого розпису доходів і видатків держави, адміністративно-територіальної одиниці (області, району, міста, села), підприємства, установи за певний період.

Тема 1.5 Формування фінансового потенціалу економічних суб'єктів як передумови забезпечення фінансової безпеки

1.5.1 Роль фінансового потенціалу регіону в сталому розвитку економічних суб'єктів

На сучасному етапі розвитку ринкової економіки першочергово розглядається проблематика економічного зростання, в основі якого беззаперечно закладено поняття фінансового потенціалу. Зауважимо, що категорія “фінансовий потенціал” відображає можливість фінансового розвитку суб'єктів господарювання, регіонів і держави в цілому. Хоча здебільшого такого роду дослідження проводяться на мікрорівні, але, враховуючи тенденції до зростання самостійності у розвитку регіонів і суб'єктів господарювання, оцінка можливостей їх фінансового розвитку постає як об'єктивна необхідність. Неоднозначність у трактуванні сутності фінансового потенціалу економічних суб'єктів регіону та відсутність одностайності в питаннях його оцінки вважається однією з причин неефективного використання фінансового потенціалу регіону. У цьому аспекті також необхідно звернути увагу на те, що виконання завдань, які формулюються у стратегічних планах розвитку територій, потребує визнання важливої ролі фінансового потенціалу в економічному розвитку, адже помилкова чи недостатньо обґрунтована політика формування та контролю за його використанням значною мірою зменшує можливості ефективного розвитку регіону.

Відправною точкою економічного зростання, до якого в кінцевому підсумку прагнуть усі учасники економічних відносин, беззаперечно, є фінансовий потенціал. Саме тому напрямки стратегічного розвитку економічних суб'єктів регіону повинні базуватися на наявному фінансовому потенціалі, який забезпечує пропорційний і збалансований розвиток економіки. Детальний аналіз дозволяє виділити три основні вектори у розгляді цієї категорії: тлумачення з точки зору ресурсного підходу, екстремального та комбінованого (табл. 1.15).

Отже, *відповідно до ресурсного підходу* пропонується розглядати фінансовий потенціал як сукупність фінансових ресурсів. Варто відзначити, що переважна більшість авторів акцентує увагу на тому, що фінансовий потенціал становлять не тільки ті фінансові ресурси, що є у використанні на певний момент часу, а й ті, що залишаються незадіяними, хоча в будь-який момент часу можуть бути мобілізованими.

Таблиця 1.15 – Підходи до визначення поняття “фінансовий потенціал”

Підхід	Автор	Зміст визначення
Ресурсний	Возняк Г. В.	Сукупність фінансових ресурсів, які є в розпорядженні регіональних органів влади та використовуються з метою забезпечення соціально-економічного (поступального) розвитку регіону
	Свірський В. С.	Сукупність наявних і потенційних фінансових ресурсів, що можуть бути мобілізовані та реалізовані фінансовою системою за певних умов для забезпечення сталих темпів економічного зростання у визначений період часу
	Булатова Ю. І.	Сукупність залучених і сформованих у результаті господарської діяльності фінансових ресурсів, які надходять у розпорядження працюючих у регіоні суб'єктів економічних відносин і обумовлюють досягнення цілей соціально-економічного розвитку регіону
Комбінований	Український фінансовий словник	Загальний обсяг фінансових ресурсів, що утворюються за рахунок усіх джерел у межах адміністративно-територіальної одиниці, і характеризують фінансові можливості території
	Шумська С. С.	Сукупність фінансових ресурсів (що є в наявності та які можуть бути мобілізовані) усіх сфер і ланок фінансової системи, що утворюються за рахунок внутрішніх та зовнішніх джерел, а також коштів і ресурсів із джерел, які з різних причин є недоступними чи незадіяними в межах часового періоду розгляду, що в цілому характеризують фінансові можливості як окремих суб'єктів економіки, так і країни загалом
Екстремальний	Павлов В. Н.	Максимум (межа) функціональних можливостей соціально-економічного розвитку будь-якого об'єкта управління (країни, регіону, муніципального утворення) в певний період часу з використанням фінансових ресурсів
	Ахмедов А. Б.	Максимально можливий обсяг фінансових засобів, гіпотетично доступний для мобілізації усіма підприємствами та організаціями
	Голодова Ж. Г.	Сукупність максимально можливих фінансових ресурсів, а також умов їх залучення, які створюються суб'єктами економіки й органами влади регіону для формування, розподілу та накопичення цих ресурсів з метою забезпечення зростання і соціально-економічного розвитку в довгостроковій перспективі, досягнення певних фінансових результатів

У рамках *комбінованого підходу* наголошується як на фінансових ресурсах, так і на фінансових можливостях, які вони відповідно характеризують. Але все ж таки при детальному аналізі констатуємо, що ключовим поняттям для розуміння поняття “фінансовий потенціал” за даним підходом також є фінансові ресурси.

Критичний аналіз *екстремального підходу* дозволяє стверджувати, що поняття “фінансовий потенціал економічних суб’єктів регіону” варто розглядати як деяку екстремальну точку, екстремум. Але навіть у розрізі одного підходу спостерігаються відмінності, що полягають і відмінності сутнісного наповнення поняття “екстремуму”. З одного боку, фінансовий потенціал – максимум функціональних можливостей соціально-економічного розвитку, з іншого – максимально можливий обсяг фінансових ресурсів.

Таке різноманіття підходів до визначення фінансового потенціалу економічних суб’єктів, безумовно, свідчить про багатогранність категорії. Тому, погоджуючись з наявними трактуваннями поняття “*фінансовий потенціал регіону*”, пропонуємо розглядати його як характерний стан фінансової системи регіону, що враховує всі гіпотетичні можливості території залучати, створювати та використовувати фінансові ресурси з метою забезпечення її ефективного функціонування та подальшого розвитку.

У контексті такого трактування поняття відображається необхідність стимулювання зростання фінансового потенціалу з метою подальшого розвитку бізнесу та внутрішніх регіональних зв’язків між виробниками, збільшення обсягу податкових надходжень до бюджетів різних рівнів і підвищення рівня життя населення в цілому.

На основі проведеного нами аналізу можемо зробити висновок, що економічну сутність фінансового потенціалу економічних суб’єктів регіону можливо охарактеризувати з чотирьох різних аспектів.

Насамперед, фінансовий потенціал економічних суб’єктів регіону розглядається як здатність того чи іншого регіону формувати ресурсну базу задля забезпечення виробничо-економічної діяльності, стійкого регіонального розвитку та виконання поставлених соціальних завдань.

З іншого погляду, наявна на території сукупність фінансових і грошових ресурсів, які є необхідними для підтримання її стійкого економічного функціонування, також є фінансовим потенціалом регіону.

Водночас фінансовий потенціал є характеристикою економічних відносин регіону і резервом, що може бути використаний для захисту регіонального розвитку від таких загроз, як, приміром, фактор ризику та невизначеності.

Отже, на основі охарактеризованих факторів поняття фінансового потенціалу можна також трактувати як сукупний обсяг акумульованих на території фінансових ресурсів, що надходять різними каналами до різних суб'єктів. Характеризуючи склад фінансового потенціалу, варто відзначити той факт, що існує декілька підходів до його структурування. Так, за одним із підходів виокремлюють наступні складові: бюджетний потенціал, ощадний потенціал населення та інвестиційний потенціал суб'єктів господарювання (фінансово-кредитних установ та нефінансових підприємств і організацій). Окремою варіацією попереднього підходу є включення до структури фінансового потенціалу регіону як окремого елемента кредитного потенціалу. Згідно з альтернативною точкою зору *структура фінансового потенціалу регіону повинна містити в собі такі елементи:*

- фінансовий потенціал реального сектору економіки регіону;
- фінансовий потенціал домогосподарств;
- бюджетний потенціал регіону;
- потенціал фінансово-кредитних установ;
- інвестиційний потенціал регіону.

У цілому погоджуючись із даним підходом, вважаємо, однак, за доцільне потенціал реального сектору економіки регіону та потенціал фінансово-кредитних установ згрупувати в одну узагальнену категорію “фінансовий потенціал суб'єктів господарювання”, оскільки виділені елементи тісно пов'язані між собою (рис. 1.9).

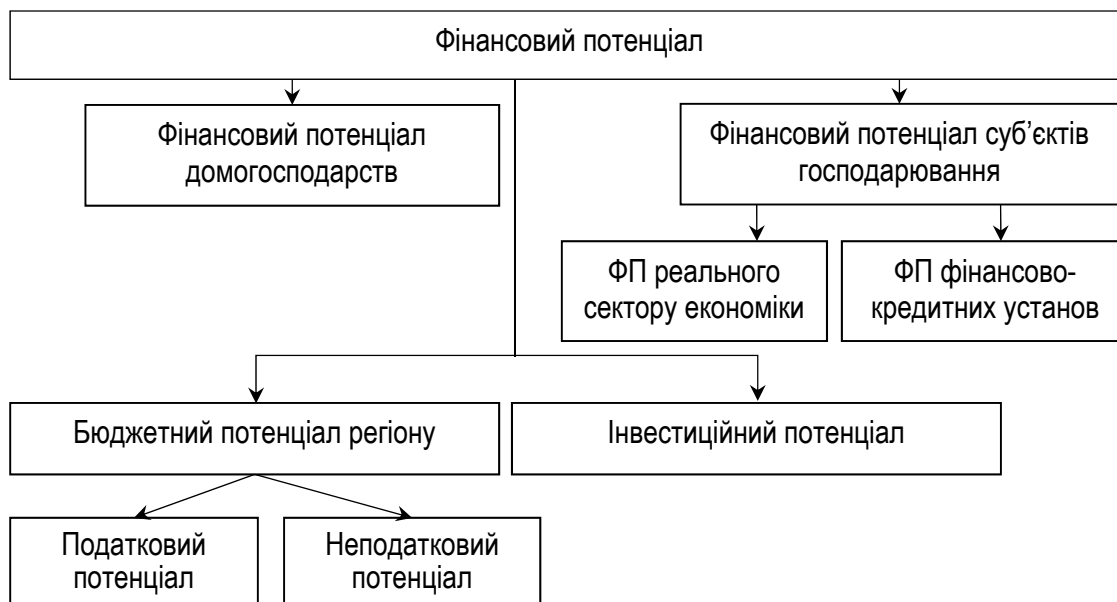


Рисунок 1.9 – Структура фінансового потенціалу регіону

На підставі вищезазначених аргументів найбільш доцільним є **виділення у складі фінансового потенціалу таких основних елементів**: бюджетного потенціалу (з розглядом податкового та неподаткового потенціалу в його структурі); фінансового потенціалу домогосподарств; фінансового потенціалу суб'єктів господарювання; інвестиційного потенціалу.

Інвестиційний потенціал також можна розглядати з декількох точок зору. Передусім, у широкому розумінні він трактується як сукупність наявних у регіоні факторів виробництва та сфер застосування капіталу. У більш вузькому розумінні під інвестиційним потенціалом варто мати на увазі кількісну компоненту, що покликана враховувати всі макроекономічні характеристики, насиченість території факторами виробництва (природними ресурсами, робочою силою, основними фондами, інфраструктурою тощо), споживчий попит населення та ряд інших показників. Алгоритм його розрахунку базується на абсолютних статистичних показниках, а основними результуючими показниками є рівень інвестиційного ризику та інвестиційна привабливість регіону. Цілком очевидно, що розгляд інвестиційного потенціалу ведеться з точки зору обсягу інвестицій, що тією чи іншою мірою може бути залучений в економіку за рахунок усіх можливих джерел фінансування (першочергово зовнішніх) та який ґрунтується на наявності різних економічних, природних, соціальних ресурсів, географічного положення, а також інших передумов, що суттєво впливають на інвестиційну активність у даному регіоні.

У контексті розгляду фінансового потенціалу регіону чільне місце в його структурі відведено фінансовому потенціалу домогосподарств. Під даним поняттям пропонується розуміти сукупність фінансових ресурсів домогосподарств, які сформовані за рахунок поточних грошових доходів і заощаджень у вигляді грошових коштів у національній та іноземній валюті, цінних паперів, нерухомості, а також можливості їхнього нарощування для задоволення потреб домогосподарств і забезпечення приросту капіталу. Одним з основних факторів, які впливають на формування фінансового потенціалу домогосподарств, є рівень їхніх доходів, який, у свою чергу, залежить від низки чинників: рівня освіти та кваліфікації; матеріального забезпечення; регіональних відмінностей (місцезнаходження, інвестиційної привабливості регіону тощо).

У складі фінансового потенціалу суб'єктів господарювання особливу увагу потрібно звернути на кредитний потенціал, під яким слід розуміти сукупність реальних кредитних ресурсів, акумульованих з різних джерел і задіяних у відтворювальних процесах, а також потенційних

(прихованих, незадіяних), які можуть бути залученими з метою задоволення потреб економіки регіону, раціонального перерозподілу в територіальному чи галузевому розрізі.

1.5.2 Економічна сутність бюджетного потенціалу регіону та механізм його формування

Сучасні тенденції фінансових відносин свідчать про підвищення ролі регіонів у забезпеченні стабільного економічного зростання більшості країн світу. Водночас наявна в Україні система фінансування територій обумовлює появу диспропорції між ланками бюджетної системи та обмежує шляхи нарощення коштів місцевих бюджетів. У зв'язку з цим виникає потреба у визначенні бюджетного потенціалу як необхідного обсягу фінансових ресурсів, можливостей та здатності органів місцевого самоврядування до соціально-економічного розвитку регіону.

Бюджетний потенціал регіону – це властивість бюджету забезпечувати перспективний соціально-економічний розвиток регіону за допомогою наявних і невикористаних ресурсів, сприятливих можливостей та існуючих здатностей.

У складі бюджетного потенціалу регіону виділяють податковий і неподатковий потенціал. **Податковий потенціал** – це властивість до реалізації сприятливих можливостей та існуючої здатності податкових органів у акумулюванні наявних і невикористаних ресурсів фізичних і юридичних осіб – платників податків. Запорукою формування оптимального обсягу бюджетного потенціалу є якісне регулювання податкового потенціалу (рис. 1.10).



Рисунок 1.10 – Вплив регулювання податкового потенціалу на формування бюджетного потенціалу

До бюджетного потенціалу, крім податкового, належить **неподатковий потенціал**, під яким слід розуміти властивість до реалізації потенційних можливостей та існуючої здатності отримання доходів від управління власним майном, надання підприємницьких послуг, вкладення інвестицій та інших джерел (стягнення штрафів, нарахування санкцій тощо) відповідними органами влади в межах наданих повноважень.

Як і будь-яка система бюджетний потенціал функціонує за допомогою **механізму**, під яким розуміється сукупність методів, важелів, інструментів, інтегрованість яких у певному порядку забезпечує можливість і здатність бюджету акумулювати ресурси з наявних і невикористаних джерел на основі застосування інститутами якісного правового та інформаційного забезпечення (рис. 1.11).



Рисунок 1.11 – Складові механізму формування бюджетного потенціалу регіону

Механізм формування бюджетного потенціалу повинен відповідати таким вимогам:

- функціонувати в умовах чинного законодавства;
- відповідати регіональним і державним інтересам;
- надавати можливість виконання зобов'язань органів регіональної влади на основі використання фінансових ресурсів.

Розглянемо детально кожен складову механізму формування бюджетного потенціалу.

1. **Методи.** Виділяють два основні методи формування бюджетного потенціалу регіону: податковий і неподатковий, що використовуються для досягнення головної мети – поповнення бюджету. До **податкових надходжень** відносяться встановлені законодавством України загальнодержавні податки і збори (обов'язкові платежі) та місцеві податки і збори (обов'язкові платежі). Відносини, що виникають при формуванні фінансових ресурсів податковим методом, є, по суті, відносинами з перерозподілу на користь держави частини доходу, що створюється економічними суб'єктами в процесі господарської діяльності. Цей метод має свої характерні особливості (рис. 1.12).



Рисунок 1.12 – Особливості податкового методу формування бюджетного потенціалу

Неподатковий метод створення бюджетного потенціалу містить у собі такі надходження: неподаткові надходження, доходи від операцій з капіталом, трансферти. Чинне законодавство дає наступне тлумачення зазначених надходжень:

1) неподаткові надходження – доходи від власності та підприємницької діяльності; адміністративні збори і платежі, доходи від некомерційного та побічного продажу; надходження від штрафів і фінансових санкцій; інші неподаткові надходження;

2) доходи від операцій з капіталом – надходження від продажу майна, що перебуває в комунальній власності, від реалізації державних запасів товарів тощо;

3) трансферти – кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній і безповоротній основі.

2. **Інститути.** Ефективне функціонування системи відносин щодо формування бюджетного потенціалу території потребує роботи цілого ряду інститутів. Під інститутами розуміються бюджетні установи – учасники бюджетного процесу, які беруть участь у формуванні доходів місцевих бюджетів, а також норми, правила та якість їх поведінки. Основна роль інститутів (бюджетних установ) у механізмі формування бюджетного потенціалу регіону – використання наявних можливостей для формування максимального обсягу бюджетних ресурсів регіону, забезпечення законності, фінансової дисципліни у процесі формування, розподілу та перерозподілу грошових коштів і пов'язаних із ними матеріальних цінностей та стимулювання надходжень до бюджету.

У механізмі формування бюджетного потенціалу ці інститути виконують такі **завдання**:

- фінансові органи відповідних рад і адміністрацій забезпечують реалізацію державної та регіональної бюджетної політики на відповідній території; здійснюють підготовку пропозицій щодо фінансового забезпечення заходів соціально-економічного розвитку на відповідних територіях; розробляють пропозиції з удосконалення методів фінансового і бюджетного планування та фінансування витрат; здійснюють загальну організацію та управління виконанням місцевого бюджету на відповідній території, координацію діяльності учасників бюджетного процесу з питань виконання бюджету;
- регіональні підрозділи Державної казначейської служби вносять пропозиції щодо формування державної регіональної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів; здійснюють реалізацію державної політики у сфері казначейського обслуговування бюджетних коштів;
- регіональні підрозділи Державної фінансової інспекції здійснюють реалізацію державної регіональної політики у сфері державного фінансового контролю, а також вносять пропозиції щодо її формування;
- головні управління Державної фіскальної служби в областях реалізують державну податкову політику, державну політику у сфері державної митної справи, державну політику у сфері боротьби з правопорушеннями під час застосування податкового, митного законодавства.

Взаємодія широкого кола учасників у бюджетному процесі потребує чіткого розмежування функцій і повноважень між ними. Однією з пріоритетних проблем, розв'язання якої потребує сьогодення, є проблема оптимального розмежування повноважень і організації ефективної співпраці між усіма інститутами (бюджетними установами), що беруть участь у процесі формування бюджетного потенціалу регіону.

3. Фінансові важелі. За допомогою спеціальних взаємопов'язаних фінансових важелів держава може суттєво впливати на економічну діяльність у суспільстві з метою досягнення мінімізації витрат і максимізації соціально-економічного ефекту. Фінансові важелі розглядаються як конкретні способи впливу держави на процес розподілу і перерозподілу валового внутрішнього продукту та національного доходу. Саме з цих позицій доцільно поділити важелі формування бюджетного потенціалу на стимули, санкції, бюджетне балансування та оподаткування.

Різноманітні фінансові стимули вживають суб'єкти фінансових відносин з метою спонукання до ініціативної та високоефективної діяльності, недопущення порушення дисципліни законодавства і нормативних актів. Так, надаючи фінансову підтримку розвитку малого бізнесу, держава тим самим має можливість збільшити свій бюджетний потенціал у майбутньому через отримання податкових платежів від останніх.

Фінансові санкції застосовуються до суб'єктів економічної діяльності, які порушують фінансову дисципліну або встановлений правовий порядок фінансово-господарської діяльності. Фінансові санкції можуть здійснюватися державними, фінансовими, податковими організаціями, банками та підприємствами. Вони спрямовані на зміцнення договірної, фінансової, кредитної та розрахункової дисципліни. До фінансових санкцій належать неустойки, штрафи, пені, підвищені тарифи тощо. Так, Податковим кодексом України визначено, що штрафна санкція (фінансова санкція, штраф) – це плата у вигляді фіксованої суми та відсотків, що справляється з платника податків у зв'язку з порушенням ним вимог податкового законодавства та іншого законодавства, контроль за дотриманням яких покладено на контролюючі органи, а також штрафні санкції за порушення у сфері зовнішньоекономічної діяльності.

Бюджетне балансування полягає у поступовому впорядкуванні фінансових можливостей і потреб у бюджетних ресурсах різних органів влади. Основою бюджетного балансування є перерозподіл трансфертів між різними рівнями бюджету. Основними видами трансфертів є субсидії, дотації та субвенції.

4. Інструменти. Реалізація вищезазначених важелів формування бюджетного потенціалу регіону передбачає використання відповідних інструментів. Так, інструментами оподаткування є податки, збори та платежі; бюджетне балансування реалізується через надання субсидій, субвенцій і дотацій; неустойки, штрафи, пені, підвищені тарифи є інструментами, які використовуються при фінансових санкціях, а інструментами фінансового стимулювання є надання відповідних пільг, фінансова підтримка та заохочувальні фонди.

5. Правове забезпечення. Розвиток бюджетного потенціалу в частині місцевих бюджетів повинен спиратися на стійку фінансову базу, яка значною мірою визначається відповідним законодавством, що закріплює правові гарантії місцевого самоврядування. Функціонування механізму формування БПР регламентується чинними законодавчими та нормативно-правовими актами: Конституцією України, Бюджетним кодексом України, Податковим кодексом України, щорічними Законами України “Про Державний бюджет України”, Законом України “Про місцеве самоврядування в Україні” та іншими законами, що регулюють фінансові правовідносини, Європейською Хартією місцевого самоврядування, нормативно-правовими актами Кабінету Міністрів України, місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування (рис. 1.13).

6. Інформаційне забезпечення механізму формування бюджетного потенціалу регіону – це сукупність інформаційних ресурсів і технологій, необхідних для об’єктивної оцінки резервів бюджетних коштів регіону, можливості та здатності їх формування. При цьому система інформаційного забезпечення механізму формування бюджетного потенціалу регіону включає два основні елементи: інформаційні технології та інформаційні ресурси.

До інформаційних технологій належать: технічне забезпечення (персональний комп’ютер, оргтехніка, лінії зв’язку, обладнання мереж) і програмне забезпечення (програми накопичення, обробки, аналізу, зберігання інформації). До інформаційних ресурсів відноситься інформація стосовно зовнішнього та внутрішнього середовища.

Аналіз взаємодії усіх елементів механізму формування бюджетного потенціалу сприяє визначенню напрямів покращення стану формування бюджетного потенціалу регіону, що зумовлюється необхідністю забезпечення стабільного розвитку регіону шляхом залучення достатнього обсягу фінансових ресурсів і передбачає визначення найбільш оптимального співвідношення між різними джерелами доходів. Класифікуючи доходи бюджету за методом залучення, різні науковці сходяться на доцільності поділу їх на власні, закріплені та регулюючі.

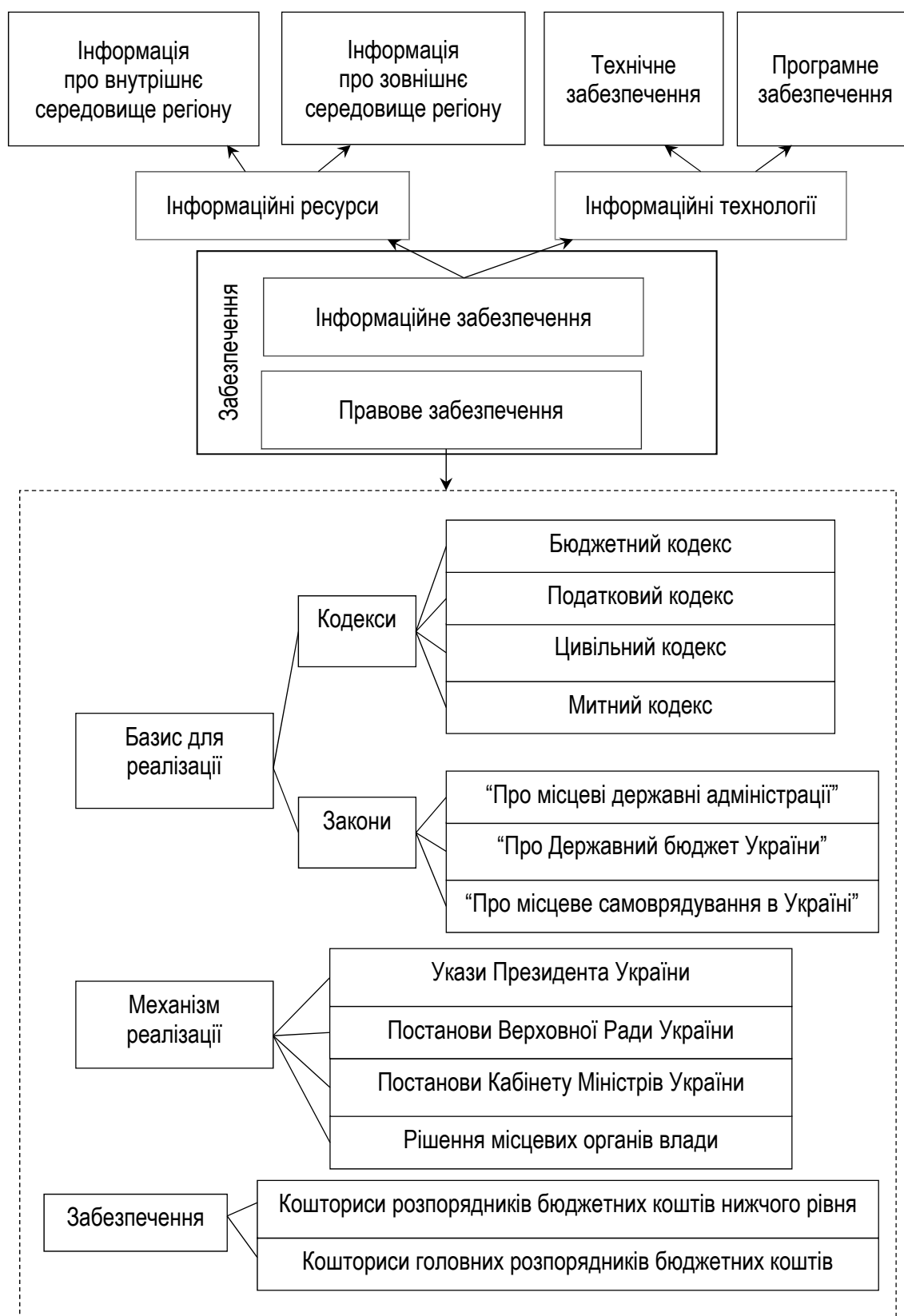


Рисунок 1.13 – Структура інформаційного та правового забезпечення механізму формування бюджетного потенціалу регіону

Головною ознакою власних доходів є формування згідно з рішеннями органів місцевого самоврядування на підпорядкованих їм територіях. Органи місцевого самоврядування зацікавлені в нарощенні власних доходів, оскільки це сприяє розширенню їх повноважень.

Головною ознакою закріплених доходів є те, що вони мають довгостроковий характер закріплення за відповідним бюджетом. Так, органи місцевого самоврядування, хоч і не мають змоги своїми рішеннями та діями суттєво впливати на обсяг закріплених доходів, однак упевнені, що не будуть невдовзі позбавлені цих надходжень органами влади вищих рівнів.

Регулюючі доходи є інструментом бюджетного регулювання, використовуються для наповнення та збалансування бюджетів. Такий вид доходів виокремлюють не всі науковці, однак поряд з власними та закріпленими доходами виділяють трансферти, які по своїй суті є ідентичними поняттями.

Питання визначення оптимальнішого джерела поповнення бюджету є дискусійним, оскільки кожне джерело має свої переваги та недоліки (табл. 1.16). Кожне джерело має важливе значення в наповненні бюджету, проте власні доходи повинні переважати у структурі, оскільки передбачають істотне підвищення ролі та відповідальності місцевих державних адміністрацій, органів місцевого самоврядування, територіальних громад за розвиток регіонів.

Основними *передумовами нарощення бюджетного потенціалу регіону є:*

- забезпечення збалансованості, справедливості та неупередженості формування суспільних бюджетних ресурсів при їх розподілі між рівнями місцевих бюджетів;
- підвищення ролі неподаткових надходжень у формуванні бюджетного потенціалу регіону (рис. 1.14);
- реформування житлово-комунального господарства. На нашу думку, значні приховані резерви формування БПР містяться в доходах від комунальної власності;
- підвищення якості інституційної складової формування БПР шляхом упровадження якісного, належного, професійного самоврядування;
- удосконалення структури та механізму стягнення місцевих податків і зборів.

Отже, аналіз економічної природи механізму формування бюджетного потенціалу регіону показав складність і багатогранність цієї категорії та його суттєву роль у соціально-економічному розвитку.

Таблиця 1.16 – Переваги та недоліки формування бюджетного потенціалу за рахунок власних, закріплених і регулюючих джерел доходів

Ознака	Стратегія збільшення частки власних доходів у формуванні бюджетного потенціалу	Стратегія збільшення частки закріплених доходів у формуванні бюджетного потенціалу	Стратегія збільшення частки трансфертів у формуванні бюджетного потенціалу
А	1	2	3
Стимулювання органів місцевого самоврядування	Використання власних доходів збільшує власні повноваження органів місцевого самоврядування. Отриманими коштами органи місцевого самоврядування можуть розпоряджатися на свій розсуд, що підвищує їх зацікавленість у збільшенні обсягів цих коштів	Регіональні органи влади не можуть суттєво впливати на обсяг закріплених доходів, однак ці доходи разом із власними становлять фінансову основу самостійності місцевих бюджетів	Не стимулюють органи місцевого самоврядування, оскільки зі збільшенням надходжень, зібраних на території, зменшується обсяг наданих трансфертів і навпаки
Децентралізація повноважень місцевого самоврядування	Самостійність органів місцевого самоврядування в питаннях використання цих доходів не обмежується органами державної влади	Закріплені доходи використовуються для виконання делегованих повноважень, а отже підвищується централізація повноважень	Державна влада, визначаючи обсяг трансфертів, встановлює можливий обсяг повноважень органів місцевого самоврядування
Рівень контролю за використанням бюджетних коштів	Органи місцевого самоврядування наділені необхідними контрольними повноваженнями та мають змогу застосовувати заходи впливу на платників для забезпечення повного та своєчасного зарахування цих доходів до бюджету. Органи державної влади мають низький рівень контролю за використанням власних доходів, що може сприяти виникненню зловживань з боку органів місцевого самоврядування	Контроль за використанням закріплених бюджетних коштів здійснюється контролюючими органами на всіх етапах бюджетного процесу: Рахунковою палатою, Казначейською службою, Державною фінансовою інспекцією, Міністерством фінансів і фінансовими управліннями на місцях, органами місцевого самоврядування	Неспроможність органів місцевого самоврядування впливати на мобілізацію та використання міжбюджетних трансфертів (особливо цільових)

Продовження таблиці 1.16

Ознака	Стратегія збільшення частки власних доходів у формуванні бюджетного потенціалу	Стратегія збільшення частки закріплених доходів у формуванні бюджетного потенціалу	Стратегія збільшення частки трансфертів у формуванні бюджетного потенціалу
А	1	2	3
Прозорість формування бюджетних коштів	Формування власних доходів є найбільш прозорим для органів місцевого самоврядування. Перелік дохідних джерел визначено Бюджетним кодексом України на довгостроковій основі	Надходження є частково незмінними у фіксованому розмірі або повністю передаються до цих бюджетів на довго- або безстроковий період. Визначені Бюджетним кодексом України	Формульний розрахунок трансфертів є складним, трудомістким і непрозорим
Обсяги надходжень бюджетних коштів	Частка власних доходів є найменшою у структурі доходів місцевих бюджетів	До закріплених доходів належать джерела, які займають найбільшу питому вагу у структурі доходів (наприклад, податок з доходів фізичних осіб, плата за землю тощо)	По всіх регіонах спостерігається значна фінансова залежність від трансфертів
Ефективність механізму нарахування	Найбільшу частку у структурі власних доходів займають місцеві податки та збори, механізм нарахування яких перебуває у процесі становлення	Механізм нарахування закріплених доходів є найбільш ефективним і зумовлює найбільшу частку надходжень від цих джерел	Механізм нарахування трансфертів не відповідає принципам справедливості, публічності та прозорості
Стабільність надходження коштів до бюджету	Перелік власних доходів постійно змінюється, що спричинює складність у прогнозуванні обсягу їх надходжень	Органи місцевого самоврядування упевнені, що не будуть невдовзі позбавлені цих надходжень органами влади вищих рівнів	Закріплюються за бюджетами на короткостроковий проміжок часу (як правило, на один бюджетний період) і розподіляються між бюджетами шляхом застосування тимчасових, а не постійних або незмінних протягом тривалого періоду часу нормативів
Рівень впливу регіональних органів влади на розмір і повноту зарахування доходів	Територіально локалізовані, безпосередньо залежать від діяльності міської влади. Регіональні органи влади можуть самостійно встановлювати ставки надходжень у межах норм, визначених законодавством	Регіональні органи влади не можуть впливати на обсяг і повноту зарахування цих доходів	Обсяг трансфертів повністю залежить від рішень державних органів влади і є невідкладним бажанням органів місцевого самоврядування

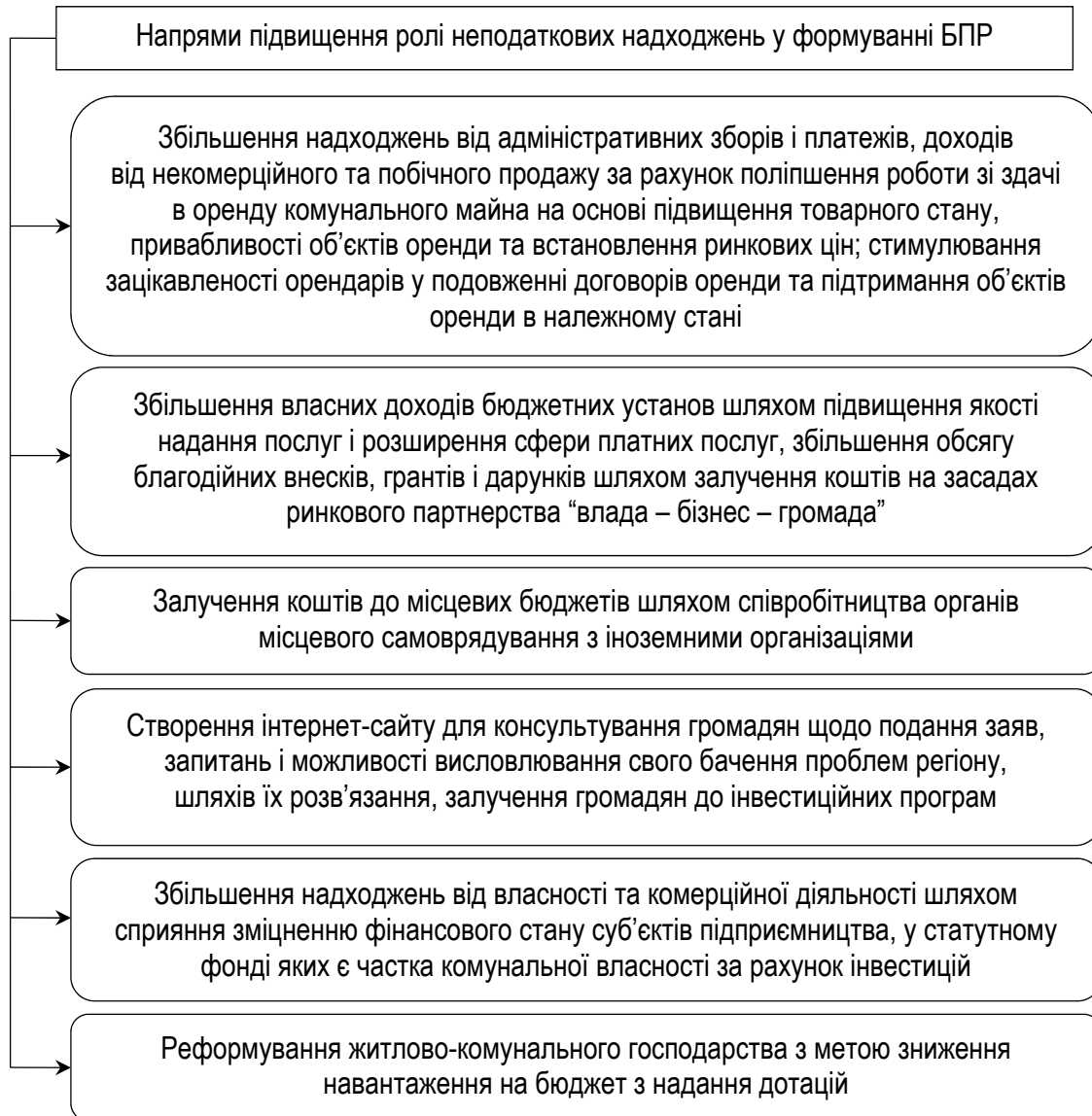


Рисунок 1.14 – Напрями підвищення ролі неподаткових надходжень у формуванні бюджетного потенціалу регіону

1.5.3 Методичні підходи до оцінки стану формування бюджетного потенціалу регіону

Створення умов для розвитку бюджетного потенціалу регіону передбачає проведення оцінки усіх фінансових потоків, що його формують, для забезпечення ефективного управління органами державної та місцевої влади. Використання економічно обґрунтованої методики оцінки стану формування бюджетного потенціалу регіону сприятиме комплексному управлінню регіональними та місцевими фінансами, що дасть змогу:

- об'єктивно оцінити дохідну частину місцевих бюджетів регіону;

- дослідити стан правового та інформаційного забезпечення формування БПР;
- дати оцінку діяльності інститутів (бюджетних установ) у сфері формування БПР;
- з'ясувати причинно-наслідкові зв'язки між окремими економічними явищами, процесами та статтями бюджетів;
- визначити рівень “справедливості” оподаткування громадян;
- знайти резерви зростання дохідної частини місцевих бюджетів.

Основні методи дослідження механізму формування бюджетного потенціалу регіону наведені в таблиці 1.17.

Таблиця 1.17 – Основні методи дослідження бюджетного потенціалу

Назва методу	Сутність
Методи теоретичних та емпіричних досліджень	
Ретроспективний аналіз	Дає змогу дослідити виникнення, формування та розвиток процесів і подій у хронологічній послідовності з метою виявлення внутрішніх та зовнішніх зв'язків, закономірностей і суперечностей
Метод класифікації	Сукупність правил створення системи класифікаційних угруповань і зв'язки між ними
Системний метод	Полягає в комплексному дослідженні великих і складних об'єктів, дослідженні їх як єдиного цілого з узгодженим функціонуванням усіх елементів і частин
Економіко-математичні та статистичні методи	
Метод коефіцієнтів	Зводиться до розрахунку співвідношень між окремими показниками чи групами показників, які характеризують стан об'єкта, і порівняння результатів з нормативними чи середніми даними
Факторний аналіз	Методика комплексного системного вивчення й оцінки впливу факторів на величину результативних показників. Основою факторного аналізу є побудова факторної моделі, у якій фактори повинні перебувати в причинно-наслідкових зв'язках із досліджуваним показником
Метод аналізу ієрархій	Полягає в декомпозиції (розкладанні) проблеми на дедалі простіші складові частини та у подальшій обробці послідовності тверджень особи, яка приймає рішення, за допомогою парних порівнянь. У результаті може бути виражений відносний ступінь взаємодії в ієрархії. Ці твердження потім виражаються чисельно
Кореляційно-регресійний аналіз	Забезпечує пошук раніше невідомих причинних зв'язків (кореляція безпосередньо не розкриває причинних зв'язків між явищами, але визначає числове значення цих зв'язків та ймовірність суджень щодо їх існування). Основними засобами аналізу є парні, частинні та множинні коефіцієнти кореляції

Продовження таблиці 1.17

Назва методу	Сутність
Прогнозування	Наукове, обґрунтоване системою встановлених причинно-наслідкових зв'язків і закономірностей виявлення стану та ймовірних шляхів розвитку явищ і процесів. Прогнозування передбачає оцінку показників, які характеризують ці явища в майбутньому
Кластерний аналіз	Система математичних процедур, яка дозволяє на основі множини показників, що характеризують набір об'єктів, згрупувати їх у класи (кластери) таким чином, щоб об'єкти, які входять в один клас, були більш однорідними, більш подібними порівняно з об'єктами, що належать до інших класів
Кваліметричний аналіз	Реалізує методи кількісної оцінки якісних параметрів. Передбачає можливість надання кількісного вираження визначених переваг і недоліків кожного досліджуваного чинника, у результаті чого отримується кількісна оцінка варіанта використання

При цьому необхідно використовувати такий методичний інструментарій, який дав би змогу виявити тенденції та закономірності формування бюджетного потенціалу з урахуванням специфіки розвитку економіки, історичних і національних особливостей країни, а також постійних змін у вітчизняній законодавчо-нормативній базі.

Основні показники, які дають можливість найбільш повно охарактеризувати ресурсну складову бюджетного потенціалу регіону, визначені в таблиці 1.18.

До них відносять:

- показники, що характеризують здатність бюджету покривати свої зобов'язання доходами (коефіцієнт бюджетного покриття, коефіцієнт дотаційності);
- показники, що характеризують структуру доходів бюджету (коефіцієнт фінансової автономії та коефіцієнт фінансової залежності);
- показники, що характеризують забезпеченість витрат власними і закріпленими доходами (коефіцієнт забезпечення поточних і капітальних витрат власними доходами);
- показники податкового навантаження (рівень податкового тягаря регіону, частка податкових надходжень у структурі доходів).

Таблиця 1.18 – Система показників оцінки стану ресурсної складової формування бюджетного потенціалу регіону

Показник	Економічний зміст	Методика розрахунку	Оптимальне значення
Коефіцієнт фінансової залежності	Показує міру залежності фінансових можливостей місцевих органів влади при фінансуванні видатків місцевого бюджету від трансфертів з державного бюджету	$K_{\text{фз}} = \frac{T}{D}$	$\leq 0,4$
Коефіцієнт бюджетного покриття	Показує відповідність доходів місцевих бюджетів і повноважень, покладених на регіональні органи влади	$K_{\text{бп}} = \frac{D}{B}$	$\geq 1,0$
Коефіцієнт забезпеченості доходів податковими надходженнями	Призначений для визначення ролі податкових надходжень у формуванні доходів місцевого бюджету	$K_{\text{пн}} = \frac{ПН}{D}$	$\geq 0,7$
Коефіцієнт фінансової автономії	Характеризує частку власних і закріплених доходів місцевого бюджету в загальній структурі доходів	$K_{\text{авт}} = \frac{ВД}{D}$	$\geq 0,8$
Коефіцієнт забезпеченості поточних і капітальних витрат власними та закріпленими доходами	Показує, яка частка поточних і капітальних витрат фінансується за рахунок власних коштів (без допомоги з Державного бюджету)	$K_{\text{заб}} = \frac{ВД}{B}$	$\geq 0,6$
Коефіцієнт податкового тягара	Характеризує обсяг податкових надходжень, які припадають на 1 гривню річного валового регіонального продукту, і визначає рівень податкового тягара	$K_{\text{пт}} = \frac{ПН}{ВРП}$	0,3–0,5
Коефіцієнт дотаційності	Показує частку доходів, яка формується за рахунок коштів, наданих з Державного бюджету для вирівнювання дохідної та видаткової частин місцевого бюджету регіону	$K_{\text{дом}} = \frac{Дом}{D}$	$\leq 0,2$

Примітка. D – доходи місцевого бюджету; B – видатки місцевого бюджету; ВД – власні доходи місцевого бюджету (доходи без урахування трансфертів); T – офіційні трансферти; ВРП – валовий регіональний продукт; Дом – дотація місцевому бюджету з Державного бюджету.

Важлива роль у системі показників оцінки стану формування бюджетного потенціалу регіону відводиться показникам результативності, які дають можливість визначити, наскільки ефективно збираються ті чи інші види надходжень у розрахунку на одного мешканця території. Ці коефіцієнти дозволяють здійснити порівняльний аналіз результативності формування ресурсної складової бюджетного потенціалу різних регіонів і надати зіставну характеристику бюджетів (табл. 1.19).

Таблиця 1.19 – Система показників оцінювання результативності формування ресурсної складової бюджетного потенціалу регіону

Показник	Економічний зміст	Методика розрахунку
Коефіцієнт результативності податків на доходи, податків на прибуток і збільшення ринкової вартості	Характеризує середній обсяг надходжень податків на доходи, податків на прибуток і збільшення ринкової вартості на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{no} = \frac{ПД}{Ч}$
Коефіцієнт результативності платежів за використання природних ресурсів	Характеризує середній обсяг надходжень платежів за використання природних ресурсів на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{ep} = \frac{BP}{Ч}$
Коефіцієнт результативності податків на власність	Характеризує середній обсяг надходжень податків на власність на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{пв} = \frac{ПВ}{Ч}$
Коефіцієнт результативності внутрішніх податків на товари та послуги	Характеризує середній обсяг надходжень внутрішніх податків на товари та послуги на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{en} = \frac{ВП}{Ч}$
Коефіцієнт результативності інших податків	Характеризує середній обсяг надходжень від інших податків на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{in} = \frac{ПІ}{Ч}$
Коефіцієнт результативності доходів від власності та підприємницької діяльності	Характеризує середній обсяг надходжень доходів від власності та підприємницької діяльності на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{os} = \frac{ДВ}{Ч}$
Коефіцієнт результативності платежів за адміністративні збори та платежі, доходи від комерційного і побічного продажу	Характеризує середній обсяг надходжень платежів за адміністративні збори та платежі, доходи від комерційного і побічного продажу на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{az} = \frac{АЗ}{Ч}$
Коефіцієнт результативності інших неподаткових надходжень	Характеризує середній обсяг інших неподаткових надходжень на одну особу, що проживає на відповідній території	$Kp_{inn} = \frac{ІНН}{Ч}$

Примітка. ПД – податки на доходи, податки на прибуток і збільшення ринкової вартості; ВР – платежі за використання природних ресурсів; ПВ – податки на власність; ВП – внутрішні податки на товари та послуги; ІП – інші податки; ДВ – доходи від власності та підприємницької діяльності; АЗ – платежі за адміністративні збори та платежі, доходи від комерційного і побічного продажу; ІНН – інші неподаткові надходження; Ч – чисельність населення певної території.

Визначальне місце в методах дослідження бюджетного потенціалу регіону належить кореляційно-регресійному аналізу, в основу якого покладено лінійну множинну регресійну модель прогнозування бюджетного потенціалу регіону. Лінійна багатофакторна модель цікава з точки зору оцінки бюджетного потенціалу, оскільки дозволяє не лише спрогнозувати майбутнє значення фактичного потенціалу, а й, що головне, дає змогу змоделювати вплив факторів навколишнього середовища на можливий обсяг бюджетних коштів регіону.

Алгоритм побудови моделі прогнозування бюджетного потенціалу зазначений на рисунку 1.14. Важливим етапом розробки моделі є визначення показників, що становлять основу моделі.

Оцінюючи бюджетний потенціал, в основу економіко-математичної моделі доцільно покласти коефіцієнти оцінки стану та результативності формування бюджетного потенціалу регіону (формула (1.17)), вибравши з них найбільш значущі шляхом виключення факторів з найменшою щільністю зв'язку (коефіцієнтом кореляції) та усунення мультиколінеарності.

$$Y = a_0 + a_1 K_{фз} + a_2 K_{бп} + a_3 K_{пн} + a_4 K_{авт} + a_5 K_{заб_{сб}} + a_6 K_{пм} + a_7 K_{дот} + a_8 K_{р_{пд}} + a_9 K_{р_{сп}} + a_{10} K_{р_{не}} + a_{11} K_{р_{сн}} + a_{12} K_{р_{об}} + a_{13} K_{р_{аз}} + a_{14} K_{р_{инн}}. \quad (1.17)$$

Перевагами застосування моделі цього виду є: можливість дослідження впливу на результативну ознаку одночасно декількох факторних ознак; можливість оцінювання величини впливу факторної ознаки на результативну; можливість виявлення закономірностей зміни результативної ознаки тощо.

Для кількісної оцінки якісних параметрів проведених бюджетно-податкових реформ в Україні та визначення їх впливу на нарощення бюджетного потенціалу регіону доцільно застосовувати наукові принципи кваліметрії – науки про вимірювання якості об'єктів, яка вивчає та реалізує методи і засоби кількісної оцінки якості. Кваліметрія передбачає структурування об'єкта вивчення (об'єкт у цілому – перший рівень спільності), поділ його на складові частини (другий рівень), які у свою чергу поділяються на частини (третій рівень) і т. д.

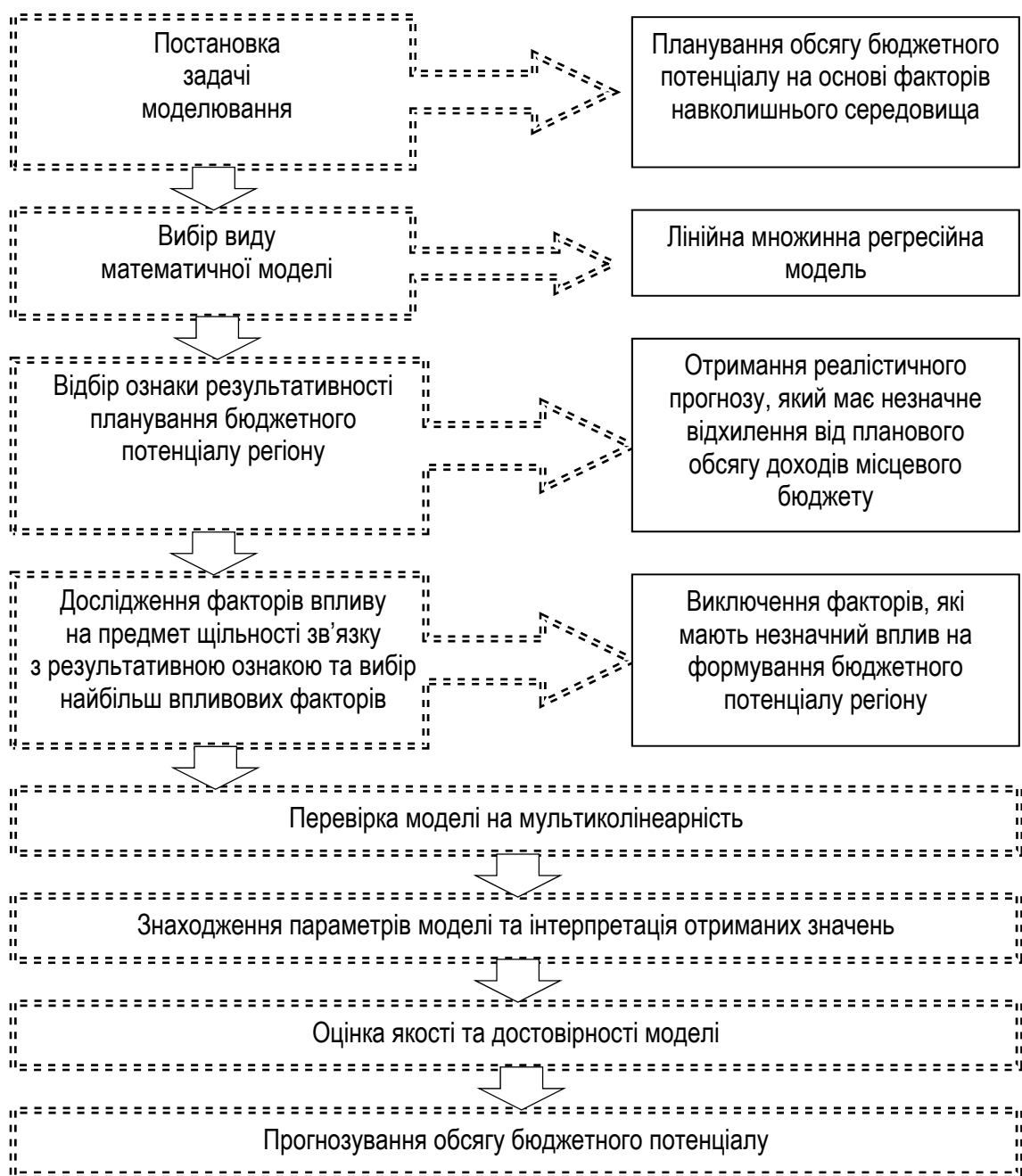


Рисунок 1.14 – Алгоритм побудови економіко-математичної моделі прогнозування обсягу бюджетного потенціалу регіону

Факторно-критеріальна модель оцінки стану правового забезпечення формування бюджетного потенціалу регіону за основними критеріями (фінансовий критерій, організаційний критерій, критерій ефективності) наведена на рисунку 1.15.



Рисунок 1.15 – Факторно-критеріальна модель оцінювання стану правового забезпечення формування бюджетного потенціалу регіону

Абсолютний показник стану правового забезпечення (P) визначається сумою факторів:

$$P = \sum_{i=1}^3 m_i F_i \quad (1.18)$$

де i – кількість факторів;

m_i – вагомість i -го фактора (визначається експертним методом,

$m_i = 0 \dots 1$, з умовою нормування $\sum_{i=1}^3 m_i = 1$);

F_i – i -й фактор, що впливає на інтегральний стан і визначається станом окремих складових правового забезпечення формування бюджетного потенціалу регіону та їх взаємоузгодженістю.

У свою чергу кожен із факторів F_i характеризується сумою критеріїв, які мають відповідні коефіцієнти проявлення K_i :

$$F_i = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n K_i. \quad (1.19)$$

З урахуванням рисунка 1.15 і формул (1.18–1.20) маємо:

$$P = m_1 \left(\frac{K_1 + \dots + K_4}{4} \right) + m_2 \left(\frac{K_5 + \dots + K_7}{3} \right) + m_3 \left(\frac{K_8 + \dots + K_{10}}{3} \right). \quad (1.20)$$

Розробка факторно-критеріальної моделі оцінювання передбачає визначення експертами вагомості фактора шляхом ранжування. З методів експертних оцінок застосовується метод рейтингу (метод оцінної класифікації) та метод бальних оцінок з використанням шкали:

- $0 < K \leq 0,25$ – недостатній рівень;
- $0,25 < K \leq 0,5$ – задовільний рівень;
- $0,5 < K \leq 0,75$ – достатній рівень;
- $0,75 < K \leq 1$ – високий рівень.

Результатом обробки даних і зведення їх до єдиної системи обчислення є ранжовані ряди вагомостей і значущості показників.

Отже, застосування такого методу експертних оцінок дозволить проводити кількісний аналіз змін, що постійно відбуваються у правовому забезпеченні формування бюджетного потенціалу регіону.

Метод аналізу ієрархій як один із економіко-математичних методів дослідження бюджетного потенціалу регіону застосовується для обґрунтування вибору оптимального джерела та моделювання структури доходів місцевих бюджетів. Цей метод набув широкого розповсюдження в останнє десятиріччя, оскільки він має такі переваги, як універсальність стосовно аналізу складних проблем і систем, можливість урахування експертних оцінок і легкість застосування. Згідно з цим методом вибір пріоритетних рішень здійснюється за допомогою парних порівнянь.

Результати оцінок у кількісному вираженні базуються на шкалі парних порівнянь Т. Сааті (табл. 1.20). Основною перевагою цього методу є те, що він є безрозмірним, а тому не виникає проблем при приведенні до однакових одиниць виміру.

Таблиця 1.20 – Шкала парних порівнянь Т. Сааті

Відносна важливість (бали)	Визначення	Пояснення
1	Однакова важливість	Обидва елементи роблять однаковий внесок
3	Один елемент трохи важливіший за інший	Досвід дозволяє поставити один елемент трохи вище за інший
5	Суттєва перевага	Досвід дозволяє встановити безумовну перевагу одного над іншим
7	Значна перевага	Один елемент настільки важливіший за інший, що є практично значимим
9	Абсолютна перевага одного над іншим	Очевидність переваги підтверджується більшістю
2, 4, 6, 8	Проміжні оцінки між сусідніми твердженнями	Компромісне рішення
Обернені величини чисел, наведених вище	Якщо при порівнянні одного елемента з іншим отримано одне з вищевказаних чисел (1–9), то порівнявши друге з першим, матимемо обернену величину	

Перший крок МАІ полягає в декомпозиції та представленні задачі в ієрархічній формі. Нами розглядаються домінантні ієрархії, які будуються з вершини (мета – з точки зору управління) через проміжні рівні (критерії, від яких залежать наступні рівні) до найнижчого рівня, який є, зазвичай, переліком альтернатив (рис. 1.16).

Ієрархія вважається повною, якщо кожен елемент заданого рівня функціонує як критерій для всіх елементів рівня, що стоїть нижче. Закон ієрархічної безперервності вимагає, щоб елементи нижчого рівня були попарно зрівняні відносно елементів наступного рівня і т. д. до вершини ієрархії.

Далі визначаємо вагу (пріоритети) критеріїв, порівнюючи елементи ієрархії 2-го згори рівня стосовно фокусу проблеми. Для цього заповнюється матриця переваг (попарних порівнянь) і визначаються пріоритети критеріїв з точки зору загальної мети. При порівнянні n об'єктів (A_1, A_2, \dots, A_n) результати їх попарних порівнянь заносяться в квадратну матрицю переваг, що має порядок n : $A = (a_{ij})_{i,j=1}^n$, елементи якої обчислюються так: величину a_{ij} (або a_{ji}) вибирають зі шкали Сааті. a_{ij} показує перевагу i -го об'єкта над j -м. Симетричний до знайденого елемент матриці A визначають з умови: $a_{ij} \times a_{ji} = 1$.



Рисунок 1.16 – Ієрархічна модель ідентифікації альтернативних джерел формування бюджетного потенціалу регіону

На наступному етапі визначається головний власний вектор (V_i), сума елементів V_i головного власного вектора та вектор пріоритетів (P_i) за формулами:

$$V_i = \sqrt[n]{\prod_{j=1}^n a_{ij}}, \quad (1.21)$$

$$P_i = \frac{V_i}{\sum_{j=1}^n V_j} \quad (1.22)$$

- де a_{ij} – елемент матриці порівнянь;
 Π – математичний символ добутку;
 n – вимірність матриці;
 i – номер рядка матриці;
 j – номер стовпця матриці.

Для перевірки узгодженості отриманих результатів розраховується максимальне власне число матриці (λ_{\max}) та визначається відношення узгодженості матриці (ВУ) за формулами (1.21–1.26):

$$\lambda_i = \frac{\sum_{j=1}^n a_{ij} \cdot V_j}{V_i}, \quad (1.23)$$

$$\lambda_{\max} = \frac{\sum_{i=1}^n \lambda_i}{n}, \quad (1.24)$$

$$IY = \frac{\lambda_{\max} - n}{n - 1}, \quad (1.25)$$

$$BY = \frac{IY}{BI} \quad (1.26)$$

де a_{ij} – елемент матриці попарних порівнянь;
 n – вимірність матриці;
 i – номер рядка матриці;
 j – номер стовпця матриці;
 λ_i – елементи вектора власних чисел матриці;
 IY – індекс узгодженості;
 BI – випадковий індекс.

Завершальним етапом застосування МАІ є визначення рівня узгодженості для всієї ієрархії та перевірка адекватності отриманих висновків. Якщо таке значення не перевищує 0,1, то узгодженість, за твердженням Т. Сааті, вважається прийнятною, а відповідна ієрархічна модель – адекватною.

Отже, використання методу аналізу ієрархій дає можливість визначити в кількісному вираженні вагомість запропонованих альтернатив щодо вибору джерела залучення фінансових ресурсів для формування бюджетного потенціалу.

У цілому запропонована система оцінювання стану формування бюджетного потенціалу регіону сприяє комплексній всебічній оцінці не тільки ресурсної складової, а й можливостей і здатності бюджетного потенціалу до розвитку.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття фінансового потенціалу економічних суб'єктів регіону.
2. Розкрийте визначення фінансового потенціалу за такими підходами: ресурсний, комбінований та екстремальний.
3. Розкрийте зміст понять: фінансового потенціалу домогосподарств; фінансового потенціалу суб'єктів господарювання, інвестиційного потенціалу.
4. Дайте визначення поняття “бюджетний потенціал регіону”.
5. Назвіть складові механізми формування бюджетного потенціалу регіону.
6. Розкрийте основні передумови нарощення бюджетного потенціалу регіону.
7. Розкрийте особливості оцінки стану формування бюджетного потенціалу регіону за різними методами.
8. Охарактеризуйте інформаційне забезпечення механізму формування бюджетного потенціалу регіону.

Тести

1. У складі бюджетного потенціалу регіону виділяють:
 - а) ощадний і кредитний потенціал;
 - б) податковий і неподатковий потенціал;
 - в) інформаційний і правовий потенціал;
 - г) страховий і кредитний потенціал.
2. Механізм формування бюджетного потенціалу регіону – це:
 - а) сукупність методів, важелів, інструментів, інтегрованість яких у певному порядку забезпечує можливість і здатність бюджету акумулювати ресурси з наявних та невикористаних джерел на основі застосування інститутами якісного правового й інформаційного забезпечення;
 - б) властивість до реалізації сприятливих можливостей та існуючої здатності податкових органів у акумулюванні наявних і невикористаних ресурсів фізичних і юридичних осіб – платників податків;
 - в) властивість до реалізації потенційних можливостей та існуючої здатності отримання доходів від управління власним майном, надання підприємницьких послуг, вкладення інвестицій та інших джерел (стягнення штрафів, нарахування санкцій тощо) відповідними органами влади в межах наданих повноважень;

- г) властивість бюджету забезпечувати перспективний соціально-економічний розвиток регіону за допомогою наявних і невикористаних ресурсів, сприятливих можливостей та існуючих здатностей.
3. Кошти, одержані від інших органів державної влади, органів місцевого самоврядування, інших держав або міжнародних організацій на безоплатній і безповоротній основі, – це:
- а) доходи від операцій з капіталом;
 - б) неподаткові надходження;
 - в) трансферти;
 - г) податкові надходження.
4. Важелі формування бюджетного потенціалу доцільно поділяти на:
- а) податкові та неподаткові платежі;
 - б) пільги, фінансову підтримку, заохочувальні фонди;
 - в) податки, збори, субвенції;
 - г) стимули, санкції, бюджетне балансування та оподаткування.
5. За методом залучення доходи місцевих бюджетів поділяють на:
- а) загальнодержавні та місцеві;
 - б) власні, закріплені та регулюючі;
 - в) регульовані та нерегульовані;
 - г) прогнозовані та непрогнозовані.
6. Головною ознакою власних доходів є:
- а) формування згідно з рішеннями органів місцевого самоврядування на підпорядкованих їм територіях;
 - б) довгостроковий характер закріплення за відповідним бюджетом;
 - в) використання для наповнення та збалансування бюджетів;
 - г) органи місцевого самоврядування не мають змоги своїми рішеннями та діями суттєво впливати на обсяг доходів.
7. До показників, що характеризують здатність бюджету покривати свої зобов'язання доходами, належать:
- а) коефіцієнт фінансової автономії та коефіцієнт фінансової залежності;
 - б) коефіцієнт бюджетного покриття, коефіцієнт дотаційності;
 - в) коефіцієнт забезпечення поточних і капітальних витрат власними доходами;
 - г) коефіцієнт фінансової автономії та коефіцієнт бюджетного покриття.

8. Основою якого методу дослідження бюджетного потенціалу регіону є лінійна множинна регресійна модель:
- а) кореляційно-регресійний аналіз;
 - б) факторний аналіз;
 - в) кластерний аналіз;
 - г) кваліметричний аналіз?
9. До інструментів оподаткування належать:
- а) штрафи, пені, підвищені тарифи;
 - б) субсидії, субвенції, дотації;
 - в) податки, збори, платежі;
 - г) пільги, фінансова підтримка.
10. До фінансових інститутів, які беруть участь у формуванні бюджетного потенціалу регіону, не належать:
- а) фінансові органи відповідних рад і адміністрацій;
 - б) страхові компанії;
 - в) регіональні підрозділи Державної казначейської служби;
 - г) Державна фіскальна служба.

Тема 1.6 Податкова безпека як складова фінансової безпеки країни

1.6.1 Податкова безпека: її сутність, значення та рівні

У сучасних умовах розвитку ринкової економіки, поглиблення процесів інтеграції та глобалізації значення податків у забезпеченні національної економічної безпеки зростає в багато разів.

Податки є головним джерелом фінансових ресурсів, що централізуються державою для забезпечення суспільно необхідних і законодавчо встановлених потреб. Надання державою суспільних благ і послуг, пов'язаних із створенням нових робочих місць і підтриманням загальної зайнятості, соціальним забезпеченням і соціальним захистом, освітою та охороною здоров'я, правоохоронною діяльністю, фінансується переважно за рахунок податкових надходжень.

З податковою системою та податковою політикою пов'язані інтереси не тільки держави, а й усіх громадян, верств і груп населення, підприємств і організацій. Податки та податкова політика в сучасних умовах є одним із найважливіших об'єктів ринкових реформ. Податки впливають на стан економіки, бюджетної системи, фінансове забезпечення органів місцевого самоврядування, від них залежить здатність держави виконувати свої функції.

Отже, податкова безпека є важливим елементом системи забезпечення економічної безпеки держави.

Податкова безпека держави – це такий стан податкової системи, який характеризується стійкістю та стабільністю всіх її елементів, що передбачає зростання ресурсного потенціалу країни з метою забезпечення соціально-економічного розвитку держави, стійкість її фінансової системи, здатність протистояти внутрішнім і зовнішнім загрозам України.

Розрізняють такі критерії визначення податкової безпеки: ресурсно-функціональний, статичний і нормативно-правовий (рис. 1.17).

Враховуючи багатогранність поняття податкової безпеки, складність взаємозв'язків і взаємозалежності різних її елементів, а також необхідність урахування економічних інтересів фізичних і юридичних осіб – платників податків, регіонів і держави з метою забезпечення стійкого економічного зростання, **податкова безпека містить у собі такі рівні:**

- національна податкова безпека;
- регіональна податкова безпека;
- податкова безпека платників податків.

Національна податкова безпека – стан економіки, який забезпечує гарантоване надходження податкових платежів у бюджет, що дозволяє забезпечити захист національних інтересів в умовах мінливого зовнішнього середовища.

Регіональна податкова безпека – це стан оподаткування в регіоні, що визначається рівнем місцевого оподаткування.

Податкова безпека платників податків – це фінансово-економічний стан платника податків, який забезпечує мінімізацію податкових ризиків за умови дотримання податкової дисципліни.

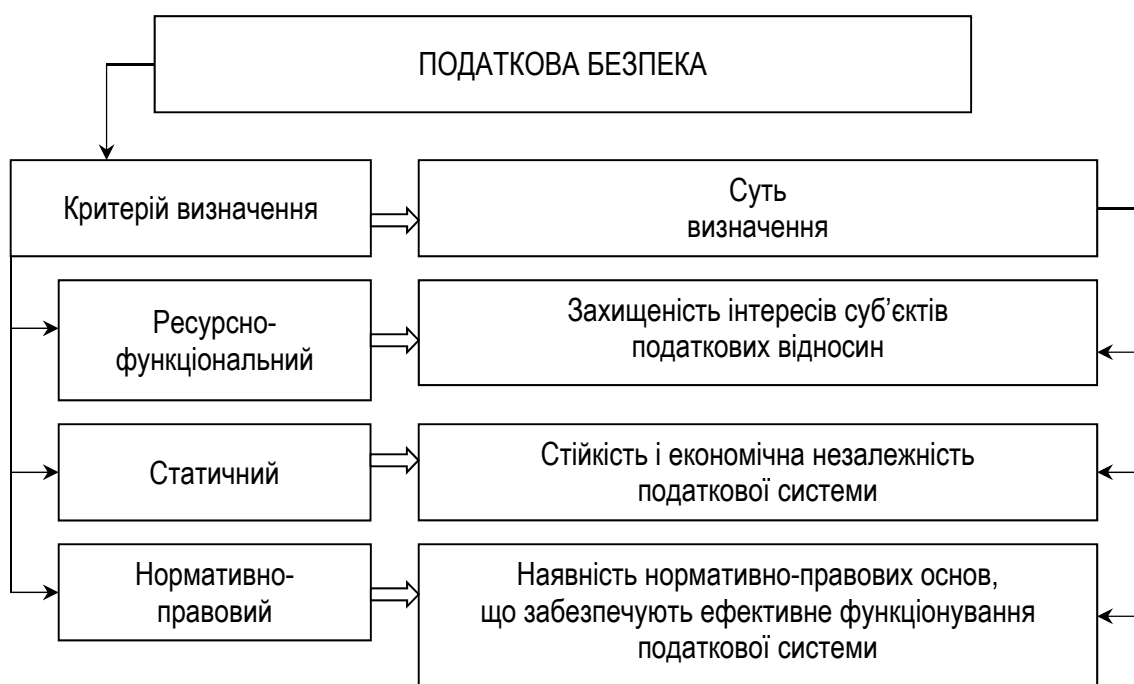


Рисунок 1.17 – Критерії визначення податкової безпеки

Вивчення питання сутності податкової безпеки передбачає розгляд певних базових елементів, які включають, насамперед, об'єкт, суб'єкт і склад.

Об'єктом податкової безпеки є податкова система. **Суб'єктами** податкової безпеки є держава, яка виконує свої функції у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, юридичні та фізичні особи. **Складові податкової безпеки** держави наведені на рисунку 1.18.

Визначальний вплив на рівень податкової безпеки держави мають такі складові податкової системи, як система оподаткування в країні та дотримання прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів податкових правовідносин.

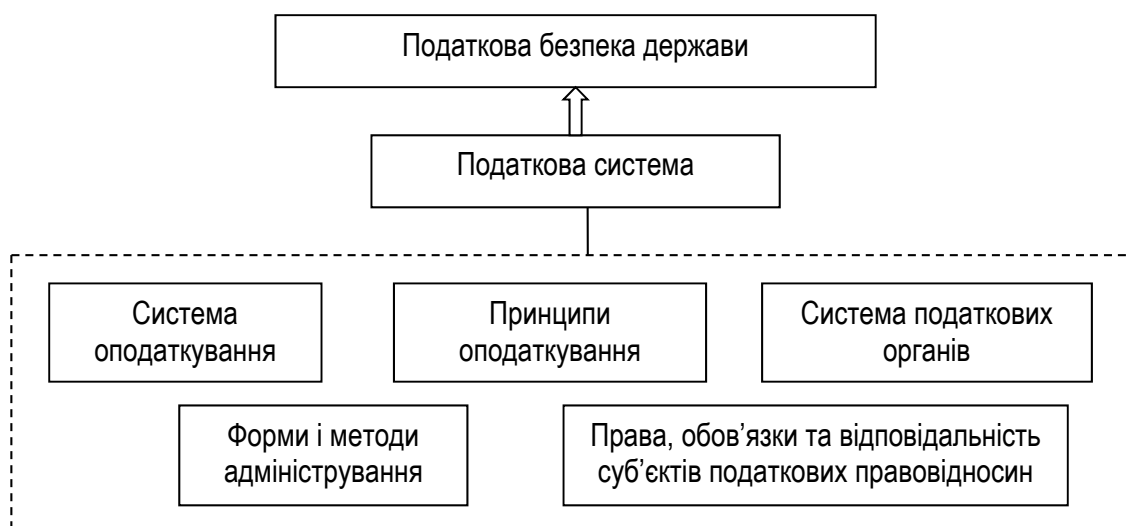


Рисунок 1.18 – Складові податкової безпеки

Система оподаткування, яка являє собою сукупність податків і зборів, що існують у державі, є одним із ключових факторів, які забезпечують економічний розвиток і соціально-економічне зростання в державі. Неefективна система оподаткування може бути дестабілізаційним фактором для розвитку економіки та призводити до збільшення тіньового сектору, який є прямою загрозою стабільному економічному функціонуванню країни і, як результат, сприяє зниженню рівня податкової безпеки держави. Ухилення від оподаткування значно скорочує дохідну частину бюджету країни, не дозволяючи державі в повному обсязі фінансувати соціальні, інвестиційні, оборонні та правоохоронні програми, що зрештою формує загрозу соціальній стабільності в суспільстві.

Отже, податки як ресурсний фактор можуть бути для держави як засобом забезпечення безпеки, так і причиною посилення загроз і ризиків (скорочення податкових надходжень до бюджету). Податки та податкову політику слід розглядати як: ресурси та інструмент забезпечення економічної безпеки – з одного боку, і фактор ризику – з іншого. Таким чином, вплив системи оподаткування на податкову безпеку реалізується з наступних позицій характеристики податків і зборів: ресурсного фактора, що перебуває в розпорядженні держави; інструмента впливу на економічні та соціальні процеси; фактора зворотної залежності функціонування держави від платників податків, адже порушення податкової безпеки може стати реальною загрозою існуванню держави.

Важливим аспектом забезпечення податкової безпеки є дотримання прав, обов'язків і відповідальності суб'єктів податкових відносин, що суттєво визначається рівнем податкової культури в державі.

Податкова культура – це частина загальнонаціональної культури країни, що відображає рівень розвитку суспільства, виражений у чинних нормах системи оподаткування, глибині податкових знань населення, усвідомленні необхідності виконання податкових зобов'язань, виконанні своїх обов'язків як платниками податків, так і державою. Таким чином, податкова культура стосується всього суспільства та включає в себе свідоме ставлення до податкового процесу всіх його учасників.

Забезпечення високого рівня податкової безпеки передбачає чітке визначення джерел потенційних загроз, а також вжиття заходів щодо їх нейтралізації. Загрози для податкової безпеки наведені на рисунку 1.19.

У разі реалізації зазначених загроз держава недоотримує значний обсяг грошових коштів, що у свою чергу негативно впливає на рівень фінансової безпеки.

З метою вчасної та ефективної ідентифікації загроз податковій безпеці необхідно застосовувати такі принципи (табл. 1.21).

Таблиця 1.21 – Принципи ідентифікації загроз податкової безпеки

Принцип	Сутність принципу
Сегментації	Загрози ідентифікуються в межах відповідного рівня (національний, регіональний, платники податків)
Суттєвості	Ідентифікації підлягають ті загрози, які об'єктивно становлять небезпеку
Об'єктивності	Наявність загрози повинна бути доведена за допомогою статистичних показників, опису чинних процедур управління або нагляду або зазначенням відсутності такої процедури
Повноти	Загроза ідентифікується з точки зору всіх можливих негативних наслідків
Динаміки	При ідентифікації загрози повинні бути враховані тенденції, що склалися

Значний вплив на податкову безпеку країни мають ряд факторів, які поділяють на кількісні та якісні. Серед основних кількісних факторів виділяють:

- податковий потенціал територій і можливості його подальшого нарощування;
- нормативи розподілу податкових ресурсів між бюджетами різних рівнів;
- величину податкового навантаження на економіку країни, регіону, підприємства, домогосподарства;
- рівень затрат держави на податкове адміністрування та контроль.

Якісними факторами, що впливають на податкову безпеку, є:

- стабільність функціонування податкової системи;
- ефективність системи оподаткування, при якій загрози внутрішнього та зовнішнього характеру зводяться до мінімуму;
- наявність податкових стимулів розвитку виробництва та підприємництва, залучення інвестицій і переходу економіки на інноваційний шлях;
- гармонізація податкової системи з іншими країнами;
- наявність податкових і митних стимулів забезпечення конкурентоспроможності національної економіки.

Кожен із зазначених факторів здатний мати як позитивний, так і негативний вплив податків на рівень податкової безпеки в країні.

Функціонування будь-якої системи передбачає досягнення певних цілей або отримання бажаних результатів діяльності. Цілі досягнення податкової безпеки можна поділити на стратегічні і тактичні.

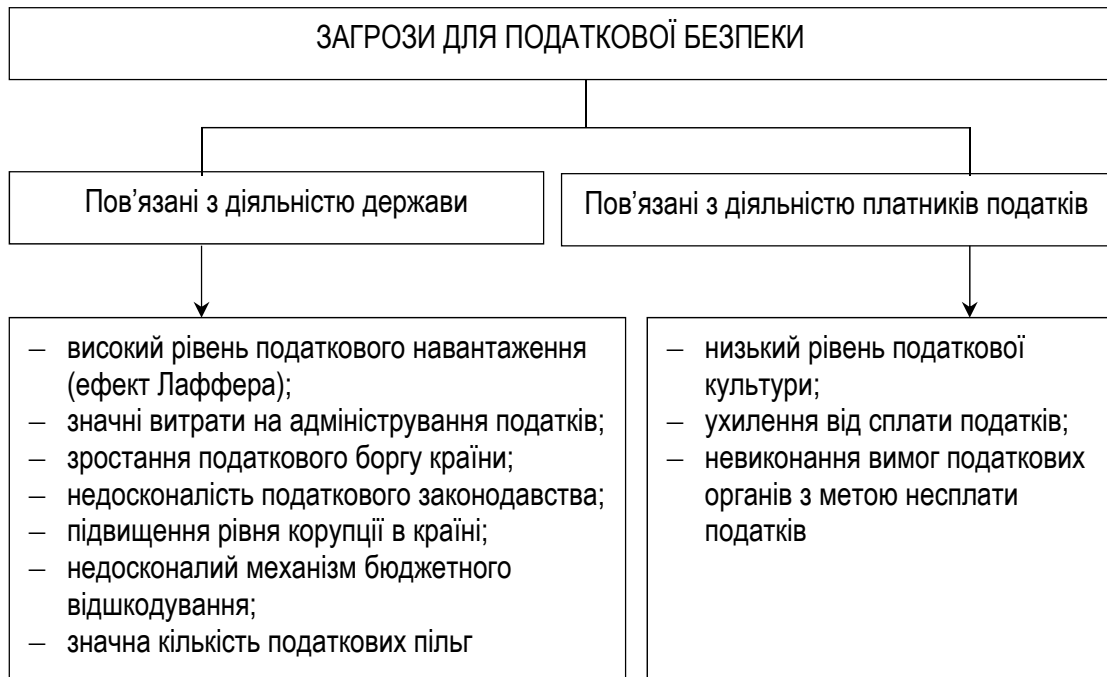


Рисунок 1.19 – Загрози для податкової безпеки

До стратегічних цілей забезпечення податкової безпеки наразі слід віднести: забезпечення ефективного соціально-економічного розвитку країни, підвищення фінансової стійкості та стабільності фінансової системи держави, покращення якості життя населення та збільшення її тривалості, перехід економіки України на інноваційний шлях розвитку.

Тактичними цілями слід вважати мінімізацію витрат, пов'язаних з оподаткуванням, і нейтралізацію податкових загроз, обумовлених сучасними умовами функціонування держави.

Основними заходами, що спрямовані на підвищення рівня податкової безпеки та нейтралізацію загроз податковій безпеці, є:

- виявлення критичних ситуацій, при яких прогнозовані та реальні показники податкової діяльності досягають або виходять за межі порогових значень;
- розробка заходів з виведення податкової системи із зони податкового ризику та усунення наслідків реалізації загроз;
- здійснення експертизи прийнятих нормативно-правових актів і рішень з податкових питань з позиції податкової безпеки України;
- забезпечення відповідності системи оподаткування напрямам державної податкової політики;
- підвищення рівня податкової культури;
- дотримання правового характеру податкових відносин;
- підвищення рівня надходження податків за рахунок якості їх довгострокового та короткострокового оптимального прогнозу та планування;
- створення більш повної та прозорої системи податкового управління, що передбачає автоматизацію збору фінансово-господарської інформації, необхідної для ефективного прогнозування, планування та оптимального управління;
- розробка автоматизованої інформаційної системи податкової безпеки, яка забезпечує успішне виконання поставлених цілей, а також безперервне відстеження критичних індикаторів виконання податкових планів.

Таким чином, основними умовами, що визначають рівень податкової безпеки держави та впливають на її забезпечення, є: відповідність системи оподаткування напрямам державної податкової політики та сучасним умовам економічного розвитку, високий рівень податкової культури; правовий характер податкових відносин; узгодженість усіх елементів функціонування податкової системи країни.

1.6.2 Податковий ризик: сутність, види та методи його визначення

У будь-якому економічному процесі можна виявити фактори ризику, які існують через об'єктивні категорії конфліктності та невизначеності, а також відсутності вичерпної інформації на момент оцінювання та прийняття управлінських рішень.

Невизначеність умов, у яких здійснюється наповнення бюджету шляхом збору податків, зумовлена великою кількістю змінних–контрагентів та осіб, поведінку яких не завжди можна передбачити з прийнятною точністю. Насамперед – це невизначеність *зовнішнього оточення*, що містить у собі об’єктивні економічні, соціальні та політичні умови, у межах яких ведеться ця діяльність і до динаміки яких вона змушена пристосовуватись. До цих умов можна віднести нестабільність державної влади, неефективну економічну політику уряду, регіональні проблеми, різку поляризацію інтересів різних соціальних груп тощо.

Поряд із зовнішнім на діяльність щодо податків впливає *внутрішнє оточення*. До найважливіших умов цієї діяльності слід віднести стратегію фіскальної служби, принципи організації її діяльності, наявні ресурси та ефективність їх використання. Ці основні складові внутрішнього оточення конкретизуються у значну кількість чинників, які визначають кінцеві результати діяльності фіскальної служби, а саме: професійний рівень і наявність професійного досвіду керівництва фіскальної служби, рівень спеціальних і загальноекономічних знань керівництва та персоналу служби, підбір та розстановку кадрів, рівень організації та управління службою, рівень організації праці персоналу, збереження конфіденційної інформації тощо.

Податковий ризик – це економічна категорія, яка відображає певну невизначеність, що присутня в діяльності суб’єкта господарювання або держави стосовно стабільності податкової політики, а також можливість відхилень від запланованих податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів внаслідок ухилення від сплати податків чи порушення податкового законодавства.

Податкові ризики належать до категорії спекулятивних ризиків, оскільки їх наслідки можуть виявлятися не тільки у вигляді втрат, але й у вигляді позитивних результатів. І цей процес має двосторонній характер. Наприклад, законодавче “пом’якшення” умов оподаткування зумовлює зменшення податкового навантаження, збільшення прибутку та грошового потоку для платника податку, зменшення порушень і, як наслідок, зменшення податкових надходжень до державного бюджету.

Джерела ризику – це чинники, фактори (процеси або явища), які спричиняють невизначеність, конфліктність у відносинах платника податків з органами Державної фіскальної служби України та зовнішнім середовищем. Основні фактори, що впливають на виникнення податкових ризиків, подані на рисунку 1.20.

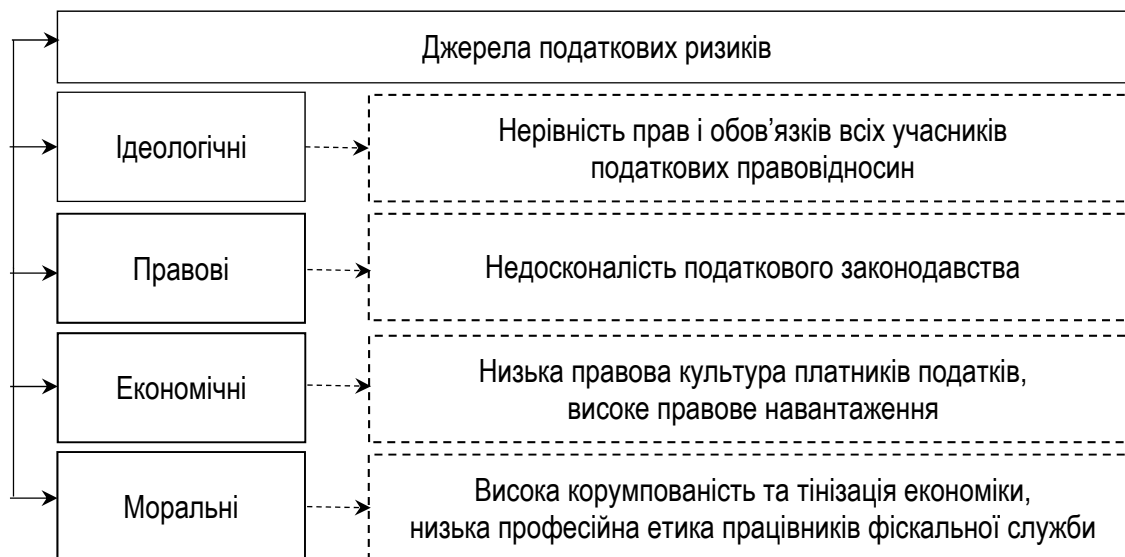


Рисунок 1.20 – Джерела податкових ризиків

Отже, податковому ризику властиві такі характеристики:

- об'єктивність – існує через об'єктивні, притаманні економіці категорії конфліктності, невизначеності на момент прийняття управлінських рішень;
- суб'єктивність – зумовлюється діями, досвідом, психологією, інтересами суб'єктів – державних службовців, управлінського персоналу;
- спекулятивність – наслідки ризику виявляються як у вигляді втрат, так і у вигляді позитивних результатів;
- економічна природа – може призвести до непередбаченого збільшення/зменшення економічної вигоди для суб'єкта податкових відносин;
- юридична природа – може призвести до невиконання або порушення юридичних норм укладених угод.

За причинами виникнення, а також шляхами їх попередження або зниження податкові ризики слід поділити на декілька самостійних груп – правові, кримінальні та корупційні.

Правові ризики є наслідком нетяжких порушень платниками податків при складанні та поданні податкової звітності, таких як несвоєчасне подання декларацій, наявність арифметичних і методологічних помилок у податковій звітності, порушення термінів сплати податків, зборів, обов'язкових платежів. Попередження та зниження таких ризиків досягається шляхом спрощення податкового законодавства та податкової звітності, проведення роз'яснювальної та профілактичної роботи, притягнення до адміністративної відповідальності тощо.

Кримінальні ризики є наслідком тяжких порушень податкового законодавства, до яких слід віднести свідоме запровадження різноманітних схем часткового або повного ухилення від оподаткування. Для попередження та зниження таких ризиків необхідно постійно підвищувати кваліфікацію працівників фіскальної служби, проводити моніторинг і виявляти правопорушення, підвищувати рівень правового забезпечення кримінальної відповідальності порушників податкового законодавства.

Корупційний ризик виникає внаслідок зловживань і корупційних дій з боку працівників фіскальної служби та інших посадових осіб. Попередити і знизити такі ризики можна шляхом ретельного підбору та розстановки кадрів, посилення контролю дій посадових осіб з боку відповідних служб, підвищення відповідальності керівництва за дії підлеглих, а також рівня правового забезпечення відповідальності посадових осіб, які порушують податкове законодавство.

За причинами виникнення організаційно-управлінські ризики можна поділити на селективний та організаційний. Селективний ризик виникає внаслідок недостатнього обґрунтування управлінських рішень, організаційний – через недоліки при плануванні й організації поточної роботи, помилки в доборі та розстановці кадрів, а також у разі неефективного контролю діяльності.

Відносно суб'єктів податкових відносин податкові ризики прийнято поділяти на податковий ризик держави та податковий ризик платника (рис. 1.21).

Податковий ризик держави – це економічна категорія, яка характеризує невизначеність кінцевого результату діяльності щодо забезпечення надходжень коштів до бюджетів усіх рівнів, державних цільових фондів, унаслідок можливого впливу (дії) на нього низки об'єктивних та/або суб'єктивних факторів, неефективного адміністрування податків і порушень податкового законодавства.

Причини нормативно-правового характеру призводять також до *ризиків порушення податкового законодавства*. Ця група чинників спричиняє можливість втрат як у держави, так і у платників. Наприклад, неправильне тлумачення платником тих чи інших положень нормативно-правових актів може призвести до несвідомого порушення податкового законодавства, а отже – до втрат через сплату донарахованих у результаті перевірок обсягів податків, фінансових санкцій та адміністративних штрафів.

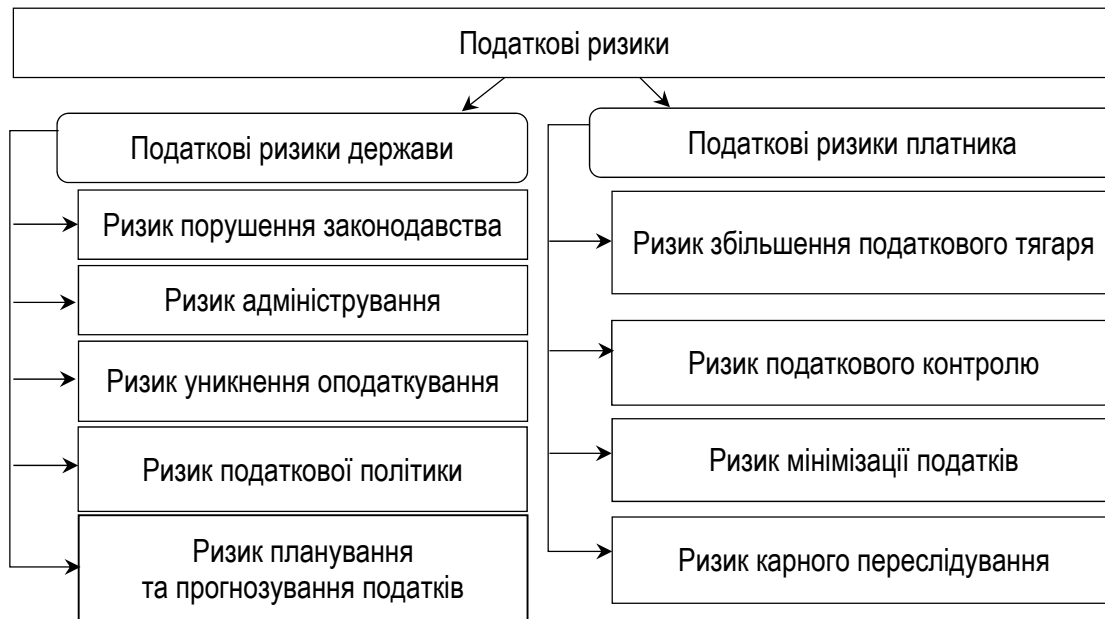


Рисунок 1.21 – Види податкових ризиків залежно від суб’єктів податкових відносин

Ризик прогнозування та планування податкових надходжень виникає з недосконалості цього процесу. Насамперед помилки прогнозування та планування податків можуть спричинити зменшення надходжень до державного бюджету. Так, якщо план податкових надходжень буде завищений і нереальний, то можуть виникнути труднощі з виконанням бюджету та мобілізацією необхідних для покриття запланованих видатків коштів. Негативні наслідки цього процесу можуть торкнутися також і платників, оскільки може бути посилено податковий контроль.

Ризик уникнення оподаткування зумовлений насамперед фіскальною психологією платника. Його підсилюють причини нормативно-правового характеру. Платник намагається використовувати недосконалість законодавства, подвійне (неоднозначне) тлумачення тих чи інших положень на свою користь. Цей ризик процвітає в умовах великої кількості податкових пільг, коли платники намагаються штучно обґрунтувати підстави для їх застосування.

Недоліки організаційно-правового характеру спричиняють *ризик адміністрування*. Недостатній рівень обліково-аналітичної роботи, недосконала організація контрольної діяльності, низька кваліфікація податківців зменшують ефективність управління податковим боргом, результативність податкового контролю. Внаслідок цього суми податкового боргу списуються, багато порушень залишаються невиявленими. Отже, зростає ризик бюджетних втрат. Наявність цієї групи чинників певною мірою вигідна платнику, оскільки це знижує ризик втрат, пов’язаних із податковим контролем.

Податковий ризик платника податків належить до різновиду підприємницьких ризиків. Чинниками його можуть бути: зміна податкової політики, внаслідок чого може збільшитися податковий тиск і, відповідно, збільшиться податкове зобов'язання; можливість донарахувань і платежів та штрафів за ненавмисне порушення суб'єктом господарювання чинного законодавства; помилки та недоліки при плануванні, проектуванні й організації бізнесу.

Витрати, пов'язані з оптимізацією оподаткування, можуть мати різний характер. За умови здійснення законної мінімізації – це витрати на податкові консультації і власне на організацію податкових схем, урахування податкових пільг, на участь посередників, відкриття офшорних зон тощо. Ризик податковою контролю виникає у зв'язку з можливими втратами через стягнення фінансових штрафів та адміністративних санкцій, передбачених за правопорушення податкового законодавства.

Істотні фінансові втрати можуть виникнути у платників податків і в межах карного переслідування за здійснення правопорушень, передбачених статтями Кримінального кодексу України. Ці ризики прямо стосуються не лише платників, що ухиляються від сплати податків, а й цілком законослухняних підприємств – платників податків з великими фінансовими показниками.

Деякі види податкових ризиків принципово не можуть бути усунені, проте всі податкові ризики повинні бути своєчасно ідентифіковані та оцінені їх наслідки для подальшого використання аналітичних даних при ухваленні управлінських рішень.

Для визначення податкових ризиків використовуються такі методи:

- метод історичного аналізу, що полягає у визначенні схожості ситуації, схеми або документа, за якими визначається ризик, з тими, що спостерігалися, використовувалися або готувалися раніше;
- метод аналогій, який базується на використанні досвіду та напрацювань, набутих іншими державними органами України або податковими органами інших країн в аналогічних (схожих) ситуаціях;
- аналітичний метод, який передбачає використання таких технологій, як моделювання, аналіз за схемою “причина – наслідок” тощо;
- метод “зворотного аналізу”, який полягає у вивченні виявлених на практиці фактів невідповідності податкових стягнень їх прогнозованим розмірам і встановленні причин та зовнішніх ознак цих відхилень, які надалі буде можливо використовувати для виявлення ризиків на ранніх стадіях адміністрування;

- індивідуальне опитування, тобто проведення опитувань, зокрема анонімних, учасників або потенційних учасників процесу, щодо якого визначаються ризики.

На державному рівні проводиться ранжування платників податків за рівнем податкового ризику, що регламентується наказом ДПА від 30 червня 2006 року “Про затвердження Методичних рекомендацій щодо порядку розподілу платників податків за категоріями уваги”. За показниками податкової поведінки та рівня ризику суб’єктів господарювання розрізняють три категорії уваги (рис. 1.22).



Рисунок 1.22 – Розподіл суб’єктів господарювання за категоріями уваги

Отже, впровадження системи аналізу діяльності платників податків у процесі управління податковими ризиками дає можливість на підставі економіко-математичних моделей здійснювати відбір суб’єктів господарської діяльності для податкового аудиту в автоматизованому режимі, що уможливають мінімізацію впливу людського фактора при призначенні перевірки.

1.6.3 Вплив тіньової економіки на податкову безпеку країни: макро- та мікроекономічний рівень

Поняття тіньової економіки в контексті її впливу на податкову безпеку держави є комплексним і включає різні рівні її визначення. Так, на макрорівні тіньова економіка розглядається з точки зору її впливу на структуру та розвиток легальної правомірної економіки: на виробництво, розподіл, перерозподіл і споживання ВВП, на зайнятість населення, інфляцію, економічне зростання та інші макроекономічні процеси. На мікрорівні тіньова економіка проявляється у специфічній економічній поведінці суб'єктів господарювання, підприємств і структур, тією чи іншою мірою залучених до тіньового та кримінального бізнесу. Обсяг тіньової економіки є одночасно і передумовою, і наслідком низького рівня податкової безпеки держави.

Причини тіньової економіки – поява протиріч між зростаючими потребами суб'єктів господарювання та обмеженими можливостями легального суспільного виробництва. Важливу роль у цьому процесі також відіграють: стратегічна невизначеність та інституційна непередбачуваність у країні. Згідно з даними Світового банку Україна входить до групи країн з високим рівнем тіньової економіки. Так, її частка стосовно офіційного ВВП країни становить 46,8 %, водночас обсяг тіньової економіки в Молдові – 44,3 %, Росії – 40,6 %, Болгарії – 32,7 %, Румунії – 30,2 %, Литві – 29,7 %, Польщі – 26,0 %, Німеччині – 15,3 %, Швейцарії – 8,1 %.

Отже, *тіньова економіка* – незареєстрована в установленому порядку економічна діяльність суб'єкта господарювання, яка характеризується мінімізацією витрат на виробництво товарів, виконанням робіт і наданням послуг, ухиленням від сплати податків, зборів (обов'язкових платежів), наслідком якої є порушення законодавчо встановлених норм (рівень мінімальної заробітної плати, тривалість робочого часу, умови та безпека праці тощо).

Основними причинами існування тіньової економіки в Україні є:

1. Відсутність повноцінного ринкового середовища. Уповільнення інституціональних, структурних і економічних перетворень, недосконалість ринкових механізмів призводять до неузгодженості державної економічної політики з інтересами суб'єктів господарювання, які змушені самостійно розвивати неформальні механізми взаємного співробітництва.

2. Слабкість інституційної бази формування та реалізації економічної політики. Відсутність дієвого механізму захисту прав власності, справедливого і неупередженого судочинства, ефективно діючих інститутів регулювання сегментів фінансового та реального секторів економіки.

3. Неефективність управління державною власністю. Брак ринкової мотивації та ефективної системи відбору менеджерів для управління державними підприємствами, а також монопольний доступ як до державних ресурсів, так і до державного замовлення створюють передумови для низької виробничої ефективності та невисокого “податкового виходу” державних підприємств. Серед акціонерних товариств, пакети акцій яких перебувають в управлінні держави, збиткових набагато більше, ніж у середньому по Україні.

4. Структурні недоліки податкової системи. Чинна податкова система зосереджена на максимальному залученні надходжень до бюджету без урахування можливих наслідків надмірного фіскального тиску на суб'єктів господарювання та громадян. Досить часто використовується система авансових платежів за податками. Разом з тим, недосконала система податкового адміністрування нівелює прагнення суб'єктів господарювання легалізувати тіньові капітали та залучити їх до реальної економіки.

5. Незбалансованість державної регуляторної політики. Відсутність чіткої стратегії розвитку економіки країни та синхронізації відособлених програм розвитку різних секторів і галузей економіки разом із повільно прогресуючим бюрократичним державним апаратом створюють передумови для функціонування схем ухилення від оподаткування та виведення капіталу за кордон.

6. Недосконалість бюджетної політики та контролю за видатками. Неефективна система контролю за виконанням видаткової частини державного бюджету, особливо у сфері державних закупівель, їх недостатня прозорість, порушення бюджетної дисципліни, зловживання, завищення вартості закупівель і нецільове використання державних коштів формують тіньовий потік грошових коштів.

7. Деформація структури зайнятості. Високе податкове навантаження на фонд оплати праці разом з невисокою офіційною мінімальною заробітною платою в країні стимулюють підприємців до виплат зарплат “у конвертах” і ухилення від належних державі податкових платежів.

8. Недоліки в діяльності судової влади. Неправомірність рішень суддів і відсутність адекватної з їхнього боку відповідальності перед державою та суспільством забезпечують умови для перерозподілу власності (рейдерства).

9. Монополізація економіки. Монопольна позиція окремо визначених компаній на ринках житлово-комунального господарства, агропромислового комплексу, енергетики, платних послуг державних органів, залізничних перевезень разом з мережею афілійованих з ними

приватних фірм і компаній сприяють відтоку капіталів за межі офіційного ринку.

10. Корупція. Внаслідок непрозорості системи взаємовідносин між суспільством і державою формуються та ефективно діють корупційні “ринки”, зокрема: адміністративно-господарських рішень; державних посад; землі; державних закупівель.

Таким чином, вищезазначені причини існування та розвитку тіньової економіки викликають у цілому такі **негативні наслідки**:

- втрата податкових надходжень до бюджету;
- неефективність управлінських рішень через брак адекватності статистичної інформації про розвиток економічних процесів;
- зниження рівня внутрішньої інвестиційної активності у зв'язку з неможливістю відкритого використання прихованих від оподаткування доходів і їх відтік за кордон;
- зменшення інтересу потенційних західних стратегічних інвесторів;
- зростання рівня криміналізації суспільства через зрощування підприємницьких і державних структур в особі різних органів державної влади та забезпечення правопорядку.

Незважаючи на досить значний вплив макроекономічних факторів на формування тіньової економіки, роль суб'єктів господарювання в цьому контексті часто є визначальною через використання ними різних схем ухилення від оподаткування чи його суттєвої мінімізації.

Зазначимо, що у своїй діяльності підприємства застосовують податкову стратегію, що полягає у виборі найбільш ефективного варіанта сплати податкових платежів при альтернативних варіантах його господарської діяльності, та визначає зміст системи податкової безпеки підприємства. Особливістю є протиставлення мети податкової безпеки підприємства, яке прагне мінімізувати податкові платежі, та податкової безпеки держави, що потребує максимального податкового виходу.

Виділяють чотири основні типи податкових стратегій, які, незалежно від факту формального проголошення, реалізуються суб'єктами господарювання:

- **стратегія максимальної податкової безпеки** спрямована на абсолютне виконання вимог податкового законодавства на основі безапеляційного визнання позиції податкових органів з усіх спірних питань. Вона дозволяє мінімізувати податкові ризики, водночас супроводжується максимальним податковим навантаженням, що не відповідає головній меті – збільшення ринкової вартості та максимізація чистого прибутку, а також надає системі податкової безпеки підприємства формального характеру;

- **стратегія ухилення від оподаткування** виявляється у свідомому порушенні податкового законодавства. У її основі лежить використання методів, що перебувають за межами правового поля, що не може бути прийнятним для організації, яка буде стратегію розвитку та сприяє “тінізації” своєї діяльності;
- **стратегія “пом’якшення” податкових наслідків** припускає відмову від свідомо неправомірних угод і мінімізацію сумнівних господарських операцій. Фактично вона “балансує” між стратегією ухилення від оподаткування та стратегією податкової оптимізації. Порівняно з останньою генерує додаткові податкові ризики і може бути досить небезпечною. У рамках неї система забезпечення податкової безпеки набуває особливого значення, оскільки передбачає насамперед управління такими ризиками;
- **стратегія податкової оптимізації** характеризується зменшенням величини податкових зобов’язань (чи перенесенні їх виконання на пізніші терміни), а також скороченням податкових ризиків за допомогою цілеспрямованих дій платника податків у рамках правового поля.

Отже, чинні схеми та механізми мінімізації податкових зобов’язань, які використовують суб’єкти господарювання, доцільно поділити на чотири групи:

- схеми зменшення податкових зобов’язань;
- схеми оптимізації податкових зобов’язань;
- схеми ухилення від оподаткування;
- схеми, які мають ознаки шахрайства.

Найбільш уживані в даний час схеми оптимізації та ухилення від сплати податків подані в таблиці 1.22.

Таким чином, враховуючи наявність чинних схем і методів ухилення й оптимізації оподаткування в контексті боротьби з “тінізацією” економіки та забезпечення податкової безпеки в країні, держава може формувати систему стимулів для суб’єктів господарювання у формі зменшення зобов’язань чи зміни строків їх сплати (рис. 1.23).

Податкові стимули значно підвищують маневровість бізнесу відповідно до поточної фінансової ситуації в конкретний момент часу. Водночас їх використання вимагає більш якісного контролю та адміністрування податків з боку держави.

Як висновок, підвищувати податкову безпеку держави неможливо без розробки механізмів протидії тіньовому сектору – комплексу заходів з детінізації економіки.

Таблиця 1.22 – Схеми оптимізації та ухилення від сплати податків суб'єктами господарювання

Метод, схема оптимізації та ухилення від сплати податків	Приклад
Трансфертні схеми та методи	Заниження експортних цін з метою перенесення податкової бази на афілійовані офшорні компанії чи компанії-нерезиденти
	Заниження імпортних цін шляхом закупки товарів у афілійованих офшорних чи низькоподаткових компаній-нерезидентів з метою економії на миті та ПДВ
	Перенос податкової бази на компанії-одноденки шляхом організації через них продажу чи купівлі товарів (робіт, послуг) з наступним виведенням коштів на нерезидента
	Продаж чи закупка товарів через компанії, що працюють у спеціальних економічних зонах, з використанням комісійної схеми з метою економії податку на прибуток
Дроблення та поділ бізнесу	Переведення робітників у компанії, що користуються спеціальним режимом податкообкладання, мають пільги чи є нерезидентами з наступним укладанням договорів аутсорсингу чи аутстафіngu. Дозволяє занижувати внески до фонду заробітної плати та податок на прибуток
	Виділення частини бізнесу в окремі фірми, що мають право використовувати спрощену систему оподаткування
	Використання давальницьких схем з компаніями, що використовують спеціальні податкові режими
Заміна відносин, у тому числі за фіктивними договорами	Підписання договору лізингу основних засобів замість договору поставки
	Проведення реконструкції та модернізації основних засобів під виглядом поточного та капітального ремонту
	Отримання передоплати за товари (роботи, послуги) у вигляді займу з метою несплати ПДВ за авансом
	Реєстрація працівників як фізичних осіб-підприємців і підписання з ними цивільно-правових договорів замість трудових з метою заниження внесків за фондом оплати праці та до ФСС
	Підписання замість договору купівлі-продажу договору комісії (доручення, агентського договору) з метою уникнення сплати ПДВ за авансом

Продовження таблиці 1.22

Метод, схема оптимізації та ухилення від сплати податків	Приклад
Використання окремих видів договорів, у тому числі фіктивних угод	Виплати роялті, відсотків, дивідендів на користь компанії-нерезидента
	Оплата частини вартості товарів, робіт, послуг у формі штрафних санкцій за фіктивним договором з метою економії ПДВ
	Перенесення виплати податку на прибуток на пізніший період шляхом визначення моменту переходу права власності на відвантажені товари після їх оплати
	Використання вексельних форм розрахунків для імітації реальності понесених витрат на купівлю товарів, робіт, послуг для зниження доходу від реалізації
	Факторингові схеми зниження податку на прибуток
	Підписання фіктивних угод на надання консультаційних та інших послуг; фіктивна оренда тощо
	Зміна ціни поставлених товарів (робіт, послуг) у наступних податкових періодах з метою перенесення строків сплати ПДВ та податку на прибуток
Окремі методи та схеми оптимізації, використання податкових пільг	Отримання інвестиційного податкового кредиту
	Акумулявання доходу від реалізації на рахунках фірм-одноденок
	Зниження доходу від реалізації за рахунок часткових розрахунків з контрагентами через рахунки компаній-нерезидентів
	Наймання працівників-інвалідів з метою економії на відрахуваннях до фондів соціального страхування
	Медичне та пенсійне страхування працівників як частина оплати праці з метою економії на відрахуваннях із заробітної плати
	Приєднання (злиття) збиткової компанії

Детінізація економіки – це цілісна система дій держави, спрямована передусім на подолання причин та усунення наслідків позаофіційних економічних відносин в країні. Стратегічною метою детінізації є суттєве зниження рівня тіньової економіки шляхом легалізації тіньових капіталів, створення сприятливих умов для залучення їх в економіку.



Рисунок 1.23 – Види та класифікація податкових стимулів для суб'єктів господарювання

Основними заходами, що сприятимуть зниженню рівня тіньової економіки, повинні бути:

- створення умов для легалізації зайнятості;
- сприяння розвитку банківської системи та фінансового ринку в цілому;
- скорочення рівня монополізації та мотивація до конкуренції (додаткові податкові стимули до накопичення та інвестування коштів в інноваційний сектор юридичними особами, а їх надання – за фактичними результатами діяльності);
- спрощення дозвільних процедур реєстрації та провадження підприємницької діяльності;
- підвищення ефективності державного моніторингу та контролю за підприємницькими структурами;
- посилення правового захисту майнових прав держави;
- розробка правового забезпечення процесу легалізації доходів (звуження бази тіньового господарювання за допомогою зменшення рівня оподаткування фізичних осіб на величину

документально підтверджених коштів, витрачених на розвиток людського капіталу (освіта, підвищення кваліфікації);

- “амністія” капіталів некримінального походження;
- регламентування обов’язкового обґрунтування джерел походження грошових коштів при купівлі товарів, вартість яких перевищує певну заздалегідь визначену суму;
- залучення до реалізації стратегії легалізації представників міжнародних організацій і громадських об’єднань, що спеціалізуються на протидії нелегальному господарюванню.

Таким чином, реалізація зазначених заходів зменшення частки тіньової економіки за рахунок легалізації капіталу, підвищення бюджетної дисципліни, забезпечення прав власності стимулюватиме розвиток інвестиційної привабливості та конкурентоспроможності економіки, що в цілому сприятиме покращенню рівня податкової та фінансово-економічної безпеки країни.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняття “податкова безпека держави”.
2. Назвіть рівні податкової безпеки держави.
3. Охарактеризуйте загрози податковій безпеці та фактори, що на неї впливають.
4. Визначте основні напрями підвищення податкової безпеки.
5. Дайте визначення тіньової економіки. Назвіть її характерні ознаки.
6. Охарактеризуйте основні схеми ухилення та оптимізації податків суб’єктами господарювання.
7. Визначте заходи, що сприяють зниженню рівня тіньової економіки в країні.
8. Охарактеризуйте сутність і характерні ознаки податкового ризику.
9. Назвіть види податкових ризиків та охарактеризуйте їх.
10. Назвіть основні методи визначення податкових ризиків.

Тести

1. Податкова безпека – це:
 - а) діяльність держави у сфері встановлення, правового регламентування та організації справляння податків і податкових платежів у централізовані фонди грошових ресурсів держави;
 - б) частина загальнонаціональної культури країни, яка відображає рівень розвитку суспільства, виражений у чинних нормах системи оподаткування, глибині податкових знань населення, усвідомленні необхідності виконання податкових зобов’язань,

виконанні своїх обов'язків як платниками податків, так і державою;

- в) такий стан податкової системи, який характеризується стійкістю та стабільністю всіх її елементів, що передбачає забезпечення зростання ресурсного потенціалу для соціально-економічної стабільності та розвитку держави, збереження цілісності фінансової системи, протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам України;
 - г) фінансово-економічний стан платника податків, який забезпечує мінімізацію податкових ризиків за умови дотримання податкової дисципліни;
 - д) сукупність податків, зборів, інших обов'язкових платежів і внесків до бюджету та державних цільових фондів, які діють у встановленому законом порядку.
2. Складовими елементами податкової безпеки є:
- а) національна податкова безпека, регіональна податкова безпека, податкова безпека платників податків;
 - б) податкова система, податкова політика, податковий менеджмент;
 - в) об'єкт податку, суб'єкт податку, джерело сплати податку;
 - г) система оподаткування, податкова культура;
 - д) правильні відповіді б) і г).
3. Суб'єктами податкової безпеки є:
- а) фінансова система держави у її складових елементах;
 - б) податкова система країни;
 - в) громадяни України та їх об'єднання;
 - г) Президент України, Верховна Рада України, місцеві ради;
 - д) держава, яка виконує свої функції у цій сфері через органи законодавчої, виконавчої та судової гілок влади, юридичні та фізичні особи.
4. На мікрорівні тіньова економіка проявляється у специфічній економічній поведінці:
- а) фізичних осіб;
 - б) суб'єктів господарювання;
 - в) міжнародних фінансових інституцій;
 - г) органів державної та місцевої влади;
 - д) фінансових установ.
5. Недоліком стратегії максимальної податкової безпеки є:
- а) високі ризики штрафних санкцій;
 - б) максимальне податкове навантаження;

- в) підвищення ринкової вартості бізнесу;
 - г) висока вартість адміністрування податків;
 - д) несвоєчасність сплати податків.
6. Податковими стимулами для суб'єктів господарювання є:
- а) високі ставки оподаткування та різний період сплати податку;
 - б) податковий кредит і відсутність штрафів;
 - в) відстрочка та скасування сплати податків;
 - г) податкові пільги та податкові канікули;
 - д) податкова знижка та податкова відпустка.
7. Ризик адміністрування виникає внаслідок:
- а) недостатнього рівня обліково-аналітичної роботи, недосконалої організації контрольної діяльності;
 - б) недосконалого законодавства, подвійного або неоднозначного тлумачення деяких положень законодавства;
 - в) збільшення податкового тиску.
8. За причинами виникнення податкові ризики бувають:
- а) припустимі, критичні, катастрофічні;
 - б) зовнішні, внутрішні;
 - в) правові, кримінальні, корупційні;
 - г) держави; платника податків.
9. Високий рівень значення фіскальної важливості, але рівень сплати податків і зборів до бюджетів і цільових фондів у групі (галузі) є значно меншим за середні показники, є характеристикою:
- а) сумлінних платників податку;
 - б) платників податків помірною ризику;
 - в) платників податків високого ризику.
10. Основними заходами, що сприятимуть зниженню рівня тіньової економіки, є:
- а) створення умов для легалізації зайнятості;
 - б) сприяння розвитку банківської системи та фінансового ринку;
 - в) спрощення дозвільних процедур реєстрації та провадження підприємницької діяльності;
 - г) усі відповіді правильні.

Розділ 2

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА ПІДПРИЄМСТВ

Тема 2.1 Управління фінансово-економічною безпекою підприємства: сутність і механізм забезпечення

2.1.1 Сутність і види фінансово-економічної безпеки підприємства

У сучасних економічних умовах діяльність підприємств, незалежно від форми власності та організаційно-правової форми господарювання, схильна до постійного ризику та загроз, що пов'язані з посиленням впливу факторів зовнішнього та внутрішнього середовища на їх функціонування. Постійне підвищення ризиковості господарської діяльності може спричинити значне зниження рівня фінансового стану підприємства, а в майбутньому призвести до банкрутства, і потребує від кожного суб'єкта господарювання розробки та реалізації системи фінансово-економічної безпеки.

Фінансово-економічна безпека підприємства є досить складною системою, що включає певний набір внутрішніх характеристик, спрямованих на забезпечення ефективності використання матеріальних, трудових, інформаційних і фінансових ресурсів.

Розрізняють такі критерії визначення фінансово-економічної безпеки підприємства: функціональний, статичний і ресурсний (рис. 2.1).

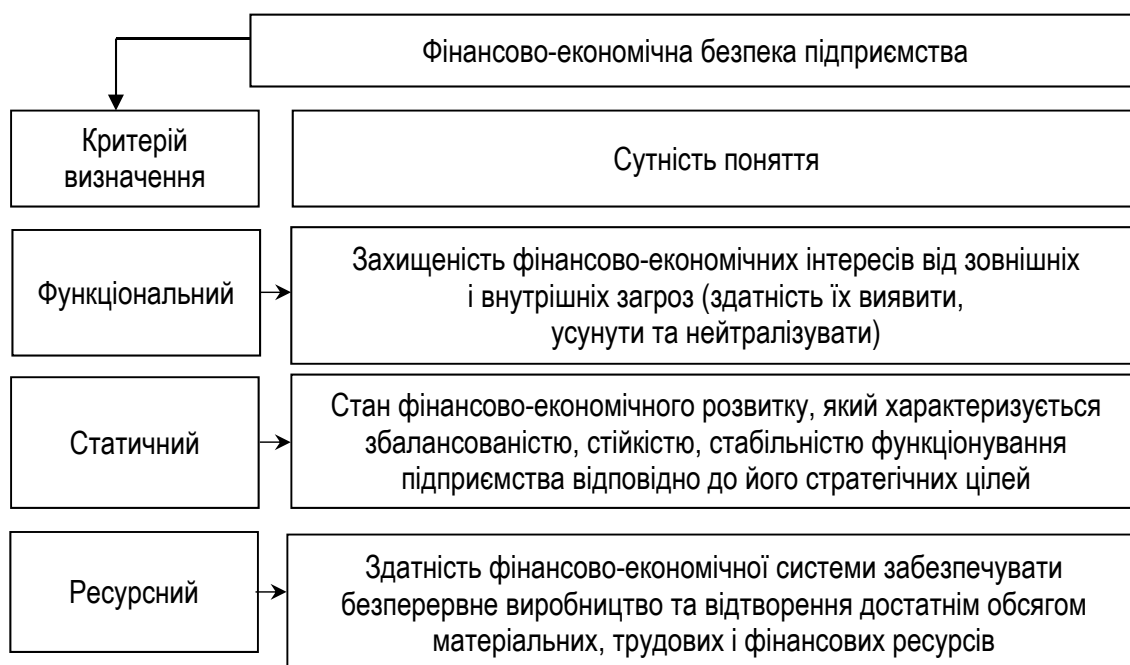


Рисунок 2.1 – Підходи до визначення сутності поняття фінансово-економічної безпеки підприємства

Фінансово-економічна безпека підприємства – це такий фінансово-економічний стан, який сприяє забезпеченню захищеності його фінансово-економічних інтересів від негативних чинників внутрішнього і зовнішнього середовища та створення необхідних фінансово-економічних умов для безперервної успішної діяльності та стійкого розвитку підприємства.

Метою забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства є досягнення найвищої ефективності та стабільності його функціонування і створення передумов для подальшого розвитку шляхом своєчасного виявлення та запобігання зовнішнім і внутрішнім небезпекам і загрозам.

Фінансово-економічна безпека підприємства направлена на створення відповідних умов для виявлення та подолання кризових явищ у діяльності підприємства з метою реалізації поставлених ним статутних цілей і завдань.

Фінансово-економічна безпека підприємства є динамічною ознакою, що змінюється під впливом чинників і загроз внутрішнього та зовнішнього середовища.

Роль фінансово-економічної безпеки проявляється в такому (рис. 2.2).

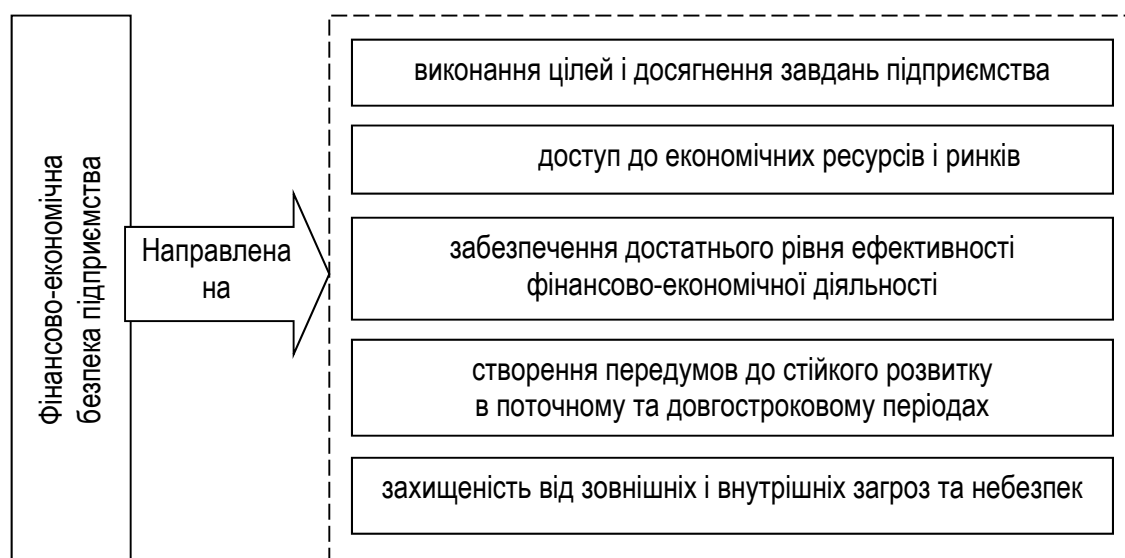


Рисунок 2.2 – Роль фінансово-економічної безпеки підприємства

Фінансово-економічна безпека підприємства як комплексне та багатогранне поняття характеризується значною складністю його системи внутрішніх і зовнішніх економічних та фінансових відносин, що відображається на видах фінансово-економічної безпеки.

За об'єктами (ресурсами) захисту виділяють: економічну та фінансову безпеку.

Складовими економічної безпеки є:

- матеріально-сировинна, що відображає можливість безперервного процесу виробництва та реалізації продукції, товарів, робіт, послуг і забезпеченість постачання сировини, комплектуючих та матеріалів належної якості;
- техніко-технологічна, яка показує наявність на підприємстві необхідної матеріально-технічної бази, використання ним нових прогресивних технологій (характеризується показниками руху та ефективності використання необоротних та оборотних активів);
- кадрова, яка характеризує наявність і забезпеченість підприємства трудовими ресурсами (показує наявність, достатність і рівень руху показників трудових ресурсів);
- інформаційна, що означає захищеність від посягань на комерційну таємницю підприємства, об'єкти його інтелектуальної власності, дотримання конфіденційної інформації працівниками підприємства;
- зовнішньоекономічна, що базується на взаємодії підприємства із зовнішніми контрагентами під час здійснення ним експортно-імпортних операцій;
- ринкова, що показує можливість захисту від зовнішніх і внутрішніх загроз ринковій позиції підприємства: недобросовісної конкуренції, іміджу фірми, торгової марки, будь-яких дій, що можуть призвести до зниження частки підприємства на ринку (табл. 2.1).

У цілому фінансова безпека, яка характеризує забезпеченість достатнім обсягом фінансових ресурсів, необхідних для здійснення простого та розширеного відтворення і виконання фінансових зобов'язань, передбачає захищеність від зовнішніх і внутрішніх загроз для підтримки фінансово-економічних інтересів підприємства.

Фінансова безпека підприємства поділяється на:

- бюджетну, що характеризує взаємовідносини підприємства з бюджетами різних рівнів з приводу сплати податків, зборів та обов'язкових платежів, здійснення бюджетного фінансування, отримання податкового кредиту, відшкодування податку на додану вартість тощо;
- банківську – направлену на взаємовідносини підприємства з банками щодо організації кредитних і депозитних операцій, відкриття поточних рахунків, здійснення безготівкових розрахунків тощо;

- страхову, що полягає в організації взаємовідносин підприємства зі страховими компаніями з приводу захисту його майнових інтересів;
- інвестиційну, яка показує можливість залучення, вкладення та використання інвестиційних ресурсів у розвиток діяльності підприємства;
- фондову, що характеризує ринкову привабливість цінних паперів підприємства та можливість його виходу на фінансовий ринок з метою вкладення коштів у фінансові активи;
- грошово-кредитну – щодо дотримання розрахунково-платіжної та кредитної дисципліни на підприємстві;
- валютну, що показує захищеність валютних операцій під час ведення зовнішньоекономічної діяльності підприємства.

Таблиця 2.1 – Складові фінансово-економічної безпеки підприємства

Критерій	Вид	Елемент
За об'єктами захисту	Економічна безпека	Матеріально-сировинна; техніко-технологічна; кадрова; інформаційна; зовнішньоекономічна; ринкова
	Фінансова безпека	Бюджетна; банківська; страхова; інвестиційна; фондова; грошово-кредитна; валютна
За видами діяльності підприємства	Операційна	Пов'язана з здійснення основної та іншої операційної діяльності з виробництва та реалізації продукції, товарів, робіт, послуг
	Інвестиційна	Пов'язана з реалізацією інноваційної та інвестиційної політики підприємства (купівля-продаж необоротних активів, створення та продаж дочірніх підприємств, тощо)
	Фінансова	Пов'язана з емісією цінних паперів і залученням та поверненням кредитів

2.1.2 Фінансово-економічні інтереси та фінансово-економічні загрози підприємства

Забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства перебуває в тісному взаємозв'язку з реалізацією його фінансово-економічних інтересів, що за своїм змістом є одним із пріоритетних завдань фінансово-економічної безпеки. Об'єктивні потреби підприємства, що направлені на формування та реалізацію головних цілей фінансово-економічної діяльності та розвитку, формують систему фінансово-економічних інтересів підприємства.

Фінансово-економічні інтереси підприємства – це його життєво важливі економічні та фінансові цінності, визначальні фінансові потреби, реалізація яких гарантує фінансову незалежність і подальший розвиток діяльності підприємства.

Фінансово-економічні інтереси підприємства не залишаються сталими, а уточнюються на всіх стадіях і фазах його життєвого циклу. Незважаючи на те, що фінансово-економічні інтереси підприємства об'єктивно зумовлені його розвитком, вони формуються суб'єктами управління фінансово-економічною безпекою.

Основними характеристиками фінансово-економічних інтересів підприємства є такі:

- вони є основними чинниками розвитку діяльності підприємства та забезпечення його фінансово-економічної безпеки;
- спрямовані на забезпечення достатнього обсягу матеріальних, трудових і фінансових ресурсів, що є об'єктивною необхідністю для ведення ефективної господарської діяльності. Вони є проявом відображення спільної думки власників, керівників і персоналу підприємства, тобто є вираженням конкретних фінансово-економічних інтересів працівників цього підприємства;
- їхня структура містить об'єкт, тобто на що спрямований інтерес, і суб'єкт – хто конкретно має цей інтерес;
- проявляються в господарській діяльності підприємства і забезпечуються завдяки використанню певних фінансових інструментів (технологій);
- зміст фінансово-економічного інтересу підприємства характеризується наявністю основної цілі діяльності та способів її досягнення (набір відповідних інструментів, методів чи моделей реалізації). Розробка стратегії розвитку підприємства, як основа його функціонування, передбачає різні рівні реалізації конкретної мети.

Фінансово-економічні інтереси підприємства можна класифікувати за такими критеріями:

- рівень фінансово-економічної діяльності (фінансово-економічні інтереси підприємства в цілому, окремих підрозділів або “центрів відповідальності”);
- вид фінансово-економічної діяльності (у сфері операційної, інвестиційної, фінансової та інших видів діяльності);
- значимість (головні, пріоритетні, другорядні);
- терміновість (короткострокові або довгострокові чи поточні або стратегічні);
- середовище інтересів (внутрішні, зовнішні).

У сучасних умовах функціонування основними фінансово-економічними інтересами підприємства є:

- збільшення його ринкової вартості та максимізація прибутку;
- висока конкурентоздатність продукції, товарів і послуг на основі ефективного менеджменту та маркетингу фірми;
- зростання рівня рентабельності продукції, діяльності, активів і власного капіталу;
- достатність матеріальних, трудових і фінансових ресурсів на всіх стадіях фінансово-економічного розвитку;
- фінансова стійкість і стабільність;
- збереження матеріальних цінностей, грошових коштів та інформації, що становить комерційну таємницю;
- безпека кадрової складової діяльності;
- захист комерційних інтересів від протиправних дій з боку конкурентів;
- позитивний імідж підприємства як контрагента;
- забезпечення та збалансованість інших цінностей, що забезпечують фінансово-економічну безпеку підприємства та його сталий розвиток.

Функціонування підприємств та формування їх фінансово-економічної безпеки повністю залежать від сукупності загроз і небезпек зовнішнього та внутрішнього середовища.

Під загрозою фінансово-економічній безпеці розуміють потенційні або реальні дії фізичних чи юридичних осіб, що порушують стан захищеності підприємства і здатні призвести до припинення його діяльності чи до фінансових та інших втрат.

Загрози відображають зовнішні та внутрішні умови, у яких проводить свою діяльність підприємство, а також взаємозв'язки підприємства з навколишнім середовищем. Загроза фінансово-економічній

безпеці підприємства кількісно може визначатися як величина збитку або інший інтегральний показник, що характеризує ступінь зниження фінансово-економічного потенціалу підприємства.

Небезпеки та загрози, які впливають на фінансово-економічну безпеку підприємства, можна поділити на зовнішні (які не залежать від діяльності підприємства) та внутрішні (які безпосередньо залежать від діяльності підприємства), а також на ті, що існують, і можливі.

До зовнішніх факторів відносять економічні, правові, ринкові, технологічні та технічні, географічні, соціально-культурні, міжнародні. А саме: фінансово-економічна криза; нестабільність економіки; недосконалість механізмів реалізації економічної та фінансової політик держави; зниження інвестиційного потенціалу та клімату держави; недоброчесна конкуренція; нерозвиненість фінансового ринку та його інфраструктури; недосконалість правової системи захисту прав інвесторів і виконання законодавства.

Внутрішні фактори впливу на систему фінансово-економічної безпеки підприємства включають: кадровий потенціал, засоби праці, інформаційне забезпечення прийняття рішень, системні фактори.

Враховуючи різноманітність внутрішніх чинників формування належного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства, загрози цієї сфери слід систематизувати за такими ознаками (табл. 2.2). У складі небезпек можна також виділити загрози мікросередовища.

Таблиця 2.2 – Систематизація видів внутрішніх загроз і загроз мікросередовища фінансово-економічної безпеки підприємства

Класифікаційна ознака	Елемент	Вид
Внутрішні загрози		
За видом діяльності	Операційна діяльність	Неефективний маркетинг, неефективна структура витрат, низький рівень використання основних фондів, високий розмір страхових і сезонних запасів, недостатньо диверсифікований асортимент продукції, неефективний виробничий менеджмент
	Інвестиційна діяльність	Довготривалість освоєння інвестиційних ресурсів, суттєве перевитрачання інвестиційних ресурсів, недосягнення запланованих обсягів прибутку за здійсненими інвестиційними проектами, неефективно сформований фондовий портфель, неефективний інвестиційний менеджмент

Продовження таблиці 2.2

Класифікаційна ознака	Елемент	Вид
	Фінансова діяльність	Неефективна фінансова стратегія, неефективна структура активів, надмірна частка позикового капіталу, висока частка короткострокових джерел залучення позикового капіталу, перевищення допустимих меж фінансових ризиків, неефективний фінансовий менеджмент
За видом ресурсів	Технічні	Незадовільний стан і якість використання основних фондів, матеріально-сировинних і паливно-енергетичних ресурсів, велика матеріаломісткість виробництва, високий рівень матеріальних втрат
	Технологічні	Застаріла технологія виробництва
	Трудові	Низька якість кадрів, дефіцит і висока плинність кадрів, втрата провідних працівників
	Інформаційні	Відсутність доступу до інформації, незадовільний стан системи інформаційного забезпечення прийняття управлінських рішень
	Організаційні	Незадовільний стан організаційної структури управління, стилю та засобів управління, несвоєчасність прийняття управлінських рішень
	Фінансові	Недостатність власного капіталу, недостатня мобільність капіталу, неможливість доступу до кредитних ресурсів, збитковість діяльності
	Ринкові	Неможливість територіальної диверсифікації діяльності, зміни району збуту продукції
	Товарні	Невідповідність товарних запасів попиту споживачів, неефективність каналів реалізації та збуту товарів
Загрози мікросередовища		
За видом економічних суб'єктів	Постачальників	Зірвання, неналежне виконання укладених договорів; відмова від співробітництва; низька якість сировини, комплектуючих матеріалів; високий рівень цін; неритмічність постачання
	Конкурентів	Жорстка цінова та нецінова конкуренція; застосування її недобросовісних форм, зокрема недобросовісної реклами; копіювання товарного знаку чи товарної марки; переманювання цінних кадрів та клієнтури конкурентами; комерційний шпіонаж; недружні захоплення та поглинання, рейдерство тощо

Продовження таблиці 2.2

Класифікаційна ознака	Елемент	Вид
	Споживачів	Розірвання договірних відносин; відмова від відвантаженої продукції; затримка її оплати; неплатоспроможність, банкрутство дебіторів; зміна смаків і вподобань споживачів
	Органів державної та місцевої влади	Дискримінація підприємства; корупція посадових осіб; надання податкових та інших пільг конкурентам тощо
	Банків	Високий рівень кредитних ставок; жорсткі умови надання кредитів; неналежний розвиток окремих банківських послуг
	Контактних аудиторій підприємства (ЗМІ, громадських організацій, профспілок та інших)	Поширення будь-якої інформації, що може негативно вплинути на діловий імідж підприємства; висунення вимог, які суперечать фінансово-економічним інтересам підприємства; організація страйків працівників підприємства тощо

Вчасна ідентифікація небезпек і загроз фінансово-економічній безпеці підприємства дає змогу адаптуватися до постійної зміни умов середовища та успішно функціонувати в умовах конкуренції. Наявність значної кількості загроз вимагає розробки заходів щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства, які полягають у виявленні та аналізі зовнішніх і внутрішніх загроз, а також оцінці наслідків їхнього впливу на фінансово-економічну діяльність підприємства та розробці системи превентивних управлінських рішень щодо усунення та мінімізації фінансово-економічних ризиків.

2.1.3 Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства

Висока можливість виникнення кризових явищ на підприємстві, що може призвести до зниження ефективності його діяльності, зумовлює необхідність своєчасного виявлення, попередження та нейтралізацію загроз фінансово-економічним інтересам і передбачає запровадження на підприємстві ефективної системи управління фінансово-економічною безпекою. Система управління фінансово-економічною безпекою розробляється відповідно до основних положень і засад реалізації загальної стратегії безпеки підприємства.

Стан захищеності – це здатність підприємства надійно протистояти будь-яким зовнішнім або внутрішнім загрозам, спробам з боку юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди їх законним інтересам.

Під системою управління фінансово-економічною безпекою підприємства слід розуміти сукупність елементів, орієнтованих на виявлення та нейтралізацію фінансово-економічних загроз функціонування і розвитку підприємства, забезпечення господарської самостійності, конкурентоспроможності, фінансової незалежності та стабільності, оптимальності організаційної структури, захисту інформаційного середовища, безпеки персоналу, комерційної таємниці та інтересів.

При формуванні системи управління фінансово-економічною безпекою необхідно враховувати такі фактори, як: стадія життєвого циклу підприємства; внутрішні та зовнішні загрози функціонуванню підприємства; фінансово-економічні можливості підприємства; фінансово-економічні інтереси; рівень фінансово-економічної безпеки підприємства.

Управління фінансово-економічною безпекою підприємства можна розглядати з різних точок зору:

- з організаційної – це цілеспрямований вплив посадових осіб і спеціально створених служб, наділених відповідними повноваженнями, на економічну систему підприємства, його внутрішнє та безпосереднє зовнішнє оточення з метою досягнення його фінансової стійкості та захисту його пріоритетних фінансово-економічних інтересів;
- з функціональної – безперервний процес виконання управлінських функцій, що охоплює організацію, планування, аналіз, мотивацію і контроль за досягненням фінансової стійкості та стабільності підприємства, захисту його пріоритетних фінансово-економічних інтересів;
- з управлінської – система принципів і методів розробки та реалізації управлінських рішень, пов'язаних із досягненням його фінансової стійкості та захистом його пріоритетних фінансово-економічних інтересів.

Загалом під управлінням фінансово-економічною безпекою підприємства слід розуміти систему цілеспрямованих дій, направлених на досягнення та підтримку належного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства, що формується під впливом факторів внутрішнього та зовнішнього середовища з метою підвищення конкурентоспроможності підприємства, оптимізації управління технологічним процесом і матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами.

Основними елементами, що формують управління фінансово-економічною безпекою підприємства, є об'єкти, предмети та суб'єкти управління (рис. 2.3).

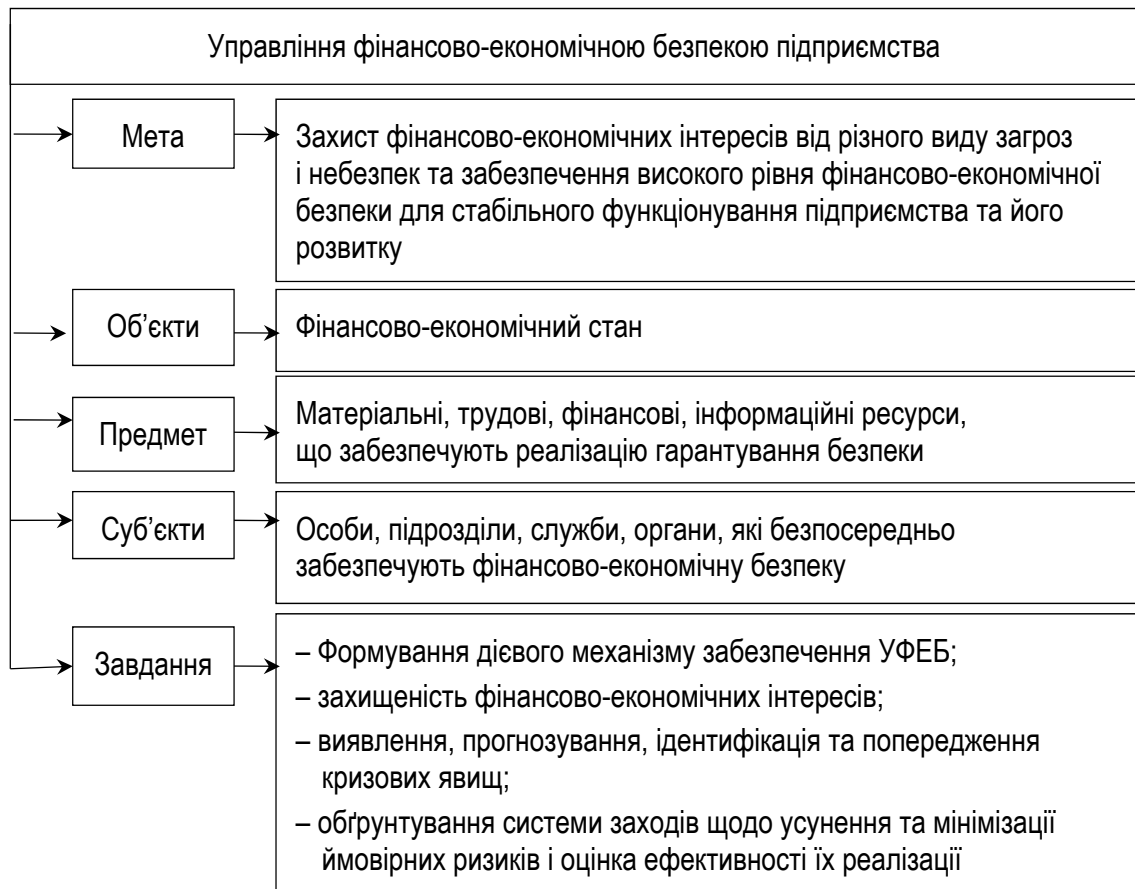


Рисунок 2.3 – Узагальнені складові управління фінансово-економічною безпекою підприємства

Об'єктами управління фінансово-економічною безпекою підприємства є його фінансово-економічний стан з позиції забезпеченості матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами.

Предметом управління фінансово-економічною безпекою підприємства є обсяг матеріальних і фінансових ресурсів, кадровий кваліфікований персонал, а також інформаційне забезпечення, що забезпечує реалізацію заходів гарантування безпеки.

До суб'єктів управління фінансово-економічною безпекою підприємства належать особи, підрозділи, служби, органи, які безпосередньо забезпечують фінансово-економічну безпеку.

Залежно від спрямованості та цілей управління виділяють внутрішні і зовнішні суб'єкти.

Внутрішні суб'єкти – це особи та працівники служб чи підрозділів фінансово-економічної безпеки конкретного підприємства, що безпосередньо ведуть діяльність із захисту фінансово-економічної безпеки. Безпосередніми особами, що беруть участь у забезпеченні фінансово-економічної безпеки, є: керівник підприємства, власник підприємства, працівники підприємства.

Внутрішніми спеціалізованими суб'єктами управління фінансовою безпекою підприємства можуть бути: керівник і працівники служби (відділу) фінансово-економічної безпеки, професіонал (аналітик) з фінансово-економічної безпеки.

Внутрішніми неспеціалізованими суб'єктами є планово-економічний, фінансовий, маркетинговий і юридичний відділи, служба внутрішнього аудиту, відділ кадрів тощо.

До зовнішніх суб'єктів управління відносять інституції, які розташовані в зовнішньому середовищі функціонування підприємства та створюють умови для забезпечення його фінансово-економічної безпеки (законодавчі та виконавчі органи влади й управління, правоохоронні органи, судові органи, система відповідних навчально-наукових закладів та установ, недержавні охоронні агентства, аналітичні центри та інформаційні служби, страхові, гарантійні, консалтингові установи).

Суб'єкти управління фінансово-економічною безпекою можуть здійснювати як прямий, так і непрямий вплив на об'єкти. Параметри фінансово-економічної діяльності підприємства, до яких належать прибуток, джерела формування фінансових ресурсів, структура капіталу, активів і грошових потоків, реальні та фінансові інвестиції, фінансові ризики, фінансові інновації, фінансово-економічні дані підприємства та персонал, зазнають прямого впливу. У свою чергу об'єктами непрямого впливу є чинники зовнішнього мікросередовища та внутрішнього середовища підприємства.

Мета управління полягає в захисті фінансово-економічних інтересів підприємства від різного виду загроз і небезпек та забезпеченні високого рівня його фінансово-економічної безпеки для стабільного функціонування та можливості його подальшого зростання.

Реалізація мети управління фінансово-економічною безпекою підприємства можлива за умови виконання таких завдань:

- формування дієвого механізму забезпечення управління фінансово-економічною безпекою підприємства;
- визначення пріоритетності фінансово-економічних інтересів, що потребують захисту в процесі функціонування та розвитку підприємства;

- забезпечення захищеності фінансово-економічних інтересів підприємства, його засновників (власників), структурних підрозділів, працівників;
- виявлення і прогнозування негативних факторів зовнішнього та внутрішнього середовища, що становлять загрозу результатам фінансово-господарської діяльності підприємства;
- ідентифікація та попередження кризових явищ;
- нейтралізація небезпек і загроз фінансово-економічним інтересам підприємства, обґрунтування системи заходів щодо усунення та мінімізації ймовірних ризиків та оцінка ефективності їх реалізації.

При цьому умовами забезпечення ефективного управління фінансово-економічною безпекою підприємства є:

- виявлення загроз і забезпечення захисту підприємства від ризиків зовнішнього та внутрішнього середовища;
- оцінка стану доступу підприємства до ресурсів і ринків;
- досягнення граничної фінансово-економічної ефективності використання матеріальних, трудових і фінансових ресурсів;
- забезпечення належного рівня фінансово-економічної ефективності господарської діяльності;
- підвищення фінансової стійкості, рентабельності та платоспроможності;
- покращення інтелектуально-кадрового забезпечення фінансово-економічної безпеки;
- зміцнення технологічної складової безпеки;
- досягнення високого рівня складових елементів фінансово-економічної безпеки підприємства;
- виконання цілей і завдань створення підприємства, забезпечення передумов його подальшого розвитку.

2.1.4 Механізм забезпечення управління фінансово-економічною безпекою підприємства

Однією з найважливіших умов забезпечення стійкого зростання підприємства та формування позитивних результатів його фінансової діяльності є розробка та впровадження ефективного механізму забезпечення управління фінансово-економічною безпекою, який забезпечить захист підприємства від загроз і небезпек внутрішнього та зовнішнього середовища.

Загалом механізм управління фінансово-економічною безпекою підприємства являє собою сукупність його основних принципів, функцій, методів, прийомів, інструментів і стимулів.

В основі механізму забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства – системне поєднання певних функцій, інструментів, методів та організаційного, нормативно-правового й інформаційно-аналітичного забезпечення, створюваних на базі принципів забезпечення фінансової безпеки, що об'єктивно існують як економічні закономірності, а також формуються суб'єктами управління фінансовою безпекою підприємства для досягнення та захисту його фінансових інтересів.

Даючи характеристику основних елементів механізму забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства, необхідно враховувати таке: вони повинні формуватися зважаючи на його фінансово-економічні інтереси (зростання ринкової вартості підприємства, максимізація прибутку тощо); відображати основні складові управління підприємства; гарантувати систему захисту.

Механізм забезпечення фінансової безпеки підприємства зумовлюється об'єктивно наявним для кожного підприємства завданням забезпечення стабільності функціонування та досягнення головних цілей своєї діяльності.

Механізм забезпечення управління фінансово-економічною безпекою підприємства містить такі складові:

- організаційна структура – це сукупність органів, осіб і служб (відділів), що задіяні в забезпеченні фінансово-економічної безпеки на рівні підприємства;
- сукупність принципів управління фінансово-економічною безпекою підприємства;
- функції управління фінансово-економічною безпекою підприємства;
- методи забезпечення;
- інструменти управління фінансово-економічною безпекою;
- нормативно-правове забезпечення;
- інформаційно-аналітичне забезпечення;
- система моніторингу (діагностики) та оцінки стану і рівня фінансово-економічної безпеки підприємства (рис. 2.4).

Організаційна складова управління фінансово-економічною безпекою підприємства передбачає склад і підпорядкованість різних елементів, ланок і рівнів управління фінансово-економічною безпекою та наявність необхідного персоналу, наділеного відповідними повноваженнями щодо ведення діяльності з захисту фінансово-економічної безпеки.

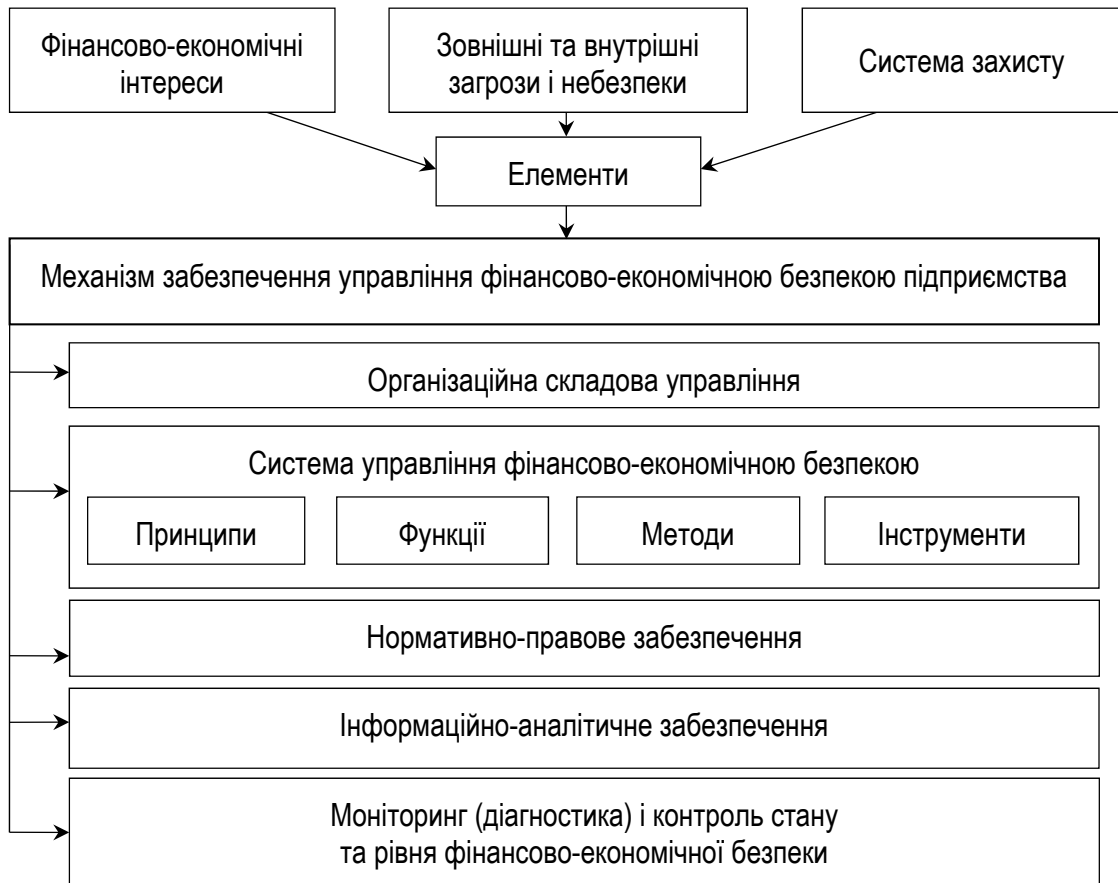


Рисунок 2.4 – Складові механізму забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства

Управління фінансово-економічною безпекою підприємства повинно базуватися на таких принципах (табл. 2.3).

Головними функціями управління фінансово-економічною безпекою підприємства як управлінської системи є: організація, аналіз, планування, мотивація та контроль.

Організація управління фінансово-економічною безпекою на підприємстві містить у собі необхідність формування організаційної схеми управління фінансово-економічною безпекою, встановлення центрів відповідальності за виконання його завдань; визначення прав, обов'язків, відповідальності керівників і працівників окремих структурних підрозділів за рівень фінансово-економічної безпеки підприємства; організація постійного моніторингу рівня фінансово-економічної безпеки.

Аналіз рівня фінансово-економічної безпеки підприємства передбачає проведення аналізу його зовнішнього та внутрішнього середовища з метою виявлення загроз його фінансово-економічним інтересам, оцінку загроз за ймовірністю їх реалізації, можливими наслідками для підприємства, а також розрахунок і оцінку основних показників-індикаторів рівня його фінансово-економічної безпеки.

Таблиця 2.3 – Види та характеристика принципів управління фінансово-економічною безпекою підприємства

Принцип	Характеристика
Законність	Передбачає дотримання основ чинного законодавства під час забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства
Комплексність	Передбачає створення цілісної системи фінансово-економічної безпеки, направленої на забезпечення захисту інтересів підприємства від різного роду небезпек під час реалізації його фінансово-економічної стратегії
Безперервність	Полягає в постійному, безперервному процесі управління фінансово-економічною безпекою підприємства
Системність побудови	Усі елементи системи управління фінансово-економічною безпекою підприємства повинні бути взаємопов'язані та взаємоузгоджені між собою
Інтегрованість із загальною системою менеджменту	Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства повинна бути складовою системи менеджменту підприємства
Інтегрованість із системою управління економічною (фінансовою) безпекою підприємства	Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства повинна бути органічно інтегрована в загальну систему управління економічною чи фінансовою безпекою підприємства
Спрямованість на стратегічні цілі фінансово-економічного розвитку підприємства	Усі прийняті управлінські рішення не повинні суперечити загальній стратегії фінансово-економічного розвитку підприємства
Своєчасність та адекватність	Передбачає побудову такої системи фінансової безпеки, яка б могла на ранніх стадіях виявляти різноманітні загрози та вживати заходів із попередження їх негативного впливу на діяльність підприємства
Оперативність і динамічність управління	Система управління фінансово-економічною безпекою повинна забезпечувати швидку реакцію підприємства на появу реальних і потенційних загроз та своєчасне прийняття відповідних управлінських рішень
Плановість	Передбачає організацію діяльності, спрямованої на забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства на основі комплексних програм і планів
Об'єктивність	Управлінські рішення повинні розроблятися з урахуванням об'єктивних економічних законів, на основі глибокого аналізу ситуації з застосуванням наукових методів пізнання

Продовження таблиці 2.3

Принцип	Характеристика
Комплексний характер управлінських рішень	Усі прийняті управлінські рішення повинні бути збалансованими, несуперечливими
Варіативність підходів до розробки окремих управлінських рішень	Розробка декількох альтернативних варіантів управлінських рішень у сфері фінансово-економічної безпеки на основі визначених критеріїв
Неперервність моніторингу зовнішнього середовища підприємства	Передбачає здійснення постійного контролю для своєчасного виявлення та ідентифікації загроз фінансово-економічним інтересам підприємства
Адекватність реагування на окремі загрози фінансовим інтересам	Розробка заходів з реагування на загрози фінансово-економічним інтересам підприємства відповідно до визначених критеріїв, пріоритетної реакції потребують загрози з високою ймовірністю реалізації та(або) з великим обсягом можливої шкоди підприємству
Гнучкість (адаптивність) управління	Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства повинна адаптуватися та коригуватися відповідно до змін факторів зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства
Ефективність прийняття управлінських рішень	Витрати на заходи з ліквідації, нейтралізації чи мінімізації загроз фінансово-економічним інтересам підприємства повинні бути меншими, ніж можливі збитки від їх реалізації
Стимулювання та відповідальність персоналу і керівництва за стан фінансово-економічної безпеки підприємства	Розробка дієвої та ефективної системи стимулів і відповідальності посадових осіб за стан фінансово-економічної безпеки підприємства

Планування комплексу заходів для забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства. На основі проведеного аналізу рівня фінансово-економічної безпеки підприємства здійснюється стратегічне, поточне (тактичне), оперативне планування фінансово-економічної безпеки підприємства. Результатом стратегічного планування має бути стратегія забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства. Поточне планування включає розробку поточних фінансових планів підприємства, оперативне – короткострокових фінансових планів підприємства.

Мотивація прийняття ефективних управлінських рішень щодо забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства та їх належної реалізації пов'язана з побудовою системи стимулювання та штрафних санкцій для суб'єктів управління фінансово-економічною

безпекою підприємства та окремих виконавців прийнятих рішень за досягнення чи недосягнення відповідних цілей управління, нормативних показників фінансово-економічної безпеки, виконання чи невиконання планових завдань.

Контроль за реалізацією прийнятих управлінських рішень у сфері фінансово-економічної безпеки підприємства передбачає здійснення попереднього, поточного та заключного контролю за ходом реалізації рішень у сфері фінансово-економічної безпеки підприємства і включає, зокрема, вибір контрольних показників, виявлення розмірів відхилень за кожним із них та з'ясування їх причин, прийняття рішень про ліквідацію встановлених відхилень.

Методом забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства є *спосіб її забезпечення*. Метод передбачає наявність інструмента фінансово-економічної діяльності, а саме: відповідної фінансової технології, що використовується в процесі реалізації відповідного методу. Окрім того методичне забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства може включати такі методи, як: техніко-економічні розрахунки, балансовий, економіко-статистичний, економіко-математичний, експертних оцінок, амортизації активів, реінжинірингу, логістики, оптимізації оподаткування, імітаційної гри.

Інструментарій, який повинен забезпечити ефективне управління фінансово-економічною безпекою, можна розділити на дві групи: фінансово-економічні методи (управління прибутком, витратами, капіталом, фінансовий облік, фінансовий аналіз, фінансове планування, фінансове регулювання, страхування тощо) та економічні важелі (прибуток, дохід, фінансові санкції, дивіденди, ціна, фінансове стимулювання, заробітна плата та інші).

Нормативно-правове забезпечення управління фінансово-економічною безпекою посідає вагоме місце в механізмі управління підприємства і передбачає наявність Концепції фінансово-економічної безпеки. Концепція є основою для розробки та реалізації стратегії фінансово-економічної безпеки та прийняття управлінських рішень у цій сфері. Концепція конкретного підприємства має довільну форму, але вміщує головні положення щодо формування та організації управління фінансово-економічною безпекою підприємства.

Важливим елементом механізму управління фінансово-економічною безпекою підприємства є *інформаційно-аналітичне забезпечення*, яке повинно містити такі дані: якісні та кількісні значення індикаторів фінансової безпеки, наявність або потенційність ризиків і загроз, формалізовані фінансові інтереси та стан їхньої реалізації, стратегічний план забезпечення фінансової безпеки підприємства, якісні та

кількісні параметри використання фінансових ресурсів, обсяг останніх, а також джерела їх надходження, фінансовий план (бюджет).

Формування системи фінансово-економічної безпеки підприємства вимагає оцінювання фінансового стану, здійснення моніторингу використання потенціалу підприємства. *Моніторинг (діагностика) і контроль стану та рівня фінансово-економічної безпеки* передбачають можливість постійно здійснювати діагностику та контроль фінансового стану підприємства та оцінювати зовнішні фактори, що дозволить на ранній стадії виявити ознаки його кризового розвитку, визначити його масштаби, дослідити основні фактори, що його обумовлюють, розробити заходи з запобігання кризі та попередження банкрутства, здійснювати контроль за реалізацією цих заходів шляхом використання фінансового інструментарію.

Діагностика діяльності підприємства в системі його фінансово-економічної безпеки – це системний аналіз середовища його функціонування за допомогою взаємозалежних і взаємодоповнюючих показників, які відображають стан використання потенціалу підприємства та оцінку рівня безпеки. Результати діагностики є основою прийняття відповідних управлінських рішень.

При цьому поєднання стратегічного й оперативного планування, прогнозування, аналізу, моніторингу, контролю; визначення параметрів, методів та інструментів здійснення фінансової діагностики та своєчасне реагування на зміни показників стану фінансової безпеки та доведення їх до нормативних дозволять забезпечити ефективне управління фінансово-економічною безпекою на підприємстві.

Питання для самоконтролю

1. Яка головна мета та завдання фінансово-економічної безпеки підприємства?
2. Охарактеризуйте основні види фінансово-економічної безпеки підприємства.
3. У чому полягає сутність фінансово-економічних інтересів підприємства?
4. Назвіть основні характерні ознаки фінансово-економічних інтересів підприємства.
5. Що розуміють під загрозами фінансово-економічній безпеці підприємства?
6. Які зміст і мета управління фінансово-економічною безпекою підприємства?

7. Надайте характеристику основним складовим управління фінансово-економічною безпекою підприємства.
8. Хто відноситься до внутрішніх і зовнішніх суб'єктів управління фінансово-економічною безпекою підприємства?
9. Які завдання вирішуються в ході реалізації управління фінансово-економічною безпекою підприємства?
10. Назвіть основні складові механізму забезпечення управління фінансово-економічною безпекою підприємства.

Тести

1. Поняття фінансово-економічної безпеки підприємства передбачає:
 - а) відсутність зовнішніх і внутрішніх загроз його фінансово-економічним інтересам;
 - б) кількісні та якісні параметри фінансового стану підприємства, що відображають захищеність його фінансово-економічних інтересів від зовнішніх і внутрішніх загроз;
 - в) систему принципів і методів розробки управлінських рішень, пов'язаних із захистом фінансово-економічних інтересів підприємства від зовнішніх і внутрішніх загроз;
 - г) нейтралізацію зовнішніх і внутрішніх загроз фінансово-економічним інтересам підприємства.
2. Загроза фінансово-економічній безпеці підприємства – це:
 - а) ймовірність відхилення результатів фінансово-економічної діяльності від запланованих;
 - б) ймовірність отримання матеріальної чи моральної шкоди в процесі фінансово-економічної діяльності;
 - в) стан елементів його зовнішнього чи внутрішнього середовища, який визначає рівень його фінансово-економічної безпеки;
 - г) стан чинників його зовнішнього або внутрішнього середовища, який може негативно вплинути на його фінансово-економічні інтереси, перешкодити його фінансово-економічному розвитку.
3. Головною метою управління фінансово-економічною безпекою підприємства є:
 - а) забезпечення зростання добробуту власників;
 - б) забезпечення стійкого фінансово-економічного розвитку підприємства в довгостроковому періоді;
 - в) нейтралізація фінансових ризиків;
 - г) ідентифікація та прогнозування зовнішніх і внутрішніх загроз фінансово-економічній безпеці підприємства.

4. Принцип ефективності управління фінансово-економічною безпекою підприємства означає, що:
- а) витрати на проведення заходів, спрямованих на нейтралізацію загрози, не повинні перевищувати можливі збитки від їх реалізації;
 - б) заходи нейтралізації повинні розроблятися лише щодо реальних загроз;
 - в) при розробленні комплексу заходів, спрямованих на запобігання чи нейтралізацію загрози, необхідно прагнути до мінімізації витрат фінансових, матеріальних, трудових ресурсів;
 - г) усі твердження відображають суть даного принципу.
5. Що не належить до основних принципів управління фінансово-економічною безпекою підприємства:
- а) законність;
 - б) професіоналізм;
 - в) об'єктивність;
 - г) таємність;
 - д) усі вказані принципи є принципами управління фінансово-економічною безпекою підприємства?
6. До об'єктів управління фінансово-економічною безпекою підприємства прямого впливу відносять:
- а) конкурентів, споживачів, постачальників та інших суб'єктів його зовнішнього мікросередовища;
 - б) персонал підприємства;
 - в) структуру капіталу;
 - г) правильні відповіді а) та б);
 - д) правильні відповіді б) та в).
7. Ідентифікація загроз для зовнішнього та внутрішнього середовища підприємства, їхня оцінка за ймовірністю реалізації та можливими збитками, а також розрахунок показників фінансово-економічної безпеки підприємства передбачають виконання такої функції управління:
- а) аналізу;
 - б) моніторингу;
 - в) інформаційного забезпечення;
 - г) контролю.
8. Формування системи стимулювання та штрафних санкцій для керівників і окремих виконавців прийнятих рішень за досягнення (недосягнення) відповідних цілей управління, нормативних

і планових показників фінансово-економічної безпеки передбачає така функція управління:

- а) контролю;
- б) організаційного забезпечення;
- в) преміювання;
- б) мотивації.

9. Якщо підприємство використовує тільки власний капітал для фінансування активів, воно нейтралізувало загрозу зниження фінансової стійкості шляхом:

- а) хеджування;
- б) уникнення загрози;
- в) мінімізації загрози;
- г) розподілу ризику реалізації загрози.

10. Якщо встановлюються фінансові нормативи, зокрема граничний розмір залучених коштів у структурі пасивів, то підприємство:

- а) уникає загрози втрати фінансової незалежності;
- б) ліквідує загрозу втрати фінансової незалежності;
- в) розподіляє ризик реалізації загрози втрати фінансової незалежності;
- г) мінімізує загрозу втрати фінансової незалежності.

Тема 2.2 Оцінка рівня фінансово-економічної безпеки підприємства

2.2.1 Загальна характеристика методичних підходів до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства

Одним з основних елементів механізму управління фінансово-економічною безпекою підприємства є оцінювання її рівня. Виконання цього процесу передбачає проходження таких етапів:

- 1) вибір критеріїв оцінки рівня фінансово-економічної безпеки;
- 2) формування набору індикаторів (показників) фінансово-економічної безпеки (у цілому та за окремими функціональними складовими);
- 3) встановлення порогових (еталонних) значень обраних індикаторів;
- 4) оцінка рівня фінансово-економічної безпеки на основі зіставлення фактичних значень індикатора з пороговими.

У науково-методичній літературі з питань оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства виділяються такі методичні підходи.

– *Індикаторний підхід*, який полягає у встановленні рівня фінансово-економічної безпеки в результаті порівняння фактичних фінансових показників діяльності підприємства з їх критичними пороговими значеннями.

Пороговими значеннями є граничні величини відповідних показників, недотримання яких обумовлює виникнення та розвиток загроз фінансово-економічній безпеці підприємства. У розрізі даного методу виділяють такі рівні фінансово-економічної безпеки підприємства:

- нормальний – індикатори фінансово-економічної безпеки підприємства перебувають у межах граничних значень;
- передкризовий – якщо хоча б один з індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідає еталонному значенню;
- кризовий – якщо більшість індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідає нормативним значенням;
- критичний – усі індикатори фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідають встановленим нормативам.

Індикаторами рівня фінансово-економічної безпеки підприємства можуть бути значення показників, які нормуються на основі фактичних і нормативних значень:

$$x_i = \left(\frac{Пф}{Пн} \right)^b \quad (2.1)$$

де P_f – фактичне значення досліджуваного показника;
 P_n – нормативне значення досліджуваного показника;
 b – номер рядка матриці.

При застосуванні індикаторного підходу має постійно здійснюватися систематичний збір великої кількості показників фінансово-господарської діяльності в розрізі видів діяльності підприємства. Рівень фінансово-економічної безпеки може визначатися на основі як одного індикатора, так і їх комплексного поєднання. При цьому адекватність оцінки рівня фінансово-економічної безпеки за даним методом прямо залежить від об'єктивованості обраних індикаторів.

Основним недоліком індикаторного методу є відсутність чітко визначених еталонних значень індикаторів фінансово-економічної безпеки.

– *Ресурсно-функціональний підхід* включає такі напрямки визначення та оцінки рівня фінансово-економічної безпеки:

- а) вимір стану фінансової безпеки на основі оцінки рівня використання фінансових ресурсів за спеціальними критеріями – власні фінансові ресурси та позикові фінансові ресурси;
- б) оцінка рівня виконання функцій – забезпечення високої фінансової ефективності діяльності підприємства, його фінансової усталеності та незалежності;
- в) оцінка забезпеченості підприємства фінансовими ресурсами.

Чим вищий рівень забезпеченості комерційної діяльності фінансовими ресурсами, тим вищим є і рівень фінансово-економічної безпеки підприємства. Але рівень забезпеченості повинен бути оптимальною величиною, інакше матиме місце неефективне використання фінансових коштів за дуже високого рівня фінансово-економічної безпеки.

Недоліком цього методу є те, що він може бути або дуже широким (коли процес забезпечення фінансово-економічної безпеки отожднюється фактично з усією діяльністю підприємства; зводиться до оцінки використання всіх ресурсів на підприємстві), або дуже вузьким (коли оцінюється достатність тільки оборотних коштів для провадження виробничо-збутової діяльності).

– *Підхід, що заснований на використанні оптимізаційних процедур* – “мінімум сукупного збитку, який наноситься безпеці” або “максимум відверненого збитку” – критерієм є прийняття особливого граничного ризику як ознаки критичного або порогового стану підприємства, за межами якого виникає загроза або навіть фактично здійснюється його ліквідація. Відповідно до цього методу рівень

фінансово-економічної безпеки підприємства встановлюється на основі розрахунку відповідного коефіцієнта (2.2):

$$K_{\text{ФЕБ}} = \frac{\sum_{i=1}^n BZ_i}{(BB + Z_j)} \quad (2.2)$$

де $K_{\text{ФЕБ}}$ – коефіцієнт фінансово-економічної безпеки підприємства;
 BZ_i – відхилений збиток за i -ю загрозою від реалізації комплексу заходів із гарантування його безпеки, грн.;
 BB – витрати на безпеку, грн.;
 Z_j – збиток, зазнаний підприємством у разі настання j -ї загрози, грн.;
 n – кількість відвернутих загроз.

Значення коефіцієнта має бути не меншим ніж 1, оскільки інакше діяльність із забезпечення фінансово-економічної безпеки підприємства є неефективною.

При цьому розрахунок суми втрат внаслідок настання загрози здійснюється за формулою (2.3):

$$Z_j = \sum_{j=1}^m (Z_j \cdot I_j) \quad (2.3)$$

де I_j – ймовірність настання j -ї загрози;
 m – кількість реалізованих загроз.

Такий критерій відображає загальну ефективність заходів із забезпечення безпеки, які вживаються з метою відвернення можливих збитків від негативних впливів. Вважається, що цей індикатор є сукупним показником “фінансового здоров’я” підприємства та потенціалу його корпоративного росту. Даний підхід також дозволяє як оцінити ефективність реалізованих превентивних заходів із гарантування безпеки, так і спланувати її.

Водночас зазначені критерії дуже складно розраховувати через відсутність необхідних для цього бухгалтерських і статистичних даних: експертна оцінка збитків має невисокі межі точності.

– Підхід, що ґрунтується на оцінці загального стану фінансової діяльності підприємства на основі методів комплексної оцінки. Отримання комплексної оцінки – це послідовний перехід від оцінки одиничних показників (на нижньому рівні ієрархії) і їх синтезування до наступного, вищого рівня і так далі до отримання комплексної оцінки.

– *Методи формування інтегральних показників для визначення рівнів складових фінансово-економічної безпеки підприємства:*

а) метод сум – комплексна оцінка проводиться шляхом підсумовування фактичних значень показників або їх темпів зростання щодо бази порівняння. Одиничні оцінки показників фінансово-економічної безпеки визначаються на основі зіставлення їх фактичних значень з базовими з урахуванням напрямів їх позитивних змін. Так, оцінки показників набувають значення більше 1, якщо спостерігається поліпшення показника аналізованого періоду порівняно з базовим, або менше 1 у разі погіршення значення показника;

б) метод рівня розвитку – це таксонометрический метод, що передбачає розрахунок відносного показника рівня розвитку. Алгоритм побудови рівневої кількісної оцінки за складовими економічної безпеки відповідно до даного методу включає такі етапи: формування матриці початкових даних; стандартизація значень показників; формування “еталону розвитку”; формування матриці відстаней між окремими об’єктами й еталоном; розрахунок значень інтегрального показника. Інтегральний показник рівня економічної безпеки є позитивною величиною, набуває значення в діапазоні від 0 до 1. Його економічна інтерпретація така: чим ближче значення показника до одиниці, тим вищий рівень економічної безпеки об’єкта. Подальше синтезування оцінок рівнів складових економічної безпеки підприємства, отриманих методом сум і рівня розвитку, у єдиний інтегральний показник проводиться за допомогою середньої арифметичної величини;

в) метод оцінки середньою геометричною – базується на розрахунку коефіцієнтів для оцінюваних показників, значення коефіцієнтів коливається від 0 до 1. За одиницю береться значення, що відповідає найбільш високому рівню конкретного показника. Узагальнювальна оцінка рівня економічної безпеки розраховується за формулою середньої геометричної величини.

– *Підхід, що ґрунтується на оцінці та управлінні ризиками, спрямований на визначення рівня ризику як імовірності небезпеки діяльності підприємства. Зазвичай використовується при діагностиці загроз фінансово-економічній безпеці підприємства.*

– Для підприємств, які знаходяться в передкризовому стані рекомендується використовувати *методи наявності чистого прибутку та ймовірності банкрутства підприємства*. У розрізі першого методу рівень економічної безпеки можна оцінити шляхом встановлення

раціонального рівня чистого прибутку та зіставлення його з фактичним прибутком:

$$P_{\text{ФЕБ}} = 1 + \frac{\text{ЧПф} - \text{ЧПр}}{\text{ЧПр}} \text{ або } 1 + \frac{\text{Зф} - \text{Зг}}{\text{Зг}} \quad (2.4)$$

- де ЧПф , Зф – імовірність настання j -ї загрози;
 ЧПр – раціональний прибуток чистого прибутку у звітному періоді, грн.;
 Зг – граничний рівень збитку для підприємства, грн.

Раціональний рівень прибутку відповідає витратам на обсяг випуску, який планується, з урахуванням податків і доходу від реалізації.

Даний метод доцільно використовувати лише при експрес-діагностиці рівня фінансово-економічної безпеки, оскільки це дозволяє провести детальний її аналіз і встановити фактор впливу та ймовірні загрози.

У разі зниження рівня фінансово-економічної безпеки підприємства відбувається проведення аналізу ймовірності банкрутства за альтернативними методиками (Альтмана, Романа Ліса, Таффлера, У. Бівера, Спрінггейта Дюрана, Сайфулліна, Терещенка та ін.). Але зазначені методики використовуються лише як допоміжні інструменти при оцінці факторів впливу та прояву загроз фінансово-економічній безпеці підприємства.

Для аналітичної обробки отриманих даних щодо індикаторів рівня фінансово-економічної безпеки та чинників, які впливають на її стан, доцільно використовувати також методи економічного аналізу, а саме: кореляційного та регресивного аналізу, прямих розрахунків показників тощо.

2.2.2 Методика оцінки поточного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства

Визначити рівень фінансово-економічної безпеки підприємства можна також на основі використання системи показників, що характеризують результати фінансово-господарської діяльності. При цьому рекомендується використовувати такі групи показників:

– *фінансово-економічної стійкості*, до якої входять коефіцієнт фінансової незалежності (автономії), коефіцієнт фінансового ризику, коефіцієнт абсолютної ліквідності, коефіцієнт швидкої (термінової) ліквідності, коефіцієнт поточної ліквідності (покриття), коефіцієнт маневровості;

– *стабільності та безперервності виробничої діяльності підприємства*, що подана такими показниками, як: коефіцієнт оборотності оборотних активів, тривалість одного обороту оборотних активів, собівартість реалізованої продукції, адміністративні витрати, витрати на збут, матеріальні витрати, витрати на оплату праці, матеріалоемність, енергоемність, виробничий потенціал, фондоозброєність праці, трудомісткість;

– *ефективності використання ресурсів підприємства*, що оцінюється на основі розрахунку й аналізу рентабельності продажу, рентабельності активів, суми вивільнених коштів у процесі прискорення оборотності оборотних активів, коефіцієнта придатності нематеріальних активів, коефіцієнта зношеності нематеріальних активів, фондівддачі, показника виходу придатного продукту з використаної сировини, коефіцієнта зношеності основних засобів, коефіцієнта придатності основних засобів, рентабельності операційної діяльності, коефіцієнта затоварювання готовою продукцією, коефіцієнта плинності кадрів, коефіцієнта динаміки середньооблікового складу персоналу, питомої ваги простоїв у фонді робочого часу, питомої ваги неявок у зв'язку з переведенням на скорочений робочий день у фонді робочого часу, питомої ваги неявок з дозволу адміністрації у фонді робочого часу, питомої ваги працівників, які підвищили кваліфікацію, продуктивності праці, темпів зростання персоналу, коефіцієнта придатності нематеріальних активів, коефіцієнта зношеності нематеріальних активів.

Рівень фінансово-економічної безпеки можна визначити за допомогою комплексного показника оцінки за кожною підсистемою за допомогою рейтингового методу:

$$K_j = \sum_{i=1}^m \frac{K_{ij}}{m \cdot N_{ij}} \quad (2.5)$$

де K_j – комплексний показник за j -м складником фінансово-економічної безпеки підприємства;

m – число показників, які використовуються для оцінювання рівня фінансово-економічної безпеки підприємства за j -м складником;

N_{ij} – нормативний рівень для i -го коефіцієнта j -го складника;

K_{ij} – фактичне значення i -го коефіцієнта j -го складника.

За нормативне значення виділених показників можна використовувати їх середньогалузеві значення або порівнювати з “еталонним” підприємством.

Для оцінювання стану (P) досліджуваного підприємства порівняно з середнім по галузі можна використати таку формулу:

$$P = K_j - K_j^r \quad (2.6)$$

де K_j^r – середньогалузеве значення комплексного показника за j -м складником фінансово-економічної безпеки.

При цьому, якщо $P > 0$, то рівень фінансово-економічної безпеки підприємства кращий, ніж у середньому по галузі; якщо $P < 0$, то фінансовий стан підприємства є незадовільний, і існують недоліки в організації роботи з визначення та нейтралізації загроз фінансово-економічній безпеці.

Враховання в процесі оцінки саме таких систем фінансово-економічних показників результатів діяльності підприємства дозволяє визначити й оцінити не лише досягнутий рівень фінансово-економічної безпеки підприємства, а й нарощування або зниження його потенціалу, тобто оцінки накопичення підприємством здатностей до формування високого рівня в майбутньому.

2.2.3 Визначення рівня фінансово-економічної безпеки підприємства на основі показників його фінансового стану

Однією з основних умов *дотримання належного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства* є здатність протистояти наявним і тим, що виникають, небезпекам і загрозам, які намагаються завдати фінансових збитків підприємству, негативно впливають на зміну структури капіталу, зумовлюють примусову ліквідацію підприємства. Для забезпечення належного рівня фінансово-економічної безпеки першочерговими завданнями фінансової політики, що реалізується на підприємстві, є підтримка фінансової стійкості, рівноваги, забезпечення достатньої фінансової незалежності та гнучкості в прийнятті фінансових рішень.

Оцінювання фінансової безпеки підприємства розпочинають з розрахунку значень множини показників, які дадуть змогу зробити висновок стосовно умов функціонування підприємства – стабільна робота підприємства чи кризова ситуація в діяльності підприємства (рис. 2.5).

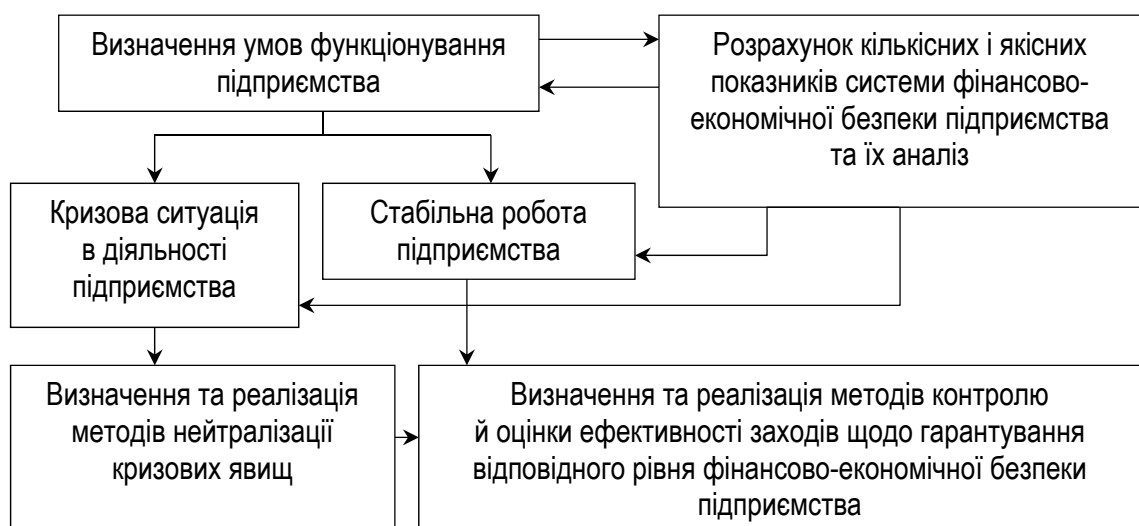


Рисунок 2.5 – Послідовність аналізу фінансово-економічної безпеки підприємства на основі фінансових показників

Склад множини показників (індикаторів) фінансово-економічної безпеки підприємства може змінюватись і залежить від забезпечення реалізації пріоритетних фінансових інтересів, які визначаються станом функціонування підприємства (табл. 2.4).

Таблиця 2.4 – Індикатори фінансово-економічної безпеки підприємства

Показник	Порогове значення	Примітки
Коефіцієнт покриття (обігові кошти / короткострокові зобов'язання)	1,0	Значення показника повинно бути не менше порогового
Коефіцієнт автономії (власний капітал / валюта балансу)	0,3	Значення показника повинно бути не менше порогового
Рівень фінансового левериджа (довгострокові зобов'язання / власний капітал)	3,0	Значення показника повинно бути не більше порогового
Коефіцієнт забезпеченості відсотків до сплати (прибуток до сплати відсотків і податків / відсотки до сплати)	3,0	Значення показника повинно бути не менше порогового
Рентабельність активів (чистий прибуток / валюта балансу)	$I_{інф.}$ ($I_{інф.}$ – індекс інфляції)	Значення показника повинно бути не менше порогового
Рентабельність власного капіталу (чистий прибуток / власний капітал)	15 %	Значення показника повинно бути не менше порогового

Продовження таблиці 2.4

Показник	Порогове значення	Примітки
Середньозважена вартість капіталу (WACC)	Рентабельність інвестицій	Значення показника повинно бути не менше порогового
Показник розвитку компанії (відношення валових інвестицій до амортизаційних відрахувань)	1,0	Значення показника повинно бути не менше порогового
Тимчасова структура кредитів	Кредити строком до року < 30 %; кредити строком понад рік < 70 %	Значення показника повинно бути не менше порогового
Показники диверсифікації: диверсифікація покупців (частка в доході одного покупця); диверсифікація постачальників (частка в доході одного постачальника)	10 %	Значення показника повинно бути не більше порогового
Темпи зростання прибутку, реалізації продукції, активів	Темпи росту прибутку > темпи росту реалізації продукції > темпи росту активів	
Співвідношення оборотності дебіторської та кредиторської заборгованості	Період обертання дебіторської заборгованості > період обертання кредиторської заборгованості	

Використання нормативних (порогових) значень показників дає змогу виявити й оцінити можливі негативні тенденції в діяльності підприємства. Визначення рівня фінансово-економічної безпеки, який свідчить про передкризовий, кризовий і критичний стан підприємства, дає можливість охарактеризувати ступінь розвитку цих негативних тенденцій.

Слід зазначити, що оцінка рівня фінансово-економічної безпеки підприємства за допомогою основних показників фінансового стану та економічної ефективності функціонування підприємства дозволяє оцінити економічні наслідки діяльності підприємства і є основним індикатором відповідності стратегії підприємства плану його розвитку.

Використання концепції збалансованої системи показників дає змогу:

- найбільш точно оцінити рівень фінансово-економічної безпеки підприємства через розроблення структури та визначення змісту інформаційного забезпечення розрахунку показників фінансово-економічної безпеки;
- сконцентрувати увагу не лише на тих чинниках, які можуть спричинити негативні тенденції в розвитку підприємства, а й на тих, які впливають на ефективність бізнесу.

2.2.4 Система індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства

При оцінці рівня фінансово-економічної безпеки підприємства рекомендується використовувати дві групи показників:

- які характеризують рівень фінансово-економічної безпеки підприємства станом на певний час;
- які характеризують сукупність чинників, що впливають на рівень фінансово-економічної безпеки (для аналізу й оцінки рівня впливу факторів на стан фінансово-економічної безпеки). Ця інформація є рухомою, її склад постійно змінюватиметься залежно від складу та рівня впливовості виявлених чинників, які чинять дію в аналізованому періоді на стан фінансово-економічної безпеки.

У науково-методичних працях К. С. Горячевої обґрунтована методика визначення рівня фінансово-економічної безпеки підприємства в розрізі таких складових: бюджетної, грошово-кредитної, валютної, банківської, інвестиційної, фондової, страхової. Загальний рівень фінансово-економічної безпеки визначається на основі інтегрального показника.

Рівень безпеки за бюджетною складовою оцінюється за такими показниками:

1) *частка податків і зборів, які сплачуються з прибутку підприємства у сумі прибутку:*

$$K_{пз} = \frac{ПР - ПЗ}{ПР} = \frac{ЧП}{ПР} \quad (2.7)$$

де *ПР* – прибуток підприємства;

ПЗ – сума сплачених з прибутку податків і зборів;

ЧП – чистий прибуток підприємства.

Цей коефіцієнт при зменшенні суми сплачених з прибутку податків і зборів прямує до 1.

Ваговий коефіцієнт – 0,3;

2) *частка бюджетних кредитів (бюджетного фінансування) у сумі оборотних коштів (власних і позикових):*

$$K_{БК} = \frac{ОК - БК}{ОК} \quad (2.8)$$

де *ОК* – сума оборотних коштів (власних і позикових);

БК – величина бюджетних кредитів (бюджетного фінансування).

Коефіцієнт прямує до 1 за умови зменшення величини бюджетних кредитів (бюджетного фінансування).

Ваговий коефіцієнт – 0,2;

3) відношення кредиторської заборгованості з боку державного бюджету підприємству по податку на додану вартість:

$$K_{БК} = \frac{OK - ЗБ}{OK} \quad (2.9)$$

де $ЗБ$ – величина кредиторської заборгованості бюджету підприємству по ПДВ.

Коефіцієнт за умови зменшення кредиторської заборгованості бюджету підприємству теж прямує до 1. За умови, якщо величина кредиторської заборгованості бюджету підприємству по ПДВ буде більшою за оборотні кошти, коефіцієнт втрачає економічний сенс і приймається рівним 1.

Ваговий коефіцієнт – 0,5.

Загальна оцінка індикатора бюджетної безпеки здійснюється шляхом розрахунку середньої арифметичної зваженої цих трьох показників.

Рівень безпеки за грошово-кредитною складовою оцінюється на основі розрахунку таких показників:

1) частка короткострокових кредитів (зокрема в іноземній валюті у перерахунку в національну) у покритті нестачі власних оборотних коштів:

$$K_{кр} = \frac{OK_{п} - (OK_{п} - OK_{кр})}{(OK_{п} - ВОК)} \quad (2.10)$$

де $OK_{п}$ – потреба підприємства в оборотних коштах для ведення операційної діяльності;

$OK_{кр}$ – сума узятих короткострокових кредитів для поповнення відсутніх для здійснення операційної діяльності оборотних коштів;

$ВОК$ – наявність власних оборотних коштів.

Ваговий коефіцієнт – 0,35;

2) наявність заборгованості заробітної плати працівникам:

$$K_{зп} = \frac{\Phi ОП - ЗЗП}{\Phi ОП} \quad (2.11)$$

де $\Phi ОП$ – фонд оплати праці;

ЗЗП – заборгованість по заробітній платі.

Ваговий коефіцієнт – 0,25;

3) співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості (чиста заборгованість):

$$K_{скл} = \frac{KЗ - (KЗ - ДЗ)}{KЗ} \quad (2.12)$$

де $KЗ$ – обсяг кредиторської заборгованості;

$ДЗ$ – обсяг дебіторської заборгованості.

Ваговий коефіцієнт – 0,4.

Цей індикатор показує рівень непокриття кредиторської заборгованості підприємства дебіторською. Формула має економічний сенс лише за умови $KЗ \geq ДЗ$. При $KЗ < ДЗ$ коефіцієнт приймається рівним 1.

Загальний індикатор рівня безпеки за грошово-кредитною складовою визначається через часткові коефіцієнти і передбачає врахування їхніх вагових часток за формулою середньої арифметичної зваженої.

Рівень безпеки за валютною складовою характеризується такими показниками:

1) частка обсягу продажів за рахунок експортно-імпортних операцій у загальному обсязі продажів:

$$K_{ЕІП} = \frac{ЧД_{ЕІ}}{ЧД} \quad (2.13)$$

де $ЧД_{ЕІ}$ – обсяг продажів по експортно-імпортних операціях;

$ЧД$ – загальний обсяг продажів;

2) співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості по експортно-імпортних операціях:

$$K_{ЕІП} = \frac{KЗ_{ЕІ} - (KЗ_{ЕІ} - ДЗ_{ЕІ})}{KЗ_{ЕІ}} \quad (2.14)$$

де $KЗ_{ЕІ}$ – обсяг кредиторської заборгованості по експортно-імпортних операціях;

$ДЗ_{ЕІ}$ – обсяг дебіторської заборгованості по експортно-імпортних операціях.

Цей індикатор показує рівень непокриття кредиторської заборгованості підприємства дебіторською. Формула має економічний сенс

лише за умови $KZ_{EI} \geq ДЗ_{EI}$. При $KZ_{EI} < ДЗ_{EI}$ коефіцієнт приймається рівним 1.

Загальний індикатор рівня безпеки за валютною складовою визначається за середньою арифметичною з урахуванням таких рекомендованих вагових коефіцієнтів: 0,6 і 0,4 відповідно.

Рівень безпеки за банківською складовою визначається співвідношенням обсягів кредитів і депозитів по даному підприємству. Якщо депозити перевищують кредити, то значення показника приймається рівним 1.

Рівень безпеки за інвестиційною складовою оцінюється відношенням капітальних вкладень (інвестицій) до обсягу основного капіталу підприємства.

Рівень безпеки за фондовою складовою доцільно розраховувати за формулою:

$$I_{\phi} = \frac{B_a \cdot K_a}{K_o \cdot K_o} \quad (2.15)$$

де B_a – обсяг випущених акцій з метою зростання основного капіталу;
 K_a – обсяг куплених акцій для зростання основного капіталу;
 K_o – основний капітал підприємства.

Рівень безпеки за страховою складовою слід визначати за такими показниками:

- 1) частка застрахованого майна в основному капіталі;
- 2) частка застрахованого прибутку в загальному прибутку;
- 3) співвідношення страхових платежів по страхуванню від нещасних випадків і захворювань до фонду оплати праці.

Загальний індикатор рівня безпеки за страховою складовою визначається через часткові коефіцієнти і передбачає врахування їхніх вагових часток: 0,3, 0,5 і 0,2 відповідно.

Інтегральний показник фінансової безпеки підприємства можна розраховувати за наступною формулою середньої зваженої, враховуючи оцінені експертним шляхом коефіцієнти значущості окремих складових: бюджетної – 0,1; грошово-кредитної – 0,25; валютної – 0,1; банківської – 0,15; інвестиційної – 0,2; фондової – 0,1; страхової – 0,1.

На конкретних підприємствах у той чи інший час можуть бути “включені” до фінансової діяльності не всі наведені вище функціональні підсистеми (складові) або їхні частки. У такому разі індикатор за цією складовою або її часткою дорівнюватиме 0. При цьому, чим менше підсистем “беруть участь” у складі фінансової безпеки, тим нижчим буде її рівень. Так, за наявності у складі фінансової діяльності

підприємства лише двох складових, наприклад, бюджетної та грошово-кредитної, вагові коефіцієнти, які беруть участь у формуванні інтегрального показника ФБП, залишаються такими ж, а саме: 0,1 і 0,25. Зі збільшенням кількості складових до 7 рівень фінансової безпеки стане максимальним.

2.2.5 Методика реалізації інтегрального підходу оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства

Вимоги до інтегрального показника фінансово-економічної безпеки підприємства:

- забезпечувати комплексний підхід під час проведення оцінки, спрямованої на отримання узагальненого показника безпеки;
- до складу інтегрального показника включати часткові показники, які характеризують стан кожної складової ФБП окремо;
- основний зміст інтегральної оцінки має полягати у висновках, отриманих при дослідженні часткових показників, які характеризують стан кожної складової фінансової безпеки;
- необхідно забезпечити порівнянність часткових показників, які використовуються для побудови інтегрального показника, оскільки вони мають різні одиниці виміру.

Інтегральна оцінка рівня фінансової безпеки при індикативному підході може бути реалізована за такою методикою.

Інтегральний показник рівня фінансово-економічної безпеки підприємства розраховується за формулами:

$$I_R = 1 - \frac{d_{jo}}{d_o}, \quad (2.16)$$

$$d_o = \bar{d}_o + 2S_o, \quad (2.17)$$

$$\bar{d}_o = \frac{1}{n} \sum_{j=1}^n d_{jo}, \quad (2.18)$$

$$S_o = \sqrt{\frac{1}{n} \cdot \sum_{j=1}^n (d_{jo} - \bar{d}_o)^2} \quad (2.19)$$

де d_{jo} – відстань між стандартизованими значеннями показників j -ї групи та їх пороговими (еталонними) значеннями.

У свою чергу відстань між стандартизованими значеннями показників j -ї групи та їх пороговими (еталонними) значеннями визначається за формулою:

$$d_{jo} = \sqrt{(XS_{ij} - XS_{io})^2} \quad (2.20)$$

де XS_{ij} – значення i -го показника j -ї групи показників;
 XS_{io} – еталонне стандартизоване значення i -го показника.

$$XS_{ij} = \frac{X_{ij} - \bar{X}_i}{S_i} \quad (2.21)$$

де X_{ij} – вихідні значення i -го показника j -ї групи показників;
 \bar{X}_i – середнє значення i -го показника;
 S_i – середньоквадратичне відхилення i -го показника.

Таблиця 2.5 – Інтервали якісної оцінки інтегрального показника рівня фінансово-економічної безпеки

Значення інтегрального показника	Рівень фінансово-економічної безпеки
0,1–0,35	Низький
0,36–0,7	Задовільний
0,71–1,0	Високий

Інтегральний показник фінансово-економічної безпеки підприємства також можна визначати як суму відповідних комплексних показників:

$$S_{ФБП} = S_Y + S_{ПФ} + S_{ДА} + S_{РС} + S_{ПП} \quad (2.22)$$

де $S_{ФБП}$ – інтегральний показник фінансово-економічної безпеки підприємства, бали;

S_Y – комплексний показник оцінювання ефективності управління, бали. Його визначення здійснюється на основі розрахунку таких показників, як: рентабельність активів, рентабельність власного капіталу, загальна рентабельність продажу з валового прибутку, рентабельність продукції;

$S_{ПФ}$ – комплексний показник оцінювання платоспроможності та фінансової стійкості, бали. Розраховується на основі таких коефіцієнтів: поточної ліквідності, абсолютної ліквідності, співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості, забезпечення власними обіговими коштами, маневровості власного капіталу;

- $S_{ДА}$ – комплексний показник оцінювання ділової активності, бали. Містить такі складові: показник оборотності активів, показник оборотності основних засобів, показник оборотності оборотних активів, показник оборотності грошових коштів, показник оборотності власного капіталу;
- $S_{РС}$ – комплексний показник оцінювання ринкової стійкості, бали. Охоплює таку групу критеріїв: коефіцієнт автономії, коефіцієнт фінансового ризику, коефіцієнт маневровості оборотних активів, коефіцієнт мобільності та індекс постійного активу;
- S_{III} – комплексний показник оцінювання інвестиційної привабливості, бали. Оцінювання інвестиційної привабливості здійснюється шляхом розрахунку таких показників: коефіцієнт чистого доходу, чистого прибутку на акцію, коефіцієнт реінвестування прибутку, стійкого економічного зростання, маржі прибутку.

Складові інтегральних показників фінансово-економічної безпеки доцільно розраховувати на основі методу динамічної рейтингової оцінки, який поданий у підрозділі 2.2.2.

З метою вивчення динаміки рівня фінансово-економічної безпеки також доцільно здійснювати оцінку темпів зростання інтегрального показника.

Питання для самоконтролю

1. Надайте характеристику методичним підходам до оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства.
2. Які рівні фінансово-економічної безпеки підприємства виділяють у розрізі індикаторного підходу?
3. За допомогою яких методів здійснюється формування інтегральних показників для визначення рівнів складових фінансово-економічної безпеки підприємства?
4. Охарактеризуйте систему показників для оцінки поточного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства.
5. У якій послідовності здійснюється аналіз фінансово-економічної безпеки підприємства на основі фінансових показників?
6. Які фінансові коефіцієнти використовуються для аналізу фінансово-економічної безпеки підприємства?
7. Охарактеризуйте систему індикаторів фінансово-економічної безпеки.

8. За якими складовими здійснюється визначення рівня фінансово-економічної безпеки підприємства?
9. Як відбувається формування інтегрального показника оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства?
10. Охарактеризуйте комплексні показники, які використовуються для розрахунку інтегрального показника рівня фінансово-економічної безпеки підприємства.

Тести

1. Порівняння фактичних значень показників фінансової безпеки з пороговими передбачає:
 - а) індикативний підхід;
 - б) ресурсно-функціональний підхід;
 - в) підхід, заснований на використанні оптимізаційних процедур;
 - г) підхід, заснований на оцінці загального стану фінансової діяльності підприємства.
2. Порогові значення фінансових показників – це:
 - а) гранично допустимі величини, перевищення яких призводить до формування негативних тенденцій у фінансовій системі підприємства;
 - б) обов'язкові показники, необхідні для розрахунку;
 - в) групи показників, які відображають стан і рівень фінансово-економічної безпеки підприємства;
 - г) склад множини індикаторів.
3. Наявність заборгованості заробітної плати працівникам використовується як частковий показник оцінки рівня фінансової безпеки за складовою:
 - а) бюджетною;
 - б) грошово-кредитною ;
 - в) валютною;
 - г) банківською;
 - д) інвестиційною;
 - е) фондовою;
 - ж) страховою.
4. До основних моделей діагностики ймовірності банкрутства підприємства відносяться:
 - а) модель Таффлера;
 - б) модель Спрінгейта;
 - в) модель Альтмана;
 - г) усі відповіді правильні.

5. Встановіть відповідність між рівнями фінансово-економічної безпеки підприємства та їх характеристиками:

а) нормальний	1) індикатори фінансово-економічної безпеки підприємства перебувають у межах граничних значень
б) передкризовий	2) усі індикатори фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідають встановленим нормативам
в) кризовий	3) якщо хоча б один з індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідає еталонному значенню
г) критичний	4) якщо більшість індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідає нормативним значенням

6. Якщо хоча б один з індикаторів фінансово-економічної безпеки підприємства не відповідає еталонному значенню, то рівень фінансово-економічної безпеки підприємства оцінюється як:

- а) нормальний;
- б) передкризовий;
- в) кризовий;
- г) критичний.

7. До якої групи показників оцінки рівня фінансово-економічної безпеки підприємства відносяться такі коефіцієнти: фінансової незалежності (автономії), фінансового ризику, абсолютної ліквідності, швидкої (термінової) ліквідності, поточної ліквідності (покриття), маневровості:

- а) фінансово-економічної стійкості;
- б) стабільності та безперервності виробничої діяльності;
- в) ефективності використання ресурсів підприємства;
- г) ліквідності підприємства?

8. При визначенні рівня безпеки, за якою складовою розраховуються такі показники, як частка податків і зборів, що сплачуються з прибутку підприємства у сумі прибутку; частка бюджетних кредитів (бюджетного фінансування) у сумі оборотних коштів (власних і позикових); відношення кредиторської заборгованості з боку державного бюджету підприємству по податку на додану вартість:

- а) бюджетною;
- б) грошово-кредитною;
- в) валютною;
- г) банківською;
- д) інвестиційною;

- е) фондовою;
- ж) страховою?

9. Які показники використовуються для визначення комплексного показника оцінювання ділової активності:

- а) рентабельність активів, рентабельність власного капіталу, загальна рентабельність продажу з валового прибутку, рентабельність продукції;
- б) поточної ліквідності, абсолютної ліквідності, співвідношення кредиторської та дебіторської заборгованості, забезпечення власними обіговими коштами, маневровості власного капіталу;
- в) показник оборотності активів, показник оборотності основних засобів, показник оборотності оборотних активів, показник оборотності грошових коштів, показник оборотності власного капіталу;
- г) коефіцієнт автономії, коефіцієнт фінансового ризику, коефіцієнт маневровості оборотних активів, коефіцієнт мобільності та індекс постійного активу;
- д) коефіцієнт чистого доходу, чистого прибутку на акцію, коефіцієнт реінвестування прибутку, стійкого економічного зростання, маржі прибутку?

10. Встановіть відповідність між рівнем фінансово-економічної безпеки підприємства та значенням інтегрального показника його оцінки:

а) низький	1) 0,71–1,0
б) задовільний	2) 0,1–0,35
в) високий	3) 0,36–0,7

Тема 2.3 Антикризове фінансове управління підприємством

2.3.1 Основи антикризового фінансового управління

За часів економіки перехідного періоду, що характеризується швидкими змінами умов і факторів внутрішнього та зовнішнього середовища функціонування підприємства, загрозами його фінансовим інтересам з боку окремих суб'єктів господарювання, високим рівнем фінансових ризиків, важливим завданням щодо забезпечення життєздатності суб'єкта господарювання є гарантування фінансової безпеки підприємства. Фінансова безпека підприємства відображає захищеність його діяльності від негативних впливів зовнішнього середовища, а також спроможність швидко усунути різноманітні кризові ситуації або пристосуватися до існуючих умов, що не позначаються негативно на його діяльності.

Слід зазначити, що на всіх стадіях життєвого циклу на підприємствах можуть виникати кризові ситуації. Такі підприємства потребують реалізації ефективних антикризових заходів, основною метою яких повинні бути відновлення платоспроможності, прибутковості та конкурентоспроможності, збереження робочих місць і виробничого потенціалу цих суб'єктів господарювання.

Фінансова криза – це об'єктивне явище, яке перманентно виникає в процесі фінансового розвитку підприємства.

Фінансова криза підприємства являє собою одну з найбільш серйозних форм порушення його фінансової рівноваги, що несе найбільш небезпечні потенційні загрози функціонуванню суб'єкта господарювання, і відображає протиріччя між фактичним станом його фінансового потенціалу та необхідним обсягом фінансових потреб, які циклічно виникають протягом його життєвого циклу під впливом різноманітних факторів.

Найбільш важливі сутнісні характеристики фінансової кризи підприємства, що дозволяють комплексно охарактеризувати її як об'єкт фінансового менеджменту, наведені на рисунку 2.6.

Фінансова криза на підприємстві може бути класифікована за такими ознаками:

– за джерелами генерування:

- а) фінансова криза, що генерується внутрішніми факторами (неефективний фінансовий менеджмент, недооцінка окремих видів фінансових ризиків, висока середньозважена вартість капіталу тощо);

- б) фінансова криза, що генерується зовнішніми факторами (по-силення податкового регулювання господарської діяльності підприємства, несприятливі зміни кон'юнктури фінансового ринку тощо);
- в) фінансова криза, що генерується як внутрішніми, так і зовнішніми факторами;

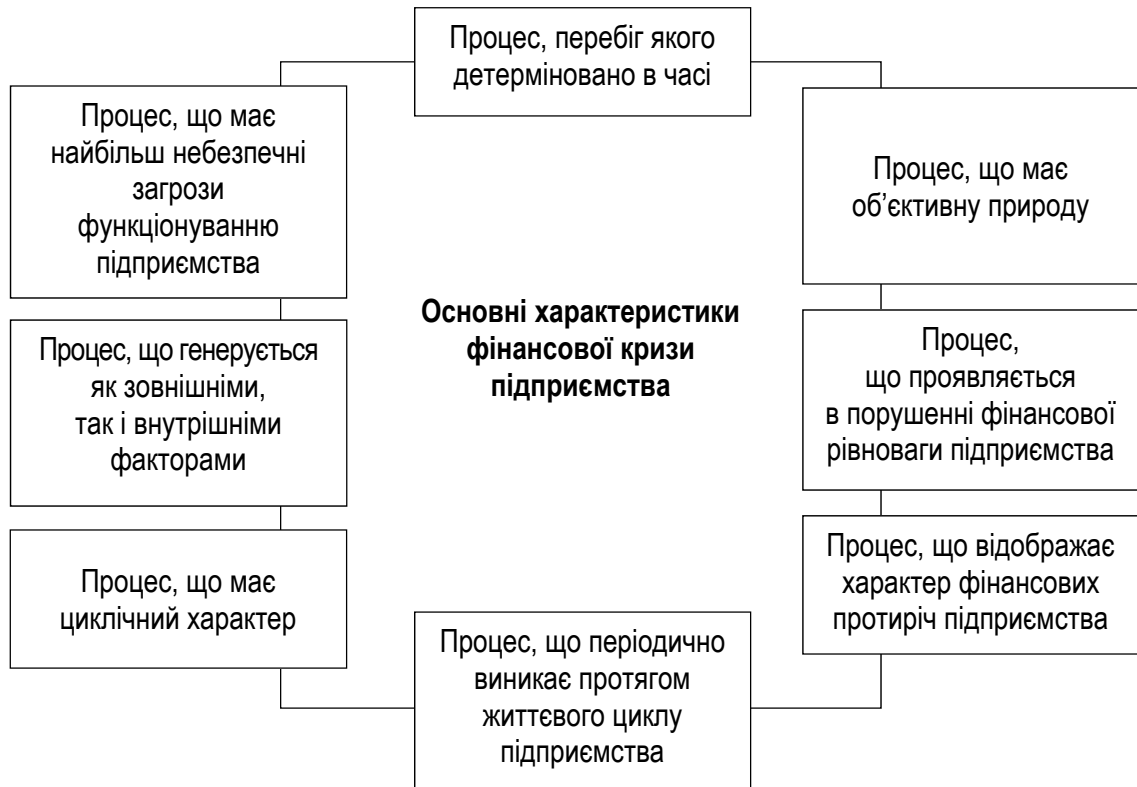


Рисунок 2.6 – Важливі сутнісні характеристики фінансової кризи підприємства

- *за масштабами охоплення:*
 - а) структурна фінансова криза, яка викликана поступовим і тривалим наростанням диспропорцій в окремих параметрах фінансового потенціалу і характеризує невідповідність структурних пропорцій цих параметрів зміненим умовам фінансової діяльності та вимогам фінансової безпеки підприємства;
 - б) системна фінансова криза, що охоплює всі основні напрямки та форми фінансової діяльності і відображає протиріччя всієї фінансової системи підприємства;
- *за структурними формами:*
 - а) простий фінансовий ризик;
 - б) складний фінансовий ризик;

- за джерелами виникнення:
 - а) фінансова криза, що викликана неоптимальною структурою капіталу підприємства;
 - б) фінансова криза, що викликана неоптимальною структурою активів підприємства;
 - в) фінансова криза, що викликана незбалансованістю грошових потоків підприємства;
 - г) фінансова криза, що викликана неоптимальною структурою інвестицій;
 - д) фінансова криза, що викликана неоптимальною структурою інших параметрів підприємства (склад портфеля дебіторської заборгованості підприємства, склад постійних і змінних витрат тощо);
- за ступенем впливу на фінансову діяльність:
 - а) легка фінансова криза, до якої належить одна з форм структурної фінансової кризи, що може бути швидко подолана на основі використання окремих внутрішніх механізмів антикризового фінансового управління;
 - б) глибока фінансова криза, до якої належить комплекс ряду форм структурної фінансової кризи, подолання якої вимагає повного використання всіх внутрішніх механізмів фінансової стабілізації, а у ряді випадків і окремих форм зовнішньої фінансової санації;
 - в) катастрофічна фінансова криза – це одна з найбільш небезпечних видів системної кризи, подолання якої вимагає активного пошуку переважно зовнішніх ефективних форм санації;
- за строком проходження:
 - а) короткострокова фінансова криза (декілька місяців);
 - б) середньострокова фінансова криза (до одного року);
 - в) довгострокова фінансова криза (більше одного року);
- за можливістю вирішення:
 - а) фінансова криза, що вирішується на основі використання лише внутрішніх механізмів;
 - б) фінансова криза, що вирішується за допомогою зовнішньої санації;
 - в) неподоланна фінансова криза;
- за наслідками:
 - а) фінансова криза, яка призвела до відновлення фінансової діяльності в попередніх параметрах;

- б) фінансова криза, яка призвела до оновлення фінансової діяльності на новій якісній основі;
- в) фінансова криза, що призвела до банкрутства (ліквідації) підприємства.

Запобігання фінансовій кризі підприємства, ефективне її подолання та ліквідація негативних її наслідків забезпечуються в процесі антикризового фінансового управління.

Антикризове фінансове управління являє собою систему принципів і методів розробки та реалізації комплексу спеціальних управлінських рішень, що направлені на попередження і подолання фінансових криз підприємства, а також мінімізацію їх негативних фінансових наслідків.

Головною метою антикризового фінансового управління є відновлення фінансової рівноваги підприємства та мінімізація розмірів зниження його ринкової вартості, що викликані фінансовими кризами.

У процесі реалізації головної мети антикризове фінансове управління підприємством направлене на вирішення таких основних завдань:

- своєчасна діагностика передкризового фінансового стану підприємства та вжиття необхідних превентивних заходів з попередження фінансової кризи;
- усунення неплатоспроможності підприємства;
- відновлення фінансової стійкості підприємства;
- запобігання банкрутству та ліквідації підприємства;
- мінімізація негативних наслідків фінансової кризи підприємства.

Система антикризового фінансового управління базується на таких принципах:

- принцип постійної готовності реагування. Цей принцип обумовлений необхідністю підтримки постійної готовності фінансових менеджерів до можливого порушення фінансової рівноваги підприємства на будь-якому етапі його економічного розвитку;
- принцип превентивності дій. Цей принцип передбачає попередження загрози фінансової кризи, аніж її вирішення та забезпечення нейтралізації її негативних наслідків;
- принцип терміновості реагування. Цей принцип передбачає швидке реагування на прояви фінансової кризи шляхом впровадження антикризових фінансових механізмів;
- принцип адекватності реагування. Впровадження окремих механізмів нейтралізації загрози фінансової кризи та її вирішення

повинні базуватися на реальному рівні такої загрози і бути адекватними такому рівню;

- принцип комплексності рішень, що приймаються. Комплексний характер повинна мати система антикризових заходів, що розробляються і реалізуються та забезпечують ефективну нейтралізацію впливу таких факторів і їх негативних наслідків;
- принцип альтернативності дій. Цей принцип передбачає, що кожне рішення, яке приймається, повинно базуватися на розгляді максимально можливого числа їх альтернативних проектів із визначенням рівня їх результативності й оцінкою витрат;
- принцип адаптивності управління. Цей принцип передбачає необхідність високого рівня гнучкості антикризового фінансового управління, його швидкої адаптації до зміни умов зовнішнього та внутрішнього фінансового середовища;
- принцип пріоритетності використання внутрішніх ресурсів. У процесі антикризового управління, особливо на ранніх стадіях діагностики фінансової кризи, підприємство повинно розраховувати переважно на внутрішні фінансові можливості її нейтралізації;
- принцип оптимальності зовнішньої санації. Цей принцип передбачає, що при виборі її форм і складу зовнішніх санаторів слід зважати на систему певних критеріїв, що розробляються в процесі антикризового фінансового управління (збереження управління підприємством первісними засновниками, мінімізація втрати ринкової вартості підприємства та інше);
- принципи ефективності. Реалізація цього принципу забезпечується зіставленням ефекту антикризового фінансового управління та пов'язаних із реалізацією його заходів фінансових ресурсів.

Функції антикризового фінансового управління направлені на реалізацію загальних функцій фінансового менеджменту і конкретизуються з урахуванням особливостей системи функціонального управління, що розглядаються. Ці функції поділяються на дві основні групи (табл. 2.6):

- 1) загальні функції антикризового фінансового управління як системи, що управляє;
- 2) специфічні функції антикризового фінансового управління як особливої функціональної системи управління підприємством.

Таблиця 2.6 – Функції антикризового фінансового управління

Загальні функції антикризового фінансового управління	Специфічні функції антикризового фінансового управління
Формування ефективних інформаційних систем, що забезпечують обґрунтування альтернативних варіантів управлінських рішень	Діагностика кризових симптомів фінансового розвитку підприємства
Аналіз фінансового стану та результатів фінансової діяльності підприємства	Розробка загальної стратегії фінансового оздоровлення підприємства
Планування фінансового оздоровлення підприємства	Усунення неплатоспроможності підприємства
Розробка дієвої системи стимулювання реалізації прийнятих управлінських рішень щодо фінансового оздоровлення підприємства	Відновлення фінансової стійкості підприємства
Здійснення ефективного контролю за реалізацією управлінських рішень щодо фінансового оздоровлення підприємства	Забезпечення фінансової рівноваги в процесі розвитку підприємства

Механізм антикризового фінансового управління являє собою сукупність основних елементів впливу на процес розробки та реалізації управлінських рішень щодо його фінансового оздоровлення. *До структури механізму антикризового фінансового управління підприємством входять такі елементи:*

1) система регулювання фінансової діяльності та процедур санації підприємства включає: державне нормативно-правове регулювання фінансової діяльності та процедур санації підприємства, ринковий механізм регулювання фінансової діяльності підприємства, внутрішній механізм регулювання окремих аспектів фінансової діяльності підприємства;

2) система зовнішньої підтримки фінансової діяльності підприємства включає: державне та інші зовнішні форми фінансування підприємства, кредитування підприємства, лізинг, страхування, інші форми зовнішньої підтримки фінансової діяльності підприємства;

3) система фінансових важелів включає такі основні форми впливу на процес прийняття та реалізації управлінських рішень у сфері фінансової діяльності: ціна, проценти, прибуток, чистий грошовий потік, дивіденди, пені, штрафи, неустойки, інші економічні важелі;

4) система фінансових методів включає: метод техніко-економічних розрахунків, балансовий метод, економіко-статистичні методи, економіко-математичні методи, експертні методи, методи дисконтування

вартості, методи нарощення вартості, методи диверсифікації, методи хеджування, інші фінансові методи;

5) система фінансових інструментів складається з контрактних зобов'язань, що забезпечують механізм реалізації окремих управлінських рішень підприємства та фіксують його фінансові відносини з іншими економічними об'єктами:

- платіжні інструменти (платіжні доручення, чеки, акредитиви тощо);
- кредитні інструменти (договори про кредитування, векселі та ін.);
- депозитні інструменти (депозитні договори, депозитні сертифікати та ін.);
- інструменти інвестування (акції, інвестиційні сертифікати та ін.);
- інструменти страхування (страховий договір, страховий поліс та ін.);
- інші види фінансових інструментів.

Процес антикризового фінансового управління підприємством складається з таких етапів:

1. Здійснення постійного моніторингу фінансового стану підприємства з метою раннього виявлення ознак фінансової кризи.
2. Розробка системи профілактичних заходів із запобігання фінансовій кризі при діагностуванні передкризового фінансового стану підприємства.
3. Ідентифікація параметрів фінансової кризи при діагностиці її настання.
4. Дослідження факторів, що зумовили виникнення фінансової кризи підприємства і генерують загрозу її подальшого поглиблення.
5. Оцінка потенційних фінансових можливостей підприємства щодо подолання фінансової кризи.
6. Вибір напрямків механізмів фінансової стабілізації підприємства, адекватних масштабам його кризового фінансового стану.
7. Розробка та реалізація комплексної програми виходу підприємства з фінансової кризи.
8. Контроль реалізації програми виходу підприємства з фінансової кризи.
9. Розробка та реалізація заходів з усунення підприємством негативних наслідків фінансової кризи.

2.3.2 Діагностика фінансової кризи підприємства

Для розробки програми виходу з кризи та подальшого ефективного функціонування підприємства в ринкових умовах однією з найважливіших складових є діагностика неплатоспроможності підприємства. Діагностика банкрутства являє собою систему цільового фінансового аналізу, спрямованого на виявлення факторів, причин фінансової неспроможності підприємства, встановлення тенденції їх розвитку та аналізу варіантів найкращого вирішення проблем, що існують.

Одним із важливих завдань теорії антикризового фінансового управління підприємством є розроблення науково обґрунтованих моделей оцінки ймовірності фінансової неспроможності та банкрутства підприємств.

У вітчизняній практиці значного поширення набули дві групи методик аналізу фінансового стану, які й репрезентують традиційний підхід до оцінки ймовірності загрози фінансової кризи підприємства. Перша група ґрунтується на однофакторному аналізі показників фінансової звітності, друга – на бальній системі оцінювання з визначенням індексу (класу) ризиковості фінансового стану підприємства.

Фінансовий аналіз проводиться з використанням основних форм фінансової звітності підприємства.

За традиційного підходу у процесі оцінювання ймовірності банкрутства підприємства розраховуються такі блоки показників:

- показники майнового стану;
- показники платоспроможності (поточної та довгострокової);
- показники ділової активності;
- показники рентабельності.

Майновий стан визначається сукупністю належних підприємству майнових прав і майнових зобов'язань, що відображається у фінансовій звітності. Оцінка майнового стану здійснюється на основі розрахунку таких показників, як: коефіцієнт реальної вартості основних засобів у майні товариства (відображає питому вагу залишкової вартості основних засобів у загальній вартості майна підприємства); коефіцієнт зносу основних засобів (характеризує ступінь зносу основних засобів); коефіцієнт придатності основних засобів (відображає частину виведених основних засобів, придатних для експлуатації); коефіцієнт оновлення основних засобів (показує частину введених (оновлених) основних засобів підприємства); коефіцієнт вибуття основних засобів (показує частину виведених основних засобів підприємства); коефіцієнт приросту основних засобів (характеризує рівень збільшення (зменшення) основних засобів у звітному періоді).

Платоспроможність – здатність підприємства своєчасно та повністю відповідати за своїми фінансовими зобов'язаннями, термін сплати яких настав або настане протягом найближчого часу (негайно погасити свої поточні зобов'язання). Поточна платоспроможність оцінюється на основі зіставлення суми платіжних засобів з поточними зобов'язаннями, тобто на основі показників ліквідності.

Аналіз ліквідності передбачає аналіз ліквідності балансу та аналіз показників ліквідності підприємства. Ліквідність балансу – це ступінь покриття боргових зобов'язань підприємства його активами, строк перетворення яких у грошові кошти відповідає строку погашення платіжних зобов'язань. Аналіз ліквідності балансу здійснюється на основі порівняння активів, згрупованих за ступенем ліквідності з зобов'язаннями (пасивами), об'єднаними за термінами їхнього погашення.

Ліквідність підприємства – здатність підприємства перетворювати свої активи в грошові кошти для покриття зобов'язань.

Аналіз ліквідності підприємства здійснюється шляхом розрахунку таких коефіцієнтів: коефіцієнт покриття (загальної) ліквідності (показує достатність ресурсів підприємства, які можуть бути використані для погашення його поточних зобов'язань); коефіцієнт швидкої ліквідності (відображає платіжні можливості підприємства щодо сплати поточних зобов'язань за умови своєчасного проведення розрахунків з дебіторами); коефіцієнт абсолютної ліквідності (показує, яка частина боргів підприємства може бути сплачена негайно); чистий оборотний капітал (свідчить про спроможність підприємства сплачувати свої поточні зобов'язання та розширювати подальшу діяльність).

Перспективну платоспроможність підприємства доцільно оцінювати на основі показників фінансової стійкості. Фінансова стійкість – це здатність забезпечувати вільне й ефективне маневрування грошовими коштами підприємства, що сприятиме безперебійному процесу виробництва та реалізації продукції, що досягається за умови достатності власного капіталу, належної якості активів, стабільності доходів і можливості залучення позикових засобів. Основною умовою дотримання фінансової стійкості підприємства є володіння гнучкою структурою капіталу, перевищення доходів над витратами з метою збереження платоспроможності та створення необхідного обсягу фінансових ресурсів для розширеного відтворення.

Аналіз фінансової стійкості здійснюється на основі абсолютних і відносних показників. За допомогою абсолютних показників визначається тип (клас) фінансової стійкості. *Виділяють чотири типи (класи) фінансової стійкості:*

- 1-й тип (клас) – абсолютна фінансова стійкість – коли власні оборотні кошти повністю забезпечують запаси та витрати;

- 2-й тип – нормальний фінансовий стан, коли запаси та витрати забезпечуються сумою власних оборотних коштів і довгостроковими кредитами;
- 3-й тип – нестійкий фінансовий стан, коли запаси та витрати забезпечуються за рахунок власних оборотних коштів, довгострокових і короткострокових кредитів, тобто за рахунок усіх основних джерел формування запасів і витрат;
- 4-й тип – кризовий фінансовий стан, коли запаси та витрати не забезпечуються джерелами їх формування, і підприємство перебуває на межі банкрутства.

До показників фінансової стійкості підприємства належать: коефіцієнт автономії (характеризує частку власного капіталу в загальній сумі засобів, авансованих у діяльність підприємства); коефіцієнт фінансування (показує співвідношення залучених і власних засобів і характеризує залежність підприємства від залучених засобів); коефіцієнт забезпеченості власними оборотними засобами (показує, яка частина обігових активів фінансується за рахунок власних і прирівняних до них засобів); коефіцієнт маневровості власного капіталу (показує частину власних коштів, які використовуються для фінансування поточної діяльності).

З метою підвищення рівня ефективності управління активами підприємства здійснюється аналіз ділової активності. Ділова активність характеризує рівень ефективності використання виробничих і фінансових ресурсів, які впливають на фінансовий результат діяльності підприємства.

До показників ділової активності підприємства належать: коефіцієнт оборотності активів (характеризує ефективність використання підприємством усіх засобів, незалежно від джерел залучення); коефіцієнт оборотності кредиторської заборгованості (характеризує кількість обертів кредиторської заборгованості за звітний період або швидкість обертання комерційного кредиту, наданого постачальниками); коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості (показує кількість обертів дебіторської заборгованості за звітний період або швидкість обертання комерційного кредиту, наданого покупцям); термін обертання кредиторської заборгованості (показує середній період погашення кредиторської заборгованості); термін (тривалість) обертання дебіторської заборгованості; коефіцієнт оборотності матеріальних запасів (показує кількість обертів коштів, інвестованих у всі види запасів за звітний період); коефіцієнт оборотності основних засобів (фондовіддачі) (показує ефективність використання основних засобів); коефіцієнт оборотності власного капіталу (показує ефективність використання власного оборотного капіталу).

Основними показниками, що характеризують ефективність усіх видів діяльності підприємства, є показники рентабельності. Рентабельність – це відносний показник, що означає прибутковість або дохідність виробництва продукції та її реалізації, а також прибутковість діяльності підприємства взагалі, тобто показник, який характеризує ефективність окремих фінансових операцій.

Показники рентабельності підприємства включають: коефіцієнт рентабельності активів (характеризує прибутковість коштів, вкладених у підприємства); коефіцієнт рентабельності власного капіталу (характеризує прибутковість підприємства); коефіцієнт рентабельності реалізації (характеризує прибутковість господарської діяльності підприємства); коефіцієнт рентабельності продукції (характеризує прибутковість основної діяльності підприємства).

Класичним прикладом другої групи, що ґрунтується на бальній системі оцінювання, є тест на банкрутство М. Тамарі, розроблений у 1964 р. фінансовим аналітиком “Bank of Israel”. В основу цієї методики покладено шість індикаторів фінансового стану підприємства:

- коефіцієнт забезпеченості власним капіталом (максимальна кількість балів – 25);
- динаміка прибутку (максимальна кількість балів – 25);
- відношення короткострокових оборотних активів до поточних зобов’язань (максимальна кількість балів – 20);
- відношення обороту від реалізації, скоригованого на величину запасів у незавершеному виробництві, та запасів готової продукції (максимальна кількість балів – 10);
- коефіцієнт оборотності дебіторської заборгованості (максимальна кількість балів – 10);
- обсяг реалізації продукції, скоригований на величину запасів у незавершеному виробництві (максимальна кількість балів – 10).

Максимальна кількість балів за кожен показник встановлена залежно від значущості його впливу на якість фінансового стану. Аналізоване підприємство отримує певну кількість балів за кожен фактичний показник відповідно до спеціально розробленого ключа інтерпретації. Загальна сума набраних балів свідчить про рівень ризиковості вкладень у підприємство.

Недоліки сучасних методик аналізу фінансового стану наведені в таблиці 2.7.

Таблиця 2.7 – Недоліки сучасних методик аналізу фінансового стану

Перша група методик	Друга група методик
<p>Неврахування галузевих особливостей об'єкта аналізу.</p> <p>Недостатнє теоретичне й емпіричне обґрунтування критичних точок (чи інтервалів) для окремих фінансових індикаторів, результатом чого є довільність фіксування нормативних значень фінансових показників.</p> <p>Суб'єктивність формування вибірки показників, які підлягають аналізу, та неврахування критерію мультиколінеарності.</p> <p>Неврахування (або суб'єктивність урахування) факту різної вагомості впливу окремих показників на загальні результати аналізу.</p> <p>Ігнорування показників, які розраховуються на базі чистого грошового потоку</p>	<p>Неврахування різної вагомості впливу окремих показників на загальний інтегральний показник фінансового стану.</p> <p>Окремі параметри фінансового стану характеризуються різною кількістю показників, що недопустимо при побудові економетричних моделей оцінки фінансового стану.</p> <p>Неврахування чинника мультиколінеарності.</p> <p>Неврахування галузевої специфіки</p>
<p>Суттєвий недолік обох груп методик – використання показників фінансової звітності (чистий прибуток, витрати та ін.), значення яких можуть бути викривленими</p>	

Зазначені недоліки зумовлюють високий рівень помилковості оцінки ймовірності настання фінансової кризи та банкрутства. Уникнути вказаних недоліків дає змогу використання методології дискримінантного аналізу, яка ґрунтується на емпірично-індуктивному способі дослідження та широкому застосуванні елементів економетричного моделювання.

Особливою інформаційною системою, що сигналізує керівництву про потенційні шанси та ризики, які можуть насуватися на підприємство як з боку зовнішнього, так і внутрішнього середовища, є система раннього попередження та реагування (СРПР). Згідно з найновішими підходами до побудови системи контролінгу на підприємстві у СРПР інтегруються елементи як стратегічного, так і оперативного контролінгу.

Система раннього попередження і реагування виявляє та аналізує інформацію про приховані обставини, настання яких може призвести до виникнення загрози для підприємства чи до втрати потенційних шансів. Першочерговим завданням системи раннього попередження є своєчасне виявлення ознак кризи на підприємстві, тобто прогнозування можливого банкрутства.

Процес створення системи раннього попередження та реагування може складатися з таких етапів:

- визначення сфер спостереження;
- вибір індикаторів раннього попередження, які можуть указувати на розвиток того чи іншого негативного процесу;
- розрахунок граничних значень індикаторів і безпечних інтервалів їх зміни;
- формування конкретних аналітичних завдань для аналітичних центрів;
- формування інформаційних каналів;
- узагальнення одержаних аналітичних висновків і підготовка пропозицій і рекомендації щодо розвитку сильних сторін та нейтралізації слабких, що є основою розробки проектів управлінських рішень.

Розрізняють дві підсистеми СРПР: система, орієнтована на внутрішні параметри діяльності підприємства, та система, орієнтована на зовнішнє середовище.

У процесі організації системи раннього попередження та реагування виокремлюють такі блоки індикаторів:

- загальноекономічні – індикатори, які дозволяють своєчасно виявити зміни в тенденціях розвитку кон'юнктури економіки в цілому (використовуються результати досліджень відповідних науково-дослідних економічних і соціологічних інститутів);
- ринкові індикатори – дають змогу виявити тенденції на ринках, на яких проводить свою діяльність підприємство;
- технологічні індикатори – дають інформацію щодо появи на ринку нових продуктів, методів, процесів тощо;
- соціальні індикатори – демографічна ситуація в країні, вартість робочої сили, рівень мінімальної заробітної плати тощо;
- політичні індикатори – вплив на діяльність підприємств, які мають політичну природу, зокрема тенденції в економічному законодавстві, політика протекціонізму тощо;
- внутрішні індикатори – система показників, які розраховуються на базі внутрішнього (управлінського) обліку та звітності.

Одним з найважливіших інструментів системи раннього попередження та методом прогнозування банкрутства підприємств є дискримінантний аналіз. Під дискримінантним аналізом здебільшого розуміють комплекс методів математичної статистики, за допомогою якого здійснюється класифікація досліджуваних одиниць (підприємств) залежно від значень обраної сукупності показників відповідно

до побудованої метричної шкали. Розрізняють однофакторний і багатофакторний дискримінантний аналіз.

В основі однофакторного (одновимірного) аналізу покладено сепаратне дослідження окремих показників (які є складовою певної системи показників) і класифікацію підприємств за принципом дихотомії (метод статистики, за якого досліджувану сукупність поділяють на дві підсукупності залежно від значення обраного критерію (показника).

Віднесення підприємства до категорії “хворих” чи “здорових” здійснюється в розрізі окремих показників відповідно до емпірично побудованої шкали граничних значень досліджуваного показника.

Загальний висновок про якість фінансового стану підприємства робиться на основі аналізу відповідності кожного з показників, які включені в спеціально підібрану систему, їх граничним значенням. Відомими моделями однофакторного дискримінантного аналізу є системи показників Бівера та Вайбеля.

Головним суперечливим моментом однофакторного дискримінантного аналізу є те, що значення окремих показників може свідчити про позитивний розвиток підприємства, а інших – про незадовільний. Така ситуація унеможлиблює об’єктивне прогнозування банкрутства. Одним із шляхів вирішення цієї проблеми є застосування багатофакторного дискримінантного аналізу. У процесі аналізу підбирається ряд показників, для кожного з яких визначається вага в так званій дискримінантній функції. Загалом алгоритм лінійної багатофакторної дискримінантної функції можна подати в такій формі:

$$Z = a_0 + a_1x_1 + a_2x_2 + a_3x_3 + \dots + a_nx_n \quad (2.23)$$

де $a_1, a_2, a_3, \dots, a_n$ – коефіцієнти (ваги) дискримінантної функції;
 $x_1, x_2, x_3, \dots, x_n$ – показники (змінні) дискримінантної функції.

Величина окремих ваг характеризує різний вплив окремих показників (змінних) на загальний фінансовий стан підприємства. Віднесення аналізованого підприємства до групи “хворих” чи “здорових” залежить від значення інтегрального показника, який є результатом розв’язку дискримінантної функції, а також від побудованої на основі емпіричних даних прямої поділу. Пряма поділу характеризує граничне значення Z -показника і слугує базою для розробки шкали інтерпретації одержаних значень Z .

Найвідомішими моделями прогнозування банкрутства на основі багатофакторного дискримінантного аналізу є модель Альтмана (1968), модель Беермана (1976), система показників Бетге – Хуса – Ніхауса (1987), модель Краузе (1993).

Методологія багатофакторного дискримінантного аналізу може використовуватися як службами контролінгу підприємства для своєчасного виявлення симптомів фінансової кризи, так і банками при оцінці кредитоспроможності позичальника.

2.3.3 Фінансовий контролінг у системі антикризового фінансового управління

Поняття “контролінг” походить від англійського “to control”, яке в економічному розумінні означає управління, спостереження, контроль. **Контролінг** – це спеціальна саморегульована система методів та інструментів, яка спрямована на функціональну підтримку менеджменту підприємства та включає інформаційне забезпечення, планування, координацію, контроль і внутрішній консалтинг.

На практиці розрізняють різні напрями (сектори) контролінгу: фінансовий контролінг, контролінг збуту, дивізіональний контролінг, контролінг виробництва та закупівель тощо.

Фінансовий контролінг зорієнтований на функціональну підтримку фінансового менеджменту, що визначає його зміст і основні завдання. Провідною метою фінансового контролінгу є орієнтація управлінського процесу на максимізацію прибутку та вартості капіталу власників при мінімізації ризику і збереженні ліквідності та платоспроможності підприємства. Для досягнення цієї мети фінансовий контролінг (контролер) виконує такі функції: координація, фінансова стратегія, планування та бюджетування, бюджетний контроль, внутрішній консалтинг і методологічне забезпечення, внутрішній аудит і ревізія.

У системі антикризового фінансового управління фінансовий контролінг повинен бути спрямований на функціональну підтримку антикризового фінансового менеджменту. Особливістю антикризового фінансового контролінгу є те, що він повинен забезпечити підтримку прийняття рішень, планування та контроль за екстремальних умов діяльності підприємства.

У разі фінансової кризи або її загрози рішення приймають за умов конфлікту інтересів, дефіциту часових, фінансових і матеріальних ресурсів. Тому *діяльність служб контролінгу повинна бути зосереджена на таких напрямках:*

- упровадження (або підвищення ефективності функціонування) системи раннього попередження та реагування, що має на меті прискорити виявлення кризових явищ і забезпечити вжиття адекватних заходів для їх подолання;

- розроблення ефективної антикризової концепції та плану санації, якщо цього потребує ситуація на підприємстві;
- експертна й інформаційна підтримка управлінських рішень щодо реалізації окремих антикризових заходів (модулів);
- контроль за реалізацією антикризової концепції (плану санації) та своєчасне виявлення відхилень, додаткових ризиків і шансів з відповідною корекцією плану.

Розрізняють стратегічний та оперативний фінансовий контролінг.

Під стратегічним фінансовим контролінгом розуміють комплекс функціональних завдань, інструментів і методів довгострокового (три і більше років) управління фінансами, вартістю та ризиками. Вважається, що часовий горизонт стратегічного контролінгу необмежений.

У рамках стратегічного фінансового контролінгу зусилля фінансових служб підприємств концентруються на виконанні таких основних завдань:

- визначення стратегічних напрямів діяльності підприємства;
- визначення стратегічних цілей і розробка фінансової стратегії підприємства;
- впровадження дієвої системи раннього попередження та реагування (перманентний аналіз шансів і ризиків, сильних та слабких сторін);
- визначення горизонтів планування;
- довгострокове фінансове планування: планування прибутків і збитків, грошових потоків (cash-flow), балансу, основних фінансових показників;
- довгострокове управління вартістю підприємства та прибутками його власників;
- забезпечення інтеграції довгострокових стратегічних цілей і оперативних завдань, які ставляться перед окремими працівниками та структурними підрозділами.

Найважливішим завданням стратегічного контролінгу є забезпечення життєздатності підприємства в довгостроковому періоді на основі управління наявним потенціалом і створення додаткових факторів успіху.

До основних інструментів стратегічного контролінгу належать: аналіз сильних і слабких сторін, побудова стратегічного балансу, портфельний аналіз, організаційний аналіз, функціонально-вартісний аналіз, модель життєвого циклу, система раннього попередження та реагування, дискримінантний аналіз, аналіз вартості акціонерного капіталу (shareholder-value), збалансована система показників (Balanced-Scorecard), бенчмаркінг та ряд інших.

Найважливішою формою прояву стратегічного фінансового контролінгу є система стратегічного (довгострокового) планування.

Головною метою оперативного фінансового контролінгу є організація системи управління досягненням поточних (короткострокових) фінансових цілей підприємства. Цільові показники оперативного контролінгу повинні корелювати з монетарними та немонетарними цілями, визначеними в рамках стратегічного контролінгу.

Взаємозв'язок бюджетування та бюджетного контролю характеризує основний зміст оперативного контролінгу, який, власне, полягає в систематичному порівнянні фактичних показників діяльності підприємства з запланованими та подальшому аналізі відхилень.

Коло завдань, які належать до компетенцій бюджетного контролю, включає управлінський облік, аналіз відхилень, а також рапортування. В оперативних звітах (рапортах) інтерпретуються результати виконання бюджетів, наводиться оцінка основних фінансових показників, а також формулюються пропозиції, які впливають з аналізу відхилень. Контроль становить базу для виявлення причин відхилень і визначення слабких місць на підприємстві.

Оперативний фінансовий контролінг (на відміну від стратегічного) спирається переважно на внутрішні джерела інформації, зокрема дані рахунків прибутків і збитків, руху грошових коштів тощо. Основна увага при цьому концентрується на дослідженні таких співвідношень, як “доходи – затрати” та “грошові надходження – грошові видатки”, тоді як стратегічний контролінг зорієнтований на аналіз шансів і ризиків, сильних і слабких сторін. Важливим елементом оперативного контролінгу є внутрішній консалтинг і методологічне забезпечення.

2.3.4 Джерела фінансового забезпечення антикризового управління підприємством

Прийняття рішення щодо фінансування антикризових заходів вимагає вибору джерел, критеріїв і дотримання правил фінансування.

Фінансове забезпечення антикризових заходів може бути реалізоване в двох варіантах:

- без залучення додаткових фінансових ресурсів;
- шляхом залучення додаткового капіталу.

Перелік форм санації в межах кожного з цих варіантів наведено в таблиці 2.8.

Приймаючи рішення щодо форм фінансування, слід ураховувати переваги та недоліки використання власного та позикового капіталу,

внутрішніх і зовнішніх джерел фінансування. Крім того *необхідно дотримуватися правил фінансування:*

- золотого правила фінансування;
- золотого правила балансу;
- правила вертикальної структури капіталу.

Таблиця 2.8 – Форми санації підприємства

Санація без залучення на підприємство додаткових фінансових ресурсів	Санація з залученням нового фінансового капіталу
Зменшення номінального капіталу підприємства	Альтернативна санація (зменшення номінального капіталу або безповоротна фінансова допомога власників корпоративних прав)
Конверсія власності в борг	Двоступінчаста санація (зменшення номінального капіталу з подальшим його збільшенням)
Конверсія боргу у власність	Безповоротна фінансова допомога власників корпоративних прав
Пролонгація термінів погашення заборгованості	Безповоротна фінансова допомога персоналу
Добровільне зменшення заборгованості	Безповоротне бюджетне фінансування
Самофінансування	Емісія облігацій конверсійної позики
	Залучення додаткових позик

Прийняття фінансових рішень у процесі реалізації політики *антикризового фінансового управління* слід здійснювати на основі таких *критеріїв:*

- забезпечення теперішньої та майбутньої платоспроможності підприємства;
- дотримання правил фінансування;
- нейтралізація конфлікту інтересів через максимальну прозорість та інформаційне забезпечення всіх зацікавлених сторін;
- забезпечення фінансової та інформаційної незалежності, збереження контролю над підприємством;
- мінімізація трансакційних витрат;
- мінімізація оподаткування.

Дотримання вищезазначених критеріїв і правил фінансування забезпечить відновлення (поліпшення) платоспроможності підприємства

та можливість реалізації антикризових заходів виробничо-технічного, організаційно-правового та соціального характеру.

Використовуючи внутрішні фінансові резерви, підприємство може не тільки подолати внутрішні причини кризи, а й значною мірою зменшити залежність від залучення зовнішніх фінансових джерел.

Внутрішні джерела фінансової стабілізації підприємства – це та частина фінансових ресурсів підприємства, джерелом формування якої є операційна та інвестиційна діяльність і яка не пов'язана із залученням ресурсів на ринку капіталів.

Мобілізація внутрішніх резервів фінансової стабілізації підприємства спрямована насамперед на підвищення (або відновлення) його платоспроможності та ліквідності. Цього можна досягти збільшенням обсягів вхідних грошових потоків (наприклад, за рахунок збільшення виручки від реалізації, продажу частини основних фондів, рефінансування дебіторської заборгованості) або в результаті скорочення вихідних грошових потоків (зменшення витрат, які відносяться на собівартість продукції чи покриваються за рахунок прибутку, що залишається в розпорядженні підприємства).

Розмір виручки від реалізації продукції залежить від двох основних факторів: обсягу реалізованої продукції та ціни одиниці такої продукції. Щоб збільшити обсяги реалізації, слід максимально активізувати збутову (маркетингову) політику підприємства. Стимулювати збут можна як наданням знижок покупцям, так і помірним збільшенням цін; як застосуванням масованої реклами, так і її припиненням.

Усі заходи щодо збільшення виручки від реалізації продукції повинні базуватися на системі короткострокових прогнозів обсягів збуту з урахуванням динаміки цін і відповідних їм обсягів реалізації.

Зрозуміло, що головним інструментом маркетингу є ціноутворення. Рішення про зміни цін слід приймати на підставі поглибленого аналізу наслідків цих змін.

Загалом до основних санаційних заходів у сфері збуту слід віднести такі: аналіз ринків збуту готової продукції; перевірка порядку ціноутворення; проведення акцій зі спеціального розпродажу; підвищення якості обслуговування клієнтів; аналіз сервісних послуг; застосування гнучкої системи преміювання для продавців (реалізаторів); запровадження гнучкої системи знижок; аналіз шляхів збуту; проведення рекламних акцій; підвищення ефективності роботи з громадськістю; використання системи знижок за прискорену оплату продукції.

Реструктуризація активів пов'язана зі зміною структури та складу активів балансу (досить часто ці зміни супроводжуються також змінами

у складі та структурі пасивів). У рамках реструктуризації активів виокремлюють такі види санаційних заходів:

1. Мобілізація прихованих резервів. Приховані резерви – це частина капіталу підприємства, що ніяк не відображена в його балансі.

2. Використання зворотного лізингу (господарська операція, що передбачає продаж основних фондів з одночасним зворотним отриманням таких основних фондів в оперативний або фінансовий лізинг). Наприклад, збиткове підприємство продає лізинговій компанії адміністративну будівлю з одночасним укладанням договору про лізинг цього об'єкта нерухомості.

3. Здавання в оренду основних фондів, які не повною мірою використовуються у виробничому процесі.

4. Оптимізація структури розміщення оборотного капіталу (зменшення частки низьколіквідних оборотних засобів, запасів сировини та матеріалів, незавершеного виробництва тощо). Визначення оптимального обсягу та структури запасів є завданням контролінгу матеріальних потоків. При цьому широко використовується АВС-аналіз.

5. Продаж окремих низькорентабельних структурних підрозділів (філій) та об'єктів основних фондів. За рахунок цієї операції підприємство може отримати інвестиційні ресурси для перепрофілювання виробництва на більш прибуткові види діяльності.

6. Рефінансування дебіторської заборгованості – це форма реструктуризації активів, що полягає в переведенні дебіторської заборгованості в інші, ліквідні форми оборотних активів: грошові кошти, короткострокові фінансові вкладення тощо.

До основних форм рефінансування дебіторської заборгованості належать: факторинг; облік, або дисконтування, векселів; форфейтинг.

Основними напрямками зменшення вихідних грошових потоків підприємства є: зниження собівартості продукції (послуг); уникнення штрафів; зменшення чи заморожування інвестицій та ін.

У короткостроковому періоді санаційні резерви, пов'язані зі зниженням собівартості продукції, набагато легше виявити та мобілізувати, ніж резерви збільшення виручки від реалізації продукції. Заходи зі зниження вихідних грошових потоків за цим напрямком безпосередньо впливають на рівень ліквідності та платоспроможності підприємства.

Витрати на виробництво продукції у вартісному вираженні формують її собівартість. Щоб систематизувати роботу, спрямовану на пошук резервів зменшення витрат виробництва, останні доцільно згрупувати за головними ознаками.

Резерви економії виробничих витрат виявляються під час планування останніх та аналізу відхилень фактичних результатів від запланованих.

Розрізняють основні групи чинників, що впливають на собівартість продукції. Це – зміна:

- 1) обсягів виробництва;
- 2) структури (номенклатури й асортименту) продукції;
- 3) технічного рівня виробництва;
- 4) організації виробництва та умов праці.

1. **Зміна обсягів виробництва.** При визначенні впливу цього фактора слід враховувати, що зі зміною обсягів виробництва змінюються постійні витрати на одиницю продукції. Частина витрат може змінюватися протягом року, але не пропорційно до змін обсягів виробництва. Такі витрати належать до умовно-змінних.

2. **Зміна структури (номенклатури та асортименту) продукції.** Зміна структури (номенклатури та асортименту) полягає в зміні частки окремих видів продукції в загальному обсязі виробництва, яка може відбутися з таких двох головних причин:

- 1) припинення виробництва нерентабельних виробів та освоєння нових видів продукції;
- 2) неоднакові темпи зростання випуску різних видів продукції.

Вплив зміни структури продукції розраховується згідно з показниками витрат за такими статтями калькуляції: матеріальні витрати; витрати на оплату праці та нарахування на неї; витрати на утримання й експлуатацію устаткування; інші виробничі витрати.

3. **Зміна технічного рівня виробництва.** Зміна технічного рівня виробництва виявляється в економії матеріальних і трудових ресурсів за такими основними напрямками:

- 1) упровадження нових і вдосконалення наявних технологій;
- 2) застосування нових видів сировини та матеріалів і раціоналізація їх використання;
- 3) зниження трудомісткості одиниці продукції.

4. **Зміна організації виробництва та умов праці.** Зміна організації виробництва та умов праці виявляється в економії витрат за такими основними напрямками:

- 1) упровадження нових виробництв, цехів і структурних підрозділів;
- 2) спеціалізація та кооперування виробництва;
- 3) зміни в організації і обслуговуванні виробництва та праці;
- 4) зміни в організації управління виробництвом;
- 5) зміни в умовах матеріально-технічного забезпечення;
- 6) усунення зайвих витрат і збитків.

Санаційних заходів, спрямованих на зниження витрат виробництва, доцільно вживати на основі нуль-базис-бюджетування (ZBB – Zero-Base-Budgeting). **Нуль-базис-бюджетування** є складовою частиною контролінгу витрат на підприємстві. Основна відмінність ZBB від звичайного планування витрат полягає в тому, що останнє значною мірою зорієнтоване на показники рівня витрат попередніх періодів (які можуть бути не виправдано завищеними). Базою для ZBB є так звана точка-нуль, тобто показники обчислюються на підставі нового обрахунку всіх норм і нормативів витрат, їх складу та структури. У межах ZBB аналізуються всі статті витрат, і за кожною з них визначаються можливості економії. Особлива увага при цьому приділяється накладним витратам.

Результати оцінювання резервів зниження собівартості продукції та зменшення на цій основі вихідних грошових потоків використовуються в оперативному управлінні фінансово-господарською діяльністю підприємств.

Зменшити вихідні грошові потоки та підвищити платоспроможність підприємства можна й за рахунок зменшення чи заморожування витрат на інвестиції та інших витрат, які не належать до собівартості продукції.

Витрати на інвестиції належать до витрат, джерелом фінансування яких є чистий прибуток. Зменшення таких витрат є важливим резервом підвищення платоспроможності підприємства.

Доцільність прийняття рішення про згортання капіталовкладень залежить від конкретних умов діяльності підприємства, його платоспроможності, строків окупності інвестицій і розміру здійснених витрат. При цьому враховуються три основні аспекти: строк окупності інвестицій; можливість використання лізингу замість вкладання коштів у реальні інвестиції; обсяг уже здійснених інвестицій і можливість реалізації об'єктів незавершених капіталовкладень.

У рамках заходів щодо зменшення вихідних грошових потоків слід також переглянути інші витрати підприємства, які не відносяться на рахунок собівартості продукції, а здійснюються за рахунок прибутку, що залишився в розпорядженні підприємств після здійснення платежів у бюджет, та чистого прибутку. До числа таких витрат належать: штрафи за порушення господарських договорів із суб'єктами господарювання; штрафи за несвоєчасне подання в податкову адміністрацію необхідних розрахунків та за затримку перерахування коштів у бюджет і державні цільові фонди; проценти за прострочені банківські позички; за невиконання квоти зі створення робочих місць для інвалідів; збитки у вигляді безнадійної заборгованості у разі, якщо кредитор

не звернувся з позовом до арбітражного суду щодо стягнення такої заборгованості, та інші витрати.

Зменшення вказаних витрат є суттєвим резервом покращення платоспроможності підприємства.

Зовнішніми джерелами фінансового забезпечення антикризового управління підприємством слід вважати фінансові ресурси, які залучаються підприємством на стороні для фінансування санаційних заходів, отриманих у результаті господарської діяльності.

За походженням зовнішні фінансові джерела можна об'єднати в чотири групи:

- кошти, надані власниками підприємства – збільшення статутного фонду, зменшення номінальної вартості акцій, надання кредитів і цільових внесків власниками;
- кошти персоналу підприємства – згода працівників на реструктуризацію або списання заборгованості з оплати праці, надання працівниками позик санованому підприємству, придбання працівниками акцій підприємства;
- кошти кредиторів – рефінансування боргу (списання та реструктуризація кредиторської заборгованості, переведення боргу на іншу юридичну особу, надання цільових банківських позик, випуск облігацій та інших боргових цінних паперів під гарантію санатора, конверсія боргу у власність), реструктуризація (реорганізація) підприємства (злиття, поглинання, приєднання, поділ, виокремлення, перетворення);
- державне фінансування – пряме державне фінансування (надання бюджетних дотацій, субвенцій і субсидій, державні внески в статутний фонд), непряма державна підтримка (державне пільгове кредитування, надання державних гарантій комерційним банкам по кредитах, що надаються санованим підприємствам, пільгове оподаткування та податкове кредитування, розміщення державних замовлень на санованих підприємствах, списання та реструктуризація заборгованості перед бюджетом і державними цільовими фондами).

Найбільш зацікавленими в санації неспроможного підприємства особами є його власники (акціонери, пайовики та ін.). Вони, як правило, несуть значний тягар фінансування санаційних заходів. На практиці з метою санації здійснюється збільшення статутного капіталу підприємства.

З метою санації статутний фонд, як правило, збільшують, щоб мобілізувати фінансові ресурси та підвищити фінансову стійкість підприємства.

Джерелами збільшення статутного капіталу підприємства є:

- а) додаткові внески;
- б) додатковий капітал або його частина (крім банків і небанківських фінансових установ);
- в) прибуток або його частина.

Шляхами збільшення статутного капіталу підприємства є:

- а) підвищення номінальної вартості корпоративних прав;
- б) розміщення додаткових акцій (часток) існуючої номінальної вартості;
- в) обмін облігацій на акції.

Фінансова участь кредиторів у санації боржників може набирати таких форм:

- реструктуризація наявної заборгованості;
- зменшення або списання заборгованості;
- надання санаційних кредитів.

Форма участі кредиторів у санації істотно залежить від характеру їхніх фінансових і господарських стосунків із боржником.

До основних форм реструктуризації заборгованості належать:

- трансформація боргу у власність;
- конверсія короткострокової заборгованості в довгострокову;
- пролонгація строків сплати.

Конверсія (трансформація) боргу у власність означає, що підприємства-боржники стимулюють кредиторів до придбання корпоративних прав в обмін на боргові вимоги. У результаті такої операції боржник досягає подвійної мети: по-перше, підвищується ринковий курс корпоративних прав, оскільки відбувається їх додаткова закупівля, по-друге, поліпшується структура балансу, оскільки співвідношення власних і позикових коштів зазнає сприятливих для підприємства змін.

Конверсія боргу у власність може відбуватися шляхом емісії нових корпоративних прав; викупу часток (паїв, акцій) у власників з метою їх подальшого обміну на боргові вимоги; емісії (обміну) конверсійних облігацій.

Списання заборгованості означає відмову кредитора від своїх вимог. Вона прирівнюється до безповоротної фінансової допомоги боржникові. *Списати заборгованість можна в одній із таких двох форм:*

- повної або часткової відмови від своїх вимог;
- відмови від кредитного забезпечення.

Завдяки наданню санаційних кредитів підвищується платоспроможність боржника, оскільки залучаються ліквідні засоби. Проте структура капіталу погіршується, і знижується рівень фінансової незалежності підприємства через зростання частки позичкового капіталу.

Санаційні кредити можуть бути лише середньо- або довгостроковими, оскільки лише за таких умов можуть фінансуватися капітальні вкладення, тобто санаційні заходи виробничо-технічного характеру. Короткострокові кредити, які надаються у разі тимчасових фінансових труднощів, не можна розглядати як фінансову базу для проведення санації підприємств.

Якщо банк надає кредит підприємству, проти якого порушено справу про банкрутство до моменту укладення кредитної угоди, а інформацію про порушення такої справи було оприлюднено, безнадійна заборгованість за кредит погашається з власних коштів кредитора.

Санаційні кредити надаються, як правило, комерційним банком, який обслуговує підприємство; банком, що володіє пакетом корпоративних прав боржника або банківським консорціумом.

Комерційні банки можуть надавати кредити всім суб'єктам господарської діяльності незалежно від їхньої галузевої належності, статусу, форм власності, якщо ті мають реальні можливості та правові форми забезпечення своєчасного повернення кредиту і сплати відсотків (комісійних) за користування кредитом. Вирішальним у наданні санаційного кредиту є позитивний висновок аудитора про санаційну спроможність підприємства.

Кредитні стосунки між позичальником та кредитором регламентуються кредитною угодою, яка визначає взаємні зобов'язання та відповідальність сторін і не може змінюватися в односторонньому порядку без згоди обох сторін.

Формами забезпечення санаційного кредиту можуть бути: гарантії третьої особи; товарні запаси підприємства; нерухоме майно; рухоме майно; цінні папери. Санаційні кредити повинні використовуватися за призначенням і своєчасно погашатися.

Емісійний дохід від продажу облігацій відноситься до позикових фінансових ресурсів, оскільки розміщення облігацій зумовлює виникнення боргових зобов'язань, що погіршує платоспроможність підприємства. Облігація – це цінний папір, що засвідчує внесення його власником грошових коштів і підтверджує зобов'язання відшкодувати йому номінальну вартість цього цінного папера в передбачений у ньому строк з виплатою доходу, порядок визначення якого передбачається умовами випуску.

До основних переваг фінансування на основі емісії облігацій можна віднести такі:

- диверсифікація капіталодавців, зокрема кредиторів;
- залучення коштів здійснюється на довгостроковий період;
- податкові переваги, оскільки проценти за облігаціями відносяться на зменшення оподаткованого доходу емітента;

- відсоткова ставка за облігаціями дещо менша за відсоткову ставку на комерційні кредити.

Серед найсуттєвіших недоліків цього інструмента фінансування найчастіше наводяться такі:

- порівняно високий рівень накладних витрат, пов'язаних із випуском облігацій;
- ризик сплати завищених процентів, передбачених умовами випуску облігацій, у разі зменшення ставок на ринку капіталів;
- через значну кількість держателів облігацій і широку географію їх перебування можуть виникнути труднощі ведення переговорів з капіталодавцями у разі необхідності пролонгації строків погашення.

Ефективним санаційним інструментом є конверсійні облігації.

Конвертовані облігації – це іменні облігації, умовами випуску яких передбачена можливість їх обміну на звичайні акції підприємства. У разі конверсії відбувається трансформація позичкового капіталу у власний. Капіталодавці зі статусу кредиторів переходять у статус власників.

Оскільки збільшення капіталу на основі обміну облігацій на акції призводить до змін курсу акцій і “розмивання” прав акціонерів, вони мають переважні права на купівлю конверсійних облігацій такі самі, як і на купівлю нових акцій. Переважні права визначаються відношенням статутного капіталу до загальної номінальної вартості емітованих облігацій.

Коефіцієнт конверсії – це співвідношення, з яким планується конверсія. Він показує, скільки облігацій слід представити для того, щоб одержати одну акцію. Він визначається шляхом ділення номінальної вартості всіх облігацій, які перебувають в обігу, на обсяг збільшення статутного капіталу.

Випуск конвертованих облігацій економічно виправданий у таких випадках: коли ставки на кредитному ринку є досить високими; курс акцій через низьку прибутковість має тенденцію до зниження; прогнози щодо майбутніх перспектив діяльності підприємства є не досить виразними.

Питання для самоконтролю

1. Яка головна мета і які завдання антикризового фінансового управління підприємством?
2. Які основні етапи антикризового фінансового управління підприємством?

3. Визначити сутність, необхідність і основні завдання фінансового контролінгу.
4. У чому полягає сутність стратегічного й оперативного фінансового контролінгу?
5. У чому полягає зміст експрес- та фундаментальної діагностики?
6. Назвіть найпоширеніші моделі одно- та багатофакторного дискримінантного аналізу.
7. Назвіть основні внутрішні фінансові джерела фінансового оздоровлення підприємства.
8. Які внутрішні джерела фінансування фінансового оздоровлення підприємств більшою мірою впливають на відновлення платоспроможності?
9. У чому полягають переваги та недоліки залучення банківських кредитів для фінансування антикризових заходів підприємства?
10. Які кредитори можуть залучатися до фінансування санації?

Тести

1. Головною метою антикризового фінансового управління є:
 - а) недопущення зірвання поставок матеріалів і готової продукції;
 - б) підвищення конкурентоспроможності підприємства;
 - в) відновлення фінансової рівноваги підприємства та мінімізація розмірів зниження його ринкової вартості, що викликані фінансовими кризами;
 - г) підвищення рівня кредитоспроможності підприємства.
2. Сукупність основних елементів впливу на процес розробки та реалізації управлінських рішень щодо його фінансового оздоровлення:
 - а) фінансовий менеджмент;
 - б) санація підприємства;
 - в) реструктуризація;
 - г) механізм антикризового фінансового управління.
3. Оперативний фінансовий контролінг включає:
 - а) бюджетний контроль;
 - б) систему раннього попередження та реагування;
 - в) довгострокове планування;
 - г) складання бюджету реалізації;
 - д) визначення основних немонетарних фінансових цілей.
4. Інструмент стратегічного контролінгу, що дозволяє покращити стратегічне планування на підприємстві, передбачає проведення:
 - а) аналізу сильних і слабких сторін підприємства;

- б) портфельного аналізу;
 - в) аналізу потенціалу;
 - г) розробки сценаріїв.
5. Діагностика банкрутства – це:
- а) система цільового фінансового аналізу, спрямованого на виявлення факторів, причин фінансової неспроможності підприємства, встановлення тенденції їх розвитку та аналізу варіантів найкращого вирішення проблем, що існують;
 - б) процес встановлення ймовірності настання стану неплатоспроможності підприємства;
 - в) прогнозування подальшого розвитку кризового стану;
 - г) усі відповіді правильні.
6. Особлива інформаційна система, яка сигналізує керівництву про потенційні ризики та шанси, які можуть насуватися на підприємство як з боку зовнішнього, так і внутрішнього середовища, – це:
- а) система раннього попередження та реагування;
 - б) SWOT-аналіз;
 - в) портфельний аналіз;
 - г) бюджетування.
7. Збільшення суми грошових активів за рахунок внутрішніх фінансових джерел можна досягти:
- а) ліквідацією портфеля короткострокових фінансових вкладень;
 - б) рефінансуванням дебіторської заборгованості;
 - в) продажем частини основних фондів чи окремих структурних підрозділів підприємства;
 - г) збільшенням статутного фонду підприємства;
 - д) зниженням собівартості продукції.
8. До основних заходів, за рахунок яких досягається збільшення вхідних грошових потоків, належать:
- а) реструктуризація кредиторської заборгованості;
 - б) заморожування інвестицій;
 - в) рефінансування дебіторської заборгованості;
 - г) перегляд дивідендної політики;
 - д) правильної відповіді немає.
9. Фінансова участь кредиторів у санації боржників може набирати таких форм:
- а) реструктуризації наявної заборгованості;

- б) альтернативної санації;
- в) зменшення або списання заборгованості;
- г) надання санаційних кредитів;
- д) конверсії власності в борг.

10. До методів збільшення статутного капіталу належать:

- а) індексація основних засобів;
- б) збільшення кількості акцій існуючої номінальної вартості;
- в) збільшення номінальної вартості акцій;
- г) внески засновників;
- д) номінальна вартість конверсійних облігацій.

Розділ 3

ФІНАНСОВА БЕЗПЕКА

СКЛАДОВИХ ФІНАНСОВОГО РИНКУ

ТА РИНКУ ФІНАНСОВИХ ПОСЛУГ

Тема 3.1 Фінансова безпека основних сегментів фінансового ринку

3.1.1 Фінансова безпека грошово-кредитного ринку

Питання фінансової безпеки як елементу національної безпеки є важливим для будь якої країни протягом усього періоду її існування. Але особливої актуальності це питання набуває в умовах інтеграції фінансового ринку взагалі та кредитного ринку зокрема до світового фінансового простору.

Кредитний ринок як складова ринку капіталу має суттєвий ступінь впливу на фінансову безпеку держави.

Кредитний ринок – це сукупність кредитних відносин, фінансово-кредитних інститутів і певних встановлених організаційно-правових норм, що у своїй єдності та взаємодії забезпечують можливість руху позикового капіталу в різних формах між суб'єктами економіки на національному та міжнародному рівнях (рис. 3.1).

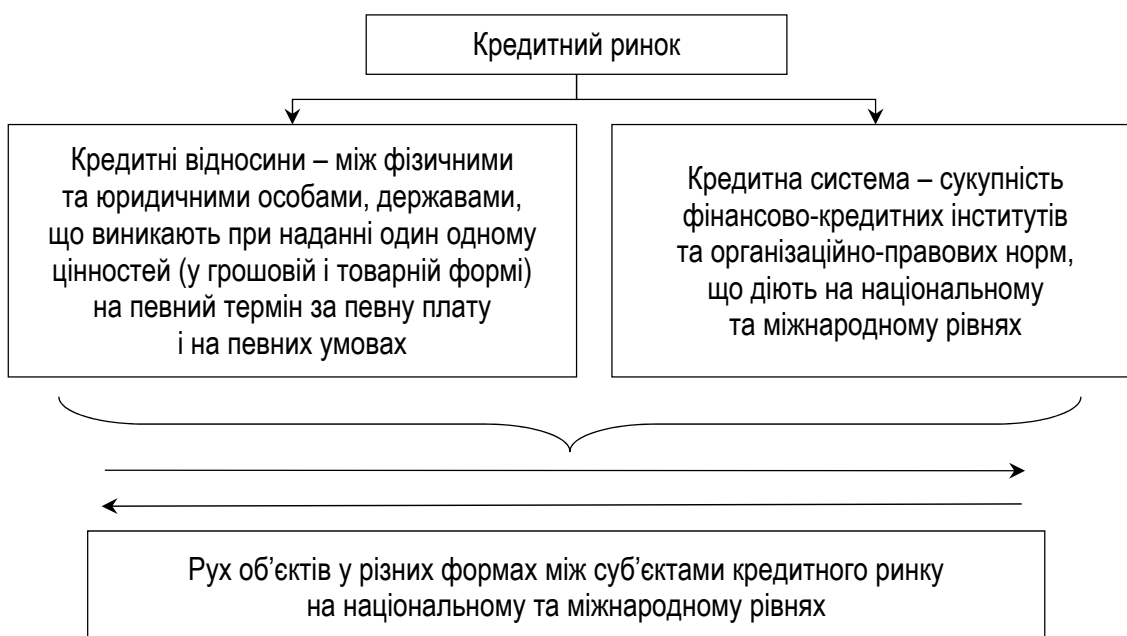


Рисунок 3.1 – Складові кредитного ринку

Необхідною умовою функціонування кредитного ринку є наявність:

- кредиторів, що мають тимчасово вільні кошти;
- позичальників, які можуть вчасно і в повному обсязі виконати зобов'язання за кредитами;
- системи державного регулювання;
- законодавчого та нормативного забезпечення.

Кредитний ринок – це механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між юридичними, фізичними особами та державою, що потребують грошових коштів, юридичними, фізичними особами та державою, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах. Водночас кредитний ринок – це синтез ринків різних платіжних засобів.

У країнах з розвинутою ринковою економікою кредитні угоди опосередковуються:

- *кредитними* інститутами (комерційними банками або іншими установами), які беруть у борг і падають позики;
- *інвестиційними* або аналогічними організаціями, які забезпечують випуск і рух різних боргових зобов'язань, що реалізуються на особливому ринку цінних паперів.

Надання вільних грошових коштів у позику повинне забезпечити кредитору відповідний рівень доходу при задовільному ступені ризику неповернення та компенсувати втрачені можливості від інвестування коштів в інші активи.

Функції кредитного ринку:

- об'єднання дрібних, розрізнених грошових заощаджень населення, державних структур, приватного бізнесу, іноземних інвесторів і утворення великих грошових фондів;
- трансформація коштів у позиковий капітал, який забезпечує зовнішні джерела фінансування матеріального виробництва національної економіки;
- надання позики державним органам і населенню для вирішення таких важливих завдань, як покриття бюджетного дефіциту, фінансування частини житлового будівництва та інших соціальних програм.

Таким чином, кредитний ринок дозволяє здійснювати накопичення, рух, розподіл і перерозподіл позичкового капіталу між сферами економіки.

Структура кредитного ринку досить чітко дає можливість виділити її суб'єкти й об'єкти (рис. 3.2).

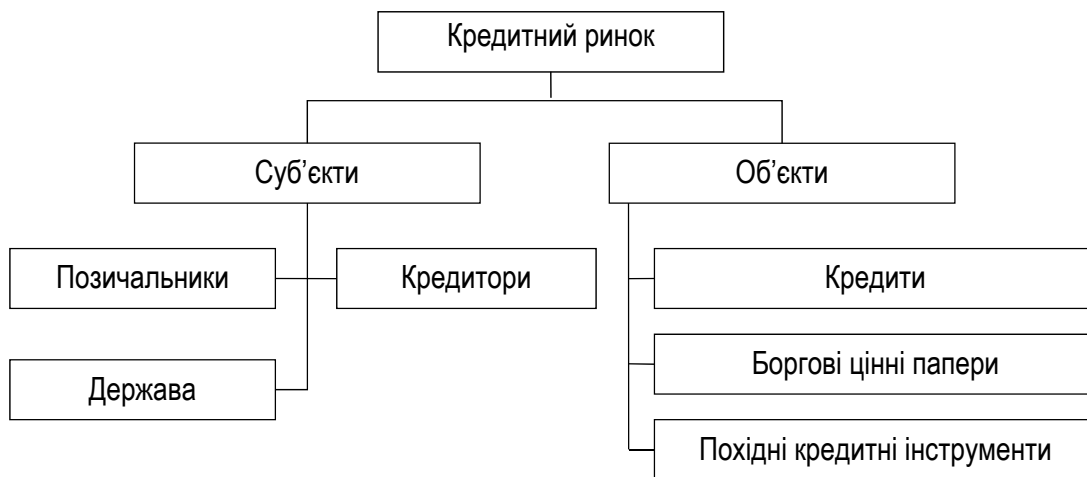


Рисунок 3.2 – Структура кредитного ринку

Основними об'єктами (учасниками) кредитного ринку є:

а) *позичальники* – юридичні, фізичні особи та держава. Залучати вільні грошові кошти на ринку кредитів можуть як вітчизняні, так і іноземні позичальники. За специфікою надання кредитних послуг позичальників часто поділяють на категорії: населення, невеликі підприємства, корпорації, фінансові інститути (зокрема комерційні банки), сільськогосподарські підприємства, державні установи та громадські організації;

б) *кредитори* – банки, інші фінансово-кредитні установи та іноземні кредитори, національні та міжнародні фінансові інститути. Крім того кредиторами можуть бути також нефінансові інститути, якщо вони дають змогу іншим суб'єктам ринку протягом визначеною періоду за певну плату користуватися їхніми грошовими коштами.

Кредитна система організовує рух капіталів і сприяє акумуляції та ефективному розміщенню фінансових ресурсів серед суб'єктів ринку. Оскільки ця система має значний вплив на економічні процеси, її діяльність потребує жорсткої регламентації та контролю з боку держави;

в) *держава* як учасник кредитного ринку здійснює управління грошово-кредитним ринком, регулює його діяльність і є позичальником на національному та міжнародному ринках. При ньому як регулювальну, так і інші функції на кредитному ринку вона виконує переважно через посередництво центрального банку, що є особливістю кредитного ринку в Україні.

Функціонування кредитного ринку забезпечує кредитна система. *Кредитна система охоплює:*

- сукупність фінансово-кредитних установ (інститутів, посередників), що діють на ринку капіталу і здійснюють акумуляцію та перерозподіл позичкового капіталу;

- організаційно-правові норми, на базі яких функціонують фінансово-кредитні установи та інші учасники кредитних відносин на національному та міжнародному рівнях.

Фінансово-кредитна установа – це юридична особа, яка надає різні види фінансових послуг, і винятковим видом діяльності є надання послуг кредитування за рахунок власних і залучених коштів.

У свою чергу фінансово-кредитні установи можна поділити на банківські та небанківські.

Банківська установа – це фінансова організація, діяльність якої контролює та перевіряє безпосередньо центральний банк держави.

Банк – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги.

Небанківські фінансово-кредитні установи – це установи кредитної системи небанківського типу, що акумулюють фінансові ресурси фізичних і юридичних осіб, держави, спеціалізуючись на виконанні кількох операцій або обслуговуючи обмежене коло клієнтів.

Серед небанківських фінансово-кредитних установ слід виділити такі.

Кредитна спілка – це неприбуткова громадська організація, що діє на кооперативних засадах з метою соціального захисту своїх членів унаслідок здійснення взаємокредитування за рахунок їх акумульованих заощаджень.

Ломбард – це спеціалізована комерційна організація, виключним видом діяльності якої є надання короткострокових фінансових кредитів фізичним особам за рахунок власних або залучених коштів, під заставу майна на визначений строк на умовах платності.

Лізингова компанія – господарська операція фізичної чи юридичної особи, що передбачає надання основних фондів (машин, обладнання, устаткування, приміщень, споруд) або землі у користування іншим фізичним чи юридичним особам за певну плату та на визначений строк з правом викупу або без права викупу орендованого майна.

Факторингова компанія – юридична особа, що спеціалізується на послугах із придбання у підприємства (продавця-постачальника, кредитора) права вимоги в грошовій формі на дебіторську заборгованість інших підприємців (покупців, боржників) за продані товари (виконані роботи, послуги) з прийняттям на себе ризику виконання такої вимоги та за комісійну винагороду.

Основним найбільш розвиненим об'єктом кредитного ринку є кредит. *За видами суб'єктів – учасників кредитних відносин, що є*

найпоширенішою практикою поділу кредиту, *виділяють такі види кредитів:*

- кредити фінансових установ: споживчі, карткові, кредитування малого та середнього бізнесу, кредити великим підприємствам, кредити банківські, лізинг фінансовий, лізинг оперативний, кредити банківські, кредити банківські синдиковані, факторинг, іпотечне кредитування;
- міжгосподарські кредити: комерційні кредити, аванс, внутрішньокорпоративний кредит, толінг (робота на “давальницькій сировині” – це спосіб отримання сировини переробником без фінансових витрат з його боку, з подальшим поверненням кінцевого прибутку постачальникові як розрахунок);
- державний кредит: кредити від банків, міжнародних фінансових установ;
- міжнародні кредити: кредити банків, кредити міжнародних фінансових організацій
- приватні кредити: кредити фізичних осіб.

До складу боргових цінних паперів як об’єктів кредитного ринку можна віднести: корпоративні облігації, облігації місцевих позик, державні облігації внутрішньої та зовнішньої позики, ощадні сертифікати, заставні, векселі, іпотечні цінні папери.

Кредитні деривативи – це фінансові інструменти, що дозволяють одній стороні (бенефіціару) перенести кредитний ризик за активом на іншу сторону (гаранта), не здійснюючи фізичного продажу активу. Головна відмінна ознака кредитних деривативів полягає в тому, що вони відокремлюють володіння й управління кредитним ризиком від інших кількісних і якісних аспектів володіння фінансовими активами. Таким чином, вони дають можливість учасникам ринку торгувати ризиком і активом окремо. Насправді кредитні деривативи є збалансованими фінансовими інструментами, що дозволяють одній стороні, яка є покупцем кредитного захисту, перенести кредитний ризик за активом на іншу сторону, що є продавцем кредитного захисту, без переходу права власності на цей актив, тобто кредитний портфель або його складові частини. Унаслідок використання кредитних деривативів кредитний ризик стає предметом купівлі-продажу, створюється вторинний ринок кредитного ризику, і ціна на кредитний ризик конкретного позичальника визначається ринковими методами на основі попиту та пропозиції.

Основними і найбільш поширеними видами кредитних деривативів є такі.

1. *Кредитна нота*. (CLN – Credit Linked Notes). Кредитні ноти – це цінні папери, які банк-емітент випускає паралельно з видачею кредиту своєму позичальникові. Сама кредитна організація не несе жодної відповідальності за цією позицією, за всіма зобов'язаннями відповідає компанія, що взяла позику в банку. Емітент же розплачується за кредитними нотами відповідно до того, як позичальник погашає кредит.

Кредитна нота являє собою банківську угоду про участь у кредитному ризику. Укладаючи угоду про участь у кредитному ризику, банк, що надав кредит, може передати третій особі права на частку в цій позиції, а також частину ризиків, пов'язаних з його можливим неповерненням. Більше того, такий договір може бути оформлений цінним папером, який надалі торгуватиметься на фондовому ринку. Таким чином, у банків з'являється можливість дробити великі та ризиковані кредити на дрібні частини і продавати їх окремо стороннім інвесторам. А зниження концентрації ризиків в банківській системі призводить до підвищення її стійкості та створює умови для запобігання системним фінансовим кризам.

2. *Своп на кредитний дефолт* або кредитний дефолтний своп (credit default swap). Цей кредитний інструмент являє собою різновид гарантії і використовується для захисту фінансової установи від кредитного ризику.

Кредитний дефолтний своп (кредитний своп, дефолтний своп) є двосторонньою фінансовою угодою, за якою одна сторона (покупець кредитного захисту) проводить періодичні виплати іншій стороні (продавцеві кредитного захисту) в обмін на платіж, обумовлений настанням кредитного випадку за вказаним активом (reference asset) вказаного підприємства (reference entity). Покупець захисту протягом терміну дії операції періодично виплачує продавцеві захисту суми винагороди. Продавець захисту проводить платіж на користь покупця захисту лише в певних обумовлених випадках: зниження рейтингу позичальника, банкрутство, реструктуризація боргу.

3. *Своп кошика на невиконання зобов'язань* (Basket Default Swap). Цей інструмент являє собою стандартний кредитний дефолтний своп, прив'язаний не до одного інструмента, а до цілого “кошика” активів. В угоді обумовлюються такі негативні кредитні події – це може бути як дефолт за одним з інструментів кошика, так і за цілою їх групою протягом певного терміну. Завдяки такому свопу “кошика” банк – покупець захисту може забезпечити себе від цілої групи ризиків.

Використовуючи кредитні деривативи, фінансово-кредитні установи можуть ставити такі цілі.

1. Управління капіталом з метою зниження рівня ризикованості кредитного портфеля банку. Такої мети прагнуть досягти покупці кредитних деривативів. Покупка кредитних деривативів дозволяє банкам вивести за баланс сумнівні або прострочені кредити, покращуючи тим самим структуру банківського кредитного портфеля. Ця процедура дає банкам можливість повною мірою відповідати встановленим нормативам банківської діяльності, особливо в частині, що стосується регулювання банківського капіталу, не вдаючись до розірвання кредитних відносин з неблагополучними позичальниками, як це відбувається при традиційних способах страхування кредитного ризику.

2. Управління капіталом і підвищення рівня ризикованості кредитного портфеля. Такої мети прагнуть досягти продавці кредитних деривативів. Вибір стратегії на продаж кредитних деривативів може бути застосований банком за умови, коли банку притаманна консервативна позиція, і загальний рівень ризику не перевищує заданих показників.

У вказаних двох випадках кредитні деривативи є ефективним засобом управління капіталом, що дозволяє своєчасно і не вдаючись до фізичного продажу активів знизити ризик концентрації та провести необхідну диверсифікацію кредитного портфеля. Якщо основний акцент робиться на зниженні ризику концентрації, то найбільш відповідною стратегією буде покупка кредитних деривативів. А якщо необхідною є цілеспрямована диверсифікація портфеля, то тоді мова йде про їх продаж.

3. Використання кредитних деривативів як джерела отримання капіталів. Так, кредитні ноти (CLN) використовуються для залучення коштів з міжнародних ринків капіталу компаніями середніх розмірів (як правило, широко використовують цей інструмент дочірні структури західних інвестиційних банків).

Роль кредитного ринку в економіці та його вплив на фінансово-економічну безпеку держави.

1. Кредит сприяє економії витрат обігу, і в першу чергу – витрат, пов'язаних з обігом грошей.

Економія витрат грошового обігу за допомогою кредиту досягається такими способами:

- взаємний залік боргових вимог і зобов'язань. Оскільки значна частина товарів продається в кредит, боргові вимоги та зобов'язання мають взаємний характер, то значна частина платежів ліквідується шляхом безготівкових розрахунків;
- збільшення швидкості обігу грошей. Завдяки кредиту вільні грошові капітали та заощадження перестають бути просто

скарбом, вони надходять у вигляді внесків у банки, а останні передають їх у позику підприємцям, які спрямовують отримані кошти в обіг. Тому швидкість обігу грошей значно збільшується, а отже, зменшується кількість грошей, необхідних для обігу;

- заміна (заміщення) паперових грошей депозитно-кредитними (платіжні картки тощо). При цьому, крім збільшення швидкості обігу, забезпечується ще і зниження зношуваності грошових купюр і підвищення захисту грошової одиниці.

Кредит сприяє також економії інших витрат обігу. Прискорюючи реалізацію товарів, він скорочує час обігу, через що зменшуються витрати на зберігання товарних запасів. З іншого боку, зберігаючи в банках касові резерви, підприємство скорочує витрати зі зберігання грошей, ведення касових операцій тощо.

Економлячи витрати обігу, кредит сприяє зменшенню частки непродуктивного капіталу (грошового, товарного) і збільшенню за його рахунок продуктивного капіталу, що веде до збільшення обсягу та норми прибутку.

2. Кредит посилює концентрацію, централізацію та накопичення капіталів.

Роль кредиту полягає також і в тому, що він є інструментом концентрації капіталу, що відбувається шляхом перетворення його доданої вартості на додатковий капітал. За відсутності кредиту кожен суб'єкт-підприємець був би змушений заощаджувати кошти доти, доки їх обсяги не сягнули б необхідних для розширення його підприємства розмірів. Кредит долає це обмеження: розрізнені суми доданої вартості, зосереджуючись у банках, можуть бути об'єднані в грошові капітали, які в будь-який момент і в необхідних обсягах можуть бути спрямовані через кредит у підприємства, що потребують додаткових капіталів. Тобто, завдяки кредиту додається обмеженість індивідуальних коштів, оскільки кредитна система мобілізує та централізує всі вільні грошові капітали, в результаті чого створюється фонд позичкових капіталів, достатній для розширення наявних проєктів у різних сферах економіки, а також для формування та розвитку нових.

Крім того, без кредиту накопичення капіталів у кожного окремого суб'єкта могло б відбуватися тільки шляхом капіталізації доданої вартості, що є в його власному розпорядженні (володінні). Натомість кредитна система об'єднує, централізує у власному розпорядженні і потім надає в розпорядження суб'єктів економіки грошові доходи та заощадження різних секторів і суб'єктів економіки. За відсутності кредитних відносин ці гроші залишалися б просто скарбом.

3. Кредит обслуговує перерозподіл капіталів у економіці.

Кредит є найбільш еластичним методом перерозподілу капіталів, оскільки сприяє перерозподілу капіталів між сферами та галузями економіки. Зокрема за участю кредиту кошти можуть бути переорієнтовані зі сфер і галузей із низькою нормою прибутку у сфери та галузі з вищою нормою прибутку. Це пояснюється тим, що кредитні посередники активніше кредитують прибуткові та рентабельні галузі.

Слід звернути увагу на те, що разом із вигодами, які отримує економіка завдяки кредиту, останній несе в собі загрози для стабільного економічного розвитку, оскільки сприяє загостренню економічних криз, хоч і не є їх причиною.

4. Кредитна експансія є чинником, що спричиняє загострення кризових явищ.

По-перше, кредит сприяє перевиробництву товарів. Спрямовуючи у виробництво всі цільні грошові капітали та заощадження, кредит забезпечує стрімке розширення виробництва в періоди промислового підйому.

По-друге, кредит посилює непропорційність розвитку різних галузей і секторів економіки.

По-третє, кредит стимулює фінансові спекуляції. З його допомогою є можливість створювати фіктивні та “дуті” підприємства.

По-четверте, кредит створює фіктивний попит на товари і тим самим, з одного боку, маскує перевиробництво, а з іншого – підсилює його. У періоди підйому, коли купівля товарів здійснюється переважно в кредит, фіктивний попит, заснований на кредиті, до певного часу маскує брак дійсного платоспроможного попиту і підтримує видимість “високої кон’юнктури”. Але тим самим кредит дає поштовх подальшому зростанню виробництва навіть тоді, коли вже є надлишок товарів у прихованій формі.

По-п’яте, розвиток і посилення позицій кредитних посередників (зокрема комерційних банків) зумовлюють формування додаткових ризиків (пулу ризиків), що можуть виникати в результаті функціонування банків як приватних суб’єктів підприємництва, основною метою яких є максимізація власних прибутків. До таких ризиків, зокрема, належать проблеми корпоративного управління. Наприклад, прив’язування оплати праці менеджменту банків до прибутків від діяльності банку провокує керівництво кредитної установи на проведення більш прибуткових, але при цьому більш ризикованих операцій.

Отже, кредитна експансія є чинником, що зумовлює назрівання криз і загрожує фінансовій безпеці держави. Розбухання кредитної надбудови в економіці, спричинене або виробничим підйомом, або

зростанням підприємницької активності, або наявністю можливостей спрямовувати в обіг великі обсяги фінансових капіталів, призводить до того, що розширення кредиту значно перевищує зростання виробництва в країні. При цьому дедалі більшою мірою посилюється невідповідність між кредитною надбудовою та виробничою основою. І саме періодичні кредитні кризи, які ведуть до примусової ліквідації більшої частини боргових зобов'язань і різкого скорочення кредиту, сприяють приведенню непомірно роздутої кредитної надбудови у відповідність із виробничою основою.

Показовим є досвід України, де кредитна експансія набула свого апогею у 2008 році та негативно вплинула на фінансово-економічну безпеку держави (рис. 3.3).

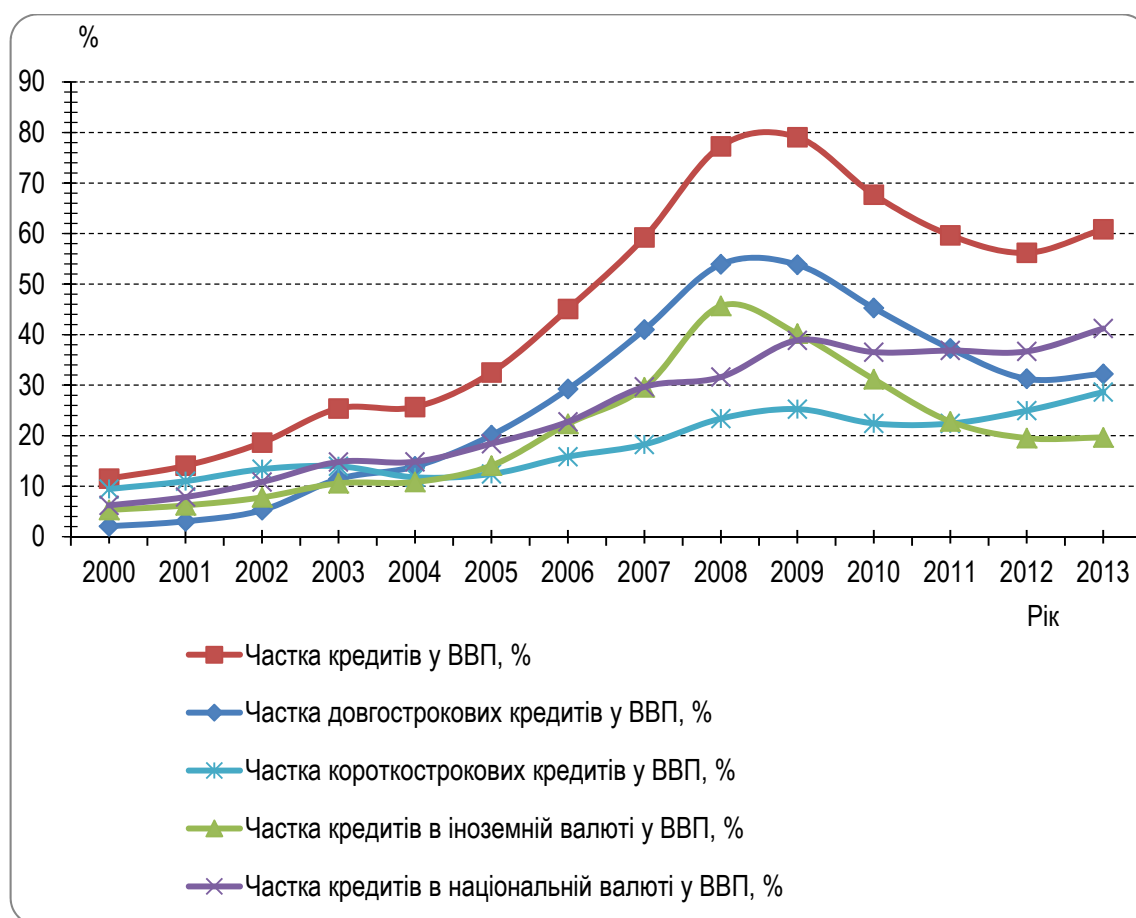


Рисунок 3.3 – Показники частки кредитів у структурі ВВП України

Прихід на ринок банківських послуг значного іноземного капіталу сприяв збільшенню обсягу кредитних ресурсів. Але більша його частина була направлена не на видачу довгострокових кредитів для юридичних осіб, задля переоснащення основних фондів, а на видачу

споживчих та іпотечних кредитів фізичним особам. Але загострення економічних проблем, які залишалися невирішені в Україні, світова фінансова криза, знецінення національної валюти, значною мірою погіршили платоспроможність позичальників, що негативно вплинуло на фінансову стабільність банків зокрема та на фінансову безпеку держави взагалі. Значною проблемою для фінансової безпеки України є й те, що дві третини кредитів, наданих фізичним особам, – це кредити в іноземній валюті. При цьому 70 % валютних кредитів було надано найбільшими банками України. Комерційні банки не звертали уваги на те, що більшість позичальників не отримує доходів в іноземній валюті, і за умови девальвації гривні сплата відсотків і повернення кредитів стануть проблематичними, що негативно вплине на всю банківську систему. Позичальники не завжди об'єктивно можуть оцінити наслідки інфляції, валютних коливань, зростання цін, зменшення або втрати постійного джерела доходів.

Заслуговує на увагу і той факт, що частка кредитного портфеля в активах з 2006 по 2011 рік перевищує максимально допустиму позначку в 65 %. Внаслідок перевантаження банків позиками не тільки відбулося погіршення результатів їхньої діяльності, а й виникла загроза для фінансової безпеки та стабільного розвитку економіки держави.

У сфері комерційного кредиту криза полягає:

- у примусовій ліквідації боргових зобов'язань внаслідок масових банкрутств;
- у різкому скороченні комерційного кредиту як через занепад виробництва і товарообігу (підприємці не здатні брати та сплачувати кредит), так і внаслідок того, що в умовах масової неплатоспроможності підприємці відмовляються продавати свої товари в кредит.

У сфері банківського кредиту форми прояву кризи такі:

- іммобілізація банківських ресурсів, яка пояснюється тим, що під час кризи, коли багато товарів не реалізуються, позичальники позбавлені можливості своєчасно погашати отримані раніше банківські позики;
- примусова ліквідація частини банківських кредитів, що відбувається внаслідок масових банкрутств позичальників. Як ліквідація значної частини старих боргових зобов'язань за комерційним кредитом, так і ліквідація частини банківських кредитів означають різке скорочення кредитної надбудови, надмірно роздутої у передкризовий період;

- гостра нестача позичкового капіталу та різке підвищення норми відсотка, зумовлені масовим попитом на готівкові ресурси;
- масове вилучення внесків із банків унаслідок підвищеного попиту на готівкові ресурси, чому особливо сприяють побоювання вкладників втратити свої кошти у разі банкрутства банків; масові банкрутства та ліквідація банків, які пояснюються тим, що з одного боку, у період кризи притік грошей у банки скорочується через неплатоспроможність позичальників, а з іншого – вкладники починають масово вилучати депозитні внески.

Кризові явища позначаються і на сфері грошового обігу. Під час криз виникає надзвичайний попит на гроші як платіжний засіб і скарб, тоді як можливості задоволення цього попиту обмежені через масові банкрутства банків і скорочення кредиту. За таких обставин надзвичайний попит на гроші спочатку переноситься на банкноти та металеві гроші, а з розвитком кризових явищ формується підвищений попит на золото як світові гроші та скарб. Це призводить до скорочення золотих запасів центральних банків.

За умови інтернаціоналізації та глобалізації економіки, у період криз на зміну підвищеному попиту на паперові гроші приходять підвищений попит не тільки на золото, а й на світові валюти (долар, євро і т. д.). Це спричиняє знецінення національної валюти та скорочення (як і у випадку підвищеного попиту на золото) золотовалютних резервів центральних банків, оскільки останні використовують резерви для підтримки курсу національної грошової одиниці.

Грошово-кредитні кризи підсилюють і загострюють виробничі кризи. Зокрема різке скорочення кредиту призводить до скорочення виробництва та активних розпродажів уже випущених товарів, що своєю чергою ще більше провокує падіння цін. Банкрутства банків, зумовлені банкрутствами торгових і промислових підприємств, породжують нову хвилю комерційних банкрутств, оскільки ведуть до втрати вкладниками-підприємцями грошових капіталів і т. д, що негативно впливає на економічну безпеку держави.

Говорячи про формування та еволюцію кредитних ринків, слід звернути увагу на те, що в різних країнах і регіонах світу кредитні ринки характеризуються різними масштабами та активністю розвитку. Це пояснюється зокрема впливом ряду чинників, які не стосуються фінансово-кредитної сфери та сфери державного регулювання економіки. Серед основних слід виділити: традиції та цінності населення, структуру власності в економіці, зовнішні фактори.

3.1.2 Фінансова безпека валютного ринку

В умовах глобалізації світового господарства та розширення міжнародних економічних відносин адекватний і збалансований вплив держави на валютно-фінансову сферу стає особливо важливим. Результати економічних перетворень останніх років показали, що не обдумана лібералізація окремих сегментів національної економіки може привести до значного збитку. У валютній сфері це проявилось найбільш яскраво. Недостатня ефективність проведеної політики стала однією з причин неконтрольованого витоку капіталу, величезної зовнішньої заборгованості, порушень у сфері грошового обігу, фундаментальної макроекономічної нестабільності, що в цілому впливає на фінансову безпеку держави. Одним із важливих показників фінансової безпеки держави є стабільність валютного ринку.

Валютний ринок – це система економічних і правових відносин між споживачами, продавцями валюти та державою з приводу купівлі-продажу іноземних валют, банківських металів, платіжних документів та цінних паперів в іноземних валютах, а також здійснення кредитно-депозитних та інших операцій з валютою.

Виділяють такі завдання валютного ринку:

- своєчасне здійснення міжнародних розрахунків;
- регулювання валютних курсів;
- диверсифікація валютних резервів;
- страхування валютних ризиків;
- отримання прибутку учасниками валютного ринку у вигляді курсової різниці валют;
- проведення валютної політики, спрямованої на державне регулювання національної економіки, та узгодженої політики в рамках світового господарства.

У свою чергу **іноземною валютою** можна назвати іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших фінансових установ за межами України.

Торгівля іноземною валютою на території України резидентами та нерезидентами – юридичними особами здійснюється через уповноважені банки та інші фінансові установи, що одержали ліцензію на торгівлю іноземною валютою Національного банку України, виключно на

міжбанківському валютному ринку України. Структура міжбанківського валютного ринку, а також порядок та умови торгівлі іноземною валютою на міжбанківському валютному ринку визначаються Національним банком України.

Основні учасники валютного ринку:

- комерційні банки: проводять основний обсяг валютних операцій. У банках тримають рахунки інші учасники ринку і здійснюють з ними необхідні конверсійні та депозитно-кредитні операції;
- юридичні особи, що здійснюють зовнішньоторговельні операції: формують стійкий попит на іноземну валюту (у частині імпортерів) і пропозицію іноземної валюти (експортери), а також розміщують і залучають вільні валютні залишки в короткострокові депозити. При цьому дані організації прямого доступу на валютний ринок не мають і проводять конверсійні та депозитні операції через комерційні банки;
- компанії, що здійснюють зарубіжні вкладення активів: ці компанії, представлені різного роду міжнародними інвестиційними фондами, здійснюють політику диверсифікованого управління портфелем активів, розміщуючи кошти в цінних паперах урядів і корпорацій різних країн. До цього виду фірм відносяться також великі міжнародні корпорації, що здійснюють іноземні виробничі інвестиції: створення філій, спільних підприємств і т. д.;
- центральні банки: головним завданням є валютне регулювання на зовнішньому ринку, тобто запобігання різким стрибкам курсів національних валют з метою недопущення економічних криз, підтримки балансу експорту-імпорту тощо. Їх вплив може бути як прямим – у вигляді валютної інтервенції, так і непрямим – через регулювання обсягу грошової маси та процентних ставок;
- валютні біржі: здійснюється обмін валют для юридичних осіб, і формується ринковий валютний курс. Держава зазвичай активно регулює рівень обмінного курсу через біржі, користуючись компактністю біржового ринку. Хоча валютний ринок в основному є позабіржовим і, отже, децентралізованим, функціонує цілодобово, деякі його інструменти торгуються на біржі;
- валютні брокерські фірми: у їх функцію входить зведення покупця та продавця іноземної валюти і здійснення між ними конверсійної або позичково-депозитної операції. Брокери

підбирають зустрічні замовлення на продаж і купівлю, дозволяючи зберегти анонімність сторін;

- приватні особи: фізичні особи проводять широкий спектр неторгових операцій у частині зарубіжного туризму, переказів заробітної плати, пенсій, гонорарів, купівлі та продажу готівкової валюти. Також фізичні особи мають можливість інвестувати вільні грошові кошти на ринку FOREX з метою отримання прибутку.

Державне регулювання валютного ринку в Україні здійснює **Національний банк України**. Він здійснює відповідно до законодавства валютне регулювання, визначає порядок проведення операцій в іноземній валюті, організовує та здійснює валютний контроль за банками та іншими фінансовими установами, які отримали його ліцензію на проведення валютних операцій.

Не останню роль у забезпеченні стабільності валютного ринку відіграє валютний курс.

Валютним курсом називається ціна грошової одиниці однієї держави, виражена в грошовій одиниці іншої. Виділяють кілька видів валютних курсів:

- за способом регулювання: фіксований, плаваючий (формується попитом і пропозицією) і непостійний (встановлюється в певному коридорі);
- за різновидами ринку: поточний, строковий (форварди, ф'ючерси, опціони).

Основу вартості валютного курсу становить купівельна спроможність валют, яка виражає ціни на товари, послуги та інвестиції. Ця економічна категорія характерна для товарного виробництва і відображає його відношення до світового ринку. Потрапляючи на світовий ринок, національна продукція оцінюється за допомогою інтернаціональної міри вартості. Таким чином, валютний курс сприяє товарному обміну у світовому господарстві. В основі світових цін лежить інтернаціональна ціна виробництва, яка базується на тих цінах, які сформовані в країнах, що постачають свою продукцію на світовий ринок.

Валютний курс дозволяє:

- здійснювати взаємний валютний обмін при торгівлі продукцією, русі капіталів і кредитів. Експортер товару обмінює виручку в іноземній валюті на національну валюту, оскільки на території держави іноземні валюти не можуть обертатися як законний платіжний засіб. Імпортер для купівлі й оплати послуг за кордоном обмінює національну валюту на іноземну.

Боржнику іноземна валюта необхідна для виплати заборгованості та відсотків за кредитами;

- порівнювати ціни на світових і національних ринках, а також вартісні показники різних держав, виражені в іноземних або національних валютах;
- проводити періодичну переоцінку рахунків в іноземній валюті банків і підприємств.

Встановлення валютного курсу необхідне для обміну валютами під час здійснення торгівлі товарами, послугами, у процесі руху капіталів і кредитів, для порівняння цін світових та національних ринків, а також вартісних показників різних країн, виражених у національних або іноземних валютах.

На валютному ринку товаром є іноземна валюта, а тому на ньому відбуваються ті ж ринкові операції, які притаманні будь-якому товарному ринку. Основними видами операцій, що здійснюються на валютному ринку, є операції, пов'язані з купівлею-продажем валют, що є на ринку в даний момент часу.

До основних операцій валютного ринку належать:

- товарні операції – це операції, які переслідують мету купівлі або продажу валюти інших країн;
- спекулятивні операції, тобто операції, мета яких отримання спекулятивного прибутку або позитивної різниці в цінах (спочатку купити дешево, а потім продати дорого);
- хеджеві операції – операції, що мають на меті встановити і закріпити ціну купівлі (продажу) валюти на певному рівні;
- арбітражні операції, тобто спекулятивні операції, що дозволяють отримати прибуток без ризику зазнати збитку.

З огляду на вищевикладене можна зробити висновок, що в основі розвитку валютного ринку повинні лежати такі принципи.

1. Єдність і цілісність системи валютного регулювання, що забезпечується єдиною правовою базою, єдиним порядком здійснення валютних операцій і єдиним регулюванням валютних відносин.

2. Відносна стабільність, тобто забезпечення певної стійкості елементів валютного ринку, наприклад, встановлення валютних обмежень і порядку здійснення валютних операцій.

3. Гнучкість валютного ринку, що означає встановлення коригування цієї системи залежно від стану внутрішнього валютного ринку, загального макроекономічного стану держави і тенденцій розвитку світового валютного ринку.

4. Ефективність – це означає, що встановлення основних елементів валютного ринку повинно впливати на економічну політику держави і

забезпечити необхідний рівень валютних резервів країни та підтримку рівноваги платіжного балансу.

5. Стимулювання валютної стабільності, забезпечення механізму валютного регулювання у відносинах між державами з метою створення єдиного валютного простору, що забезпечує вільний обмін товарами, послугами та капіталом.

Валютному ринку, як і будь-якому сегменту фінансового ринку, властива наявність економічних індикаторів. Ці індикатори стосуються прогнозування курсу валюти.

З різноманіття економічних індикаторів найпряміший і безпосередній зв'язок з валютним курсом повинен мати торговий баланс, оскільки він є різницею між сумарним експортом та імпортом країни. Якщо експорт переважає в структурі зовнішньої торгівлі країни, то це означає надмірне надходження іноземної валюти в країну, отже, зростання попиту на національну валюту і зростання обмінного курсу цієї валюти. І навпаки, при дефіциті торгового балансу (коли обсяг імпорту більший, ніж обсяг експорту) національна валюта повинна слабшати.

Наступними економічними індикаторами, що впливають на курси валют, є грошові агрегати та процентні ставки. Усі дії державних регулюючих установ, а особливо, центральних банків, що впливають на фінанси і грошовий обіг, є важливими факторами для валютних курсів. Ціна валюти визначається перш за все попитом і пропозицією, пов'язаними з цією валютою на міжнародному ринку. Тому обмінні курси основних валют створюються ринком, але в центральних банків є цілий ряд інструментів, за допомогою яких вони можуть істотно вплинути на валютні курси.

Наступними за впливом на курс валют є показники зростання економіки, валовий внутрішній продукт. Валовий внутрішній продукт – це загальний показник суми доданих цінностей, створених за певний період усіма виробниками, які діють на території країни. ВВП є узагальнюючим індикатором сили економіки (або, навпаки, її слабкості в періоди спадів). Його зв'язок з валютним курсом завжди наявний і достатньо безпосередній – чим більше зростає ВВП, тим міцнішою є національна валюта. Для валютних ринків – це один з головних індикаторів. Реакція на публікацію не тільки показників зростання основних економік, але і їх уточнених значень буває досить значимою.

Формування світової системи господарства, інтернаціоналізація та глобалізація господарських зв'язків призвели до розвитку міжнародних валютних відносин, які наділені ознаками хаотичності, що визначають прагнення окремих економічних суб'єктів з урахуванням

різноманітності їх інтересів і мотивації. У цьому сенсі саме валютний ринок є об'єктивним організатором валютних відносин, який сегментує та впорядковує прагнення різноманітних економічних агентів. Розвиток фінансових криз показує, наскільки тісно переплітаються валютна та фінансова сфери і який може бути при певному збігу обставин масштаб їх впливу на основні сфери економічної діяльності та фінансову безпеку взагалі.

Літературні джерела в розрізі фінансової безпеки виділяють валютну безпеку. **Валютна безпека** – це стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Валютна безпека характеризується певним переліком порогових показників – індикаторів. У світовій практиці для аналізу макроекономічних ризиків постійно відслідковується рівень не тільки валютних резервів в абсолютних показниках, але й рівень пропорцій одних найважливіших агрегатів відносно інших, що, зокрема, використовується для прогнозування можливої економічної, фінансової чи валютної кризи.

Певною мірою рівень валютної безпеки держави характеризує наявність чи відсутність дефіциту її торговельного балансу, що дозволяє оцінити рух валютних коштів.

Відповідно до Методичних рекомендацій оцінки рівня економічної безпеки, серед показників, що характеризують валютну безпеку, виділяють показники, що наведені в таблиці 3.1.

Таблиця 3.1 – Показники, що характеризують валютну безпеку

№ пор.	Показник	Спосіб розрахунку
1	Індекс зміни офіційного курсу національної грошової одиниці до долара США, середній за період	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у поточному періоді, середній за період / офіційний курс національної грошової одиниці до долара США у відповідному періоді попереднього року, середній за період
2	Різниця між форвардним і офіційним курсом гривні, гривень	Офіційний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду – форвардний курс національної грошової одиниці до долара США, станом на кінець періоду

Продовження таблиці 3.1

№ пор.	Показник	Спосіб розрахунку
3	Валові міжнародні резерви України, місяців імпорту	–
4	Частка кредитів в іноземній валюті в загальному обсязі наданих кредитів, відсотків	Кредити, надані резидентам у іноземній валюті, млн гривень / кредити, надані резидентам, млн гривень x 100
5	Сальдо купівлі-продажу населенням іноземної валюти, млрд доларів США	Обсяг валюти, проданої населенню, млрд доларів США – обсяг валюти, купленої банками в населення, млрд доларів США
6	Рівень доларизації грошової маси, відсотків	(Переказні депозити в іноземній валюті, млн гривень + інші депозити в іноземній валюті, млн гривень + цінні папери, крім акцій в іноземній валюті, млн гривень) / грошова маса (М3) x 100

Чинники, які визначають рівень валютної безпеки:

- валютна стратегія;
- валютна політика;
- стандартизація валютного обігу;
- зняття обмежень на конвертованість гривні за поточними операціями;
- наявність (відсутність) валютної заборгованості (боргів держави та господарюючих суб'єктів країни в іноземній валюті) та її розмір;
- рівень ліцензування здійснення валютних операцій;
- організація валютного контролю в країні.

Для вітчизняного валютного ринку характерні додаткові чинники:

- внутрішній витік іноземної валюти;
- неповернення в Україну іноземної валюти у визначені законами строки;
- порушення інструкцій НБУ щодо роботи з валютними коштами;
- проведення незаконних валютних операцій;
- недостатній рівень офіційних валютних резервів;
- фальшування іноземної валюти;
- наявність валютних ризиків (небезпеки валютних втрат унаслідок зміни курсу валюти ціни до валюти платежу в період між підписанням угоди та здійсненням платежу);
- надмірна лібералізація вітчизняного валютного ринку.

Залежить валютна безпека і від наявності або відсутності вимоги обов'язкового продажу валютних надходжень до України. Так, *продаж валютних надходжень в Україну:*

- сприяє зменшенню випуску в обіг національної валюти, яка забезпечена товарами;
- є одним із найважливіших чинників підтримання стабільності, а відтак і розвитку внутрішнього валютного ринку;
- сприяє підтриманню стабільного обмінного курсу всередині України;
- є засобом поповнення резервів НБУ.

Загрозою безпеці валютного ринку можуть стати:

1. Ризик значних коливань курсу гривні внаслідок різкої та не прогнозованої зміни у валютних курсах світових валют і напрямках потоків капіталу. Для мінімізації такого ризику слід проводити державну політику, спрямовану на зниження вразливості фінансової сфери від не прогнозованих змін на фінансових ринках. Із зазначеною метою слід забезпечити підтримку рівня резервних активів Національного банку України на економічно обґрунтованому рівні та збереження адекватної системи валютного регулювання щодо руху капіталу.

2. Рівень використання іноземної валюти як засобу платежу на території України. З метою розширення сфери використання національної валюти та зниження рівня доларизації економіки для забезпечення оплати наданих послуг переважно в національній валюті державна політика у зазначеній сфері повинна бути спрямована на:

- встановлення на законодавчому рівні рівних умов участі резидентів і нерезидентів на ринку інвестиційних операцій України в частині визначення обов'язку щодо проведення іноземними інвесторами розрахунків за інвестиційними операціями на території України виключно в національній валюті України;
- мінімізацію використання готівкової іноземної валюти на території України;
- запобігання нелегальному використанню іноземної валюти як засобу платежу на території України.

Масштабна доларизація ускладнює проведення національної бюджетної, грошової та курсової політики. Чим нижчий рівень доларизації економіки, тим вищою є маса національної валюти в обігу і не так гостро стоїть проблема неплатежів і банкрутств у реальному секторі економіки, нижчими будуть кредитні ризики.

3. Високий рівень залежності вітчизняної економіки від кон'юнктури зовнішніх ринків унаслідок низької товарної та географічної диверсифікованості експорту товарів, робіт і послуг переважно

сировинного характеру. Погіршення кон'юнктури зовнішніх ринків і, як наслідок, погіршення фінансового стану експортерів може призвести до зменшення обсягу валютних надходжень і кредитного капіталу та виникнення валютного ризику. Запровадження механізмів підтримки вітчизняних експортерів високотехнологічної продукції, які діють у розвинутих країнах, дасть змогу поліпшити диверсифікованість вітчизняного експорту й уникнути валютного ризику в майбутньому.

4. Попри лібералізацію українського ринку та дозвіл на ведення підприємницької діяльності суб'єктів фінансового ринку іноземних країн (у яких грошові активи є значно дешевшими порівняно з ситуацією в Україні) *процентна ставка на вітчизняному фінансовому та валютному ринках залишається надмірно високою порівняно з іншими країнами світу.*

З метою підвищення валютної безпеки НБУ може вдаватися до тимчасового призупинення операцій купівлі-продажу валюти банками в межах відкритої валютної позиції, дозволу проводити операції купівлі-продажу іноземної валюти лише за заявками клієнтів під забезпечення торговельно-економічних контрактів.

3.1.3 Фінансова безпека фондового ринку

У сучасному світі ризики, пов'язані зі стабільністю фінансових ринків, є одними з найбільш важливих показників для економічної безпеки держави. Порушення стабільності під впливом стримуючих чинників загрожує крахом усієї фінансової системи.

Глибока трансформація світової економіки веде до зміни форм і принципів функціонування фінансової системи, що викликано, головним чином, глобалізацією фінансових ринків та інтенсивним розвитком технічного прогресу. Масштаби змін, а також їх потужність і, як правило, негативні наслідки викликані крихкістю та нестійкістю фінансових систем багатьох країн. Крім того розвиток нових фінансових інструментів, швидкоплинність і розміри короткострокових потоків капіталу, з урахуванням досить нервової реакції учасників ринку на процеси, що відбуваються, зробили середовище функціонування систем фінансової безпеки вкрай нестабільним і невизначеним. Внаслідок цього фінансова система стала більш вразливою та чутливою до крахів і криз, що ніяк не сприяє підвищенню загального рівня життя населення.

Останнім часом постійно обговорюються численні декларації необхідності зміцнення внутрішнього фінансового ринку, але відтік вітчизняного фінансового капіталу за кордон не втрачає своєї потужності. Фактична структура національного фондового ринку вкрай

нестійка, розрив у рівнях капіталізації та ліквідності столичних і периферійних фондових ринків величезний. У цьому зв'язку актуальною стає модернізація антикризової безпеки національного фондового ринку.

Фондовий ринок відіграє значиму роль у розвитку ринкової економіки держави. Він акумулює та перерозподіляє в найбільш вигідні сфери економіки грошові кошти і капітали, опосередковує взаємовідносини між господарюючими суб'єктами економіки. Невиконання фондовим ринком своїх функцій паралізує економічні зв'язки і становить загрозу економічній безпеці країни, тобто існує залежність економічного стану держави від рівня економічної безпеки фондового ринку. Необхідно відзначити, що в розвинутих країнах з ринковою економікою капіталізація фондового ринку, компаній з національним капіталом багато в чому визначає конкурентоспроможність національної економіки. Конкурентоспроможність національної економіки, у свою чергу, є основним чинником, що визначає рівень економічної безпеки, і так само її соціальної та військової безпеки.

Оцінюючи безпеку фондового ринку в цілому, треба вести мову про безпеку ринку як державних цінних паперів, так і ринку корпоративних цінних паперів, безпеку біржового та позабіржового ринків, учасників депозитарної системи, посередників тощо.

Згідно з Законом України “Про цінні папери та фондовий ринок” (від 23.02.2006 № 3480-IV) **фондовий ринок (ринок цінних паперів)** – це сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

Фондовий ринок характеризують притаманні йому функції, що умовно можна розділити на дві групи:

- загальноринкові: **комерційна функція** (функція одержання прибутку від операцій на даному ринку); **цінова функція** (ринок забезпечує процес складання ринкових цін, їхній постійний рух і т. д.); **інформаційна функція** (ринок створює і доводить до своїх учасників ринкову інформацію про об'єкти торгівлі та її учасників); **регулююча (контролююча) функція** (ринок створює правила торгівлі й участі в ній, порядок вирішення спорів між учасниками, встановлює пріоритети, органи контролю або навіть управління);
- специфічні: **страхування цінних і фінансових ризиків (хеджування)**; **перерозподільча** (перерозподіл коштів між

галуззями та сферами ринкової діяльності; переказування заощаджень, насамперед населення, з непродуктивної в продуктивну форму; фінансування дефіциту державного бюджету на неінфляційній основі, тобто без випуску в обіг додаткових коштів).

Фондовий ринок також характеризується принципами функціонування ринку, а саме:

1. Соціальна справедливість – забезпечення створення рівних можливостей і спрощення умов доступу інвесторів та позичальників на ринок фінансових ресурсів, недопущення монопольних проявів дискримінації прав і свобод суб'єктів фондового ринку.

2. Надійність захисту інвесторів – створення необхідних умов (соціально-політичних, економічних, правових) для реалізації інтересів суб'єктів ринку та забезпечення захисту їх майнових прав.

3. Регульованість – створення гнучкої та ефективної системи регулювання ринку.

4. Контрольованість – створення надійного механізму обліку та контролю, запобігання та профілактики зловживань і злочинності на фондовому ринку.

5. Ефективність – максимальна реалізація потенційних можливостей фондового ринку щодо мобілізації та розміщення фінансових ресурсів у перспективні сфери національної економіки, що сприятиме забезпеченню її прогресу та задоволенню життєвих потреб населення.

6. Правова упорядкованість – створення розвиненої правової інфраструктури забезпечення діяльності фондового ринку, яка чітко регламентує правила поведінки та взаємовідносин його суб'єктів.

7. Прозорість, відкритість – забезпечення надання інвесторам повної і доступної інформації, що стосується умов випуску та обігу цінних паперів на фондовому ринку, гласності фінансово-господарської діяльності емітентів, усунення проявів дискримінації суб'єктів ринку.

8. Конкурентність – забезпечення необхідної свободи підприємницької діяльності інвесторів, емітентів і ринкових посередників, створення умов для змагання за найбільш вигідне залучення вільних фінансових ресурсів і встановлення немонопольних цін на послуги фінансових посередників за умов контролю дотримання правил добросовісної конкуренції учасниками фондового ринку.

Отже, згідно з вказаним визначенням фондового ринку, можна стверджувати, що безпека фондового ринку залежить від розвитку і

захищеності суб'єктів фондового ринку та їх ефективної роботи з об'єктами, що існують на ринку.

Залежно від мети, якої учасники досягають на фондовому ринку, їх можна класифікувати як: емітентів, інвесторів, посередників, суб'єктів, що обслуговують ринок, та органи, що регулюють діяльність учасників ринку (рис. 3.4).



Рисунок 3.4 – Класифікація суб'єктів фондового ринку

Відповідно до законодавства **емітентом цінних паперів** визнається – юридична особа, Автономна Республіка Крим або міські ради, а також держава в особі уповноважених нею органів державної влади, яка від свого імені розміщує емісійні цінні папери та бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками. Також на ринку існують **особи, які видали неемісійний цінний папір** – фізична або юридична особа, яка від свого імені видає (заповнює) сертифікат неемісійного цінного папера та бере на себе зобов'язання за таким цінним папером перед його власником.

До **інвесторів** відносять фізичних і юридичних осіб, резидентів і нерезидентів, які набули права власності на цінні папери з метою отримання доходу від вкладених коштів та/або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно до законодавства.

Посередники – юридичні особи (торговці цінними паперами), які на професійних засадах сприяють встановленню ділових партнерських контактів, зв'язків, укладанню і виконанню контрактів купівлі-продажу цінних паперів.

Суб'єкти, що обслуговують ринок – це учасники ринку, що надають послуги щодо організаційно-технічного обслуговування операцій з фінансовими інструментами.

Органи, що регулюють діяльність учасників, поділяються на державні та недержавні (саморегулювні організації) і мають своїм завданням правове впорядкування ринку.

У таблиці 3.2 відображені основні цілі суб'єктів фінансового ринку.

Таблиця 3.2 – Основні цілі суб'єктів фінансового ринку

Суб'єкти ринку	Основні цілі суб'єктів ринку
Емітенти	Отримання додаткового джерела фінансування
Інвестори: – індивідуальні інвестори (домогосподарства) – інституційні інвестори – держава	– збереження та нагромадження заощаджень; – збільшення капіталу за рахунок збільшення вартості портфеля цінних паперів і контроль над підприємством з метою отримання прибутку від його діяльності; – досягнення стратегічних економічних і політичних цілей (дотація галузей)
Посередники	Одержання прибутку завдяки діяльності щодо знаходження джерел небанківського фінансування для емітента, з одного боку, та небанківських фінансових інструментів для інвестора – з іншого
Суб'єкти, що обслуговують ринок	Одержання прибутку від надання платних послуг емітентам, інвесторам і посередникам
Органи, що регулюють діяльність учасників	Цілі некомерційного характеру, пов'язані зі встановленням “правил гри” на ринку та наглядом за їх виконанням

Щодо об'єктів фондового ринку, то ними є **цінні папери** – документи встановленої форми з відповідними реквізитами, що посвідчують грошові або інші майнові права, визначають взаємовідносини особи, яка їх розмістила (видала), і власника, та передбачають виконання

зобов'язань згідно з проспектом їх емісії за емісійними цінними паперами), а також можливість передання прав, що впливають із цих документів, іншим особам.

Основні види цінних паперів показано на рисунку 3.5.

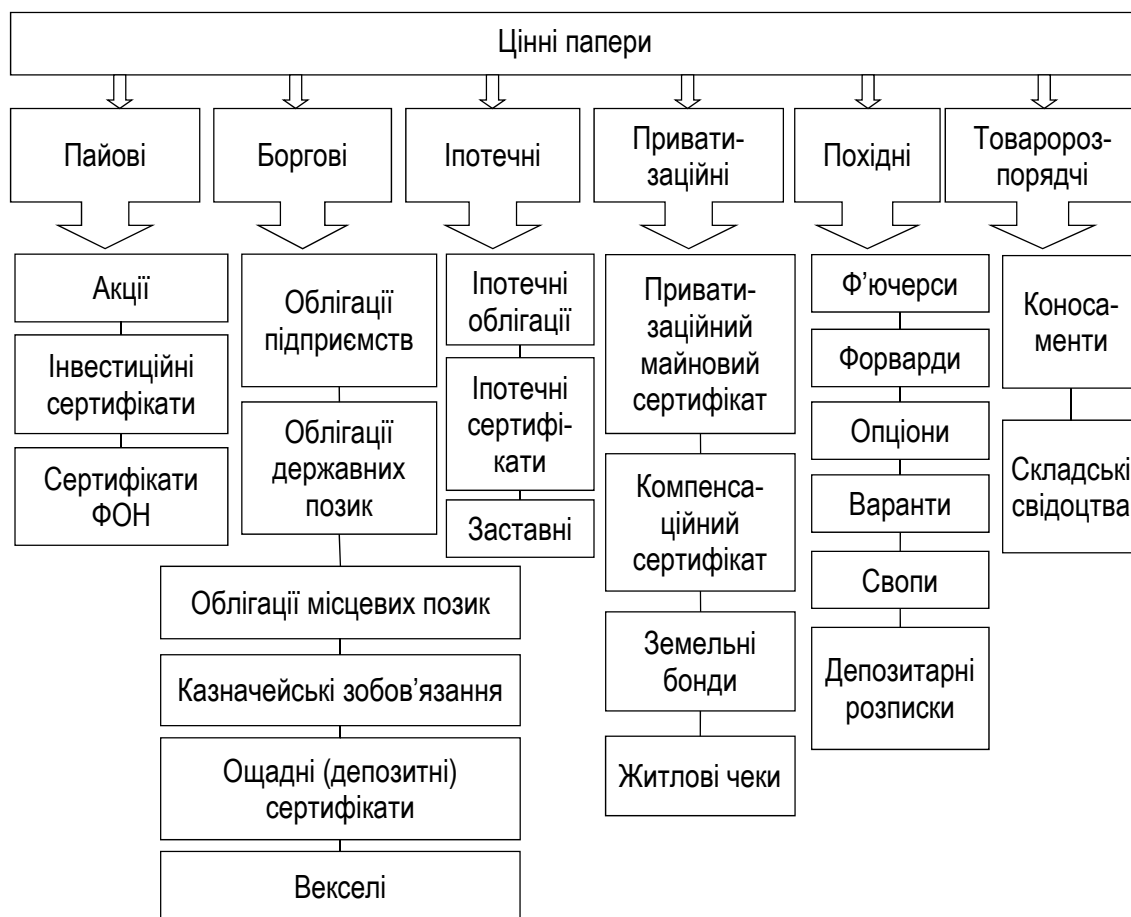


Рисунок 3.5 – Основні види цінних паперів

Значний вплив на фінансову безпеку фондового ринку має **державне регулювання ринку цінних паперів**, тобто здійснення державою комплексних заходів щодо впорядкування, контролю та нагляду за ринком цінних паперів і їх похідних та запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

В Україні існує спеціальний виконавчий орган, який контролює дотримання законодавства щодо фондового ринку його учасниками. В Україні – це **Національна комісія з цінних паперів та фондового ринку**, яка була створена 12 червня 1995 року.

Національний ринок цінних паперів стимулює мобілізацію капіталів, забезпечує перерозподіл вільних коштів між різними сферами, галузями економіки на користь перспективних виробництв, тобто має певний вплив на соціально-економічний розвиток (табл. 3.3).

Таблиця 3.3 – Форми впливу фондового ринку на соціально-економічний розвиток

Позиціонування ринку цінних паперів	Пряме	Опосередковане
Складова фінансового ринку	Забезпечує мобільне переливання капіталу. Альтернативний ринку позикового капіталу фінансовий механізм акумулює тимчасово вільні кошти юридичних і фізичних осіб, залучає інвестиції іноземних інвесторів, необхідні для розвитку різних секторів економіки. Недостатній розвиток фінансових інструментів ринку цінних паперів скорочує загальну пропозицію (асортиментну лінійку) фінансового ринку, а значить – можливості залучення потенційних інвестицій в економіку	Низькі темпи розвитку ринку цінних паперів не дозволяють активно розвивати соціальну сферу, тому що недолік інвестицій у емітентів не дозволяє їм отримувати достатній прибуток, за рахунок якого можливе фінансування будівництва та підтримка об'єктів житла, освіти, культури і т. п. У результаті не забезпечується комплексний характер територіального розвитку
Частина світового фондового ринку	Падіння цін на цінні папери національних емітентів, які обертаються на світових фондових ринках, не сприяє економічній стабільності держав	Провали світових фінансових ринків мало впливають на достатньо автономний національний фондовий ринок, на якому масово не обертаються іноземні цінні папери
Окрема частина економіки	Позитивна динаміка фондового ринку забезпечує необхідний приплив інвестицій у реальний сектор економіки, розвиток якого забезпечує необхідні умови соціального розвитку. Падіння фондових індексів безпосередньо зачіпає цінні папери великих підприємств. Низькі дивіденди, низька курсова вартість окремих цінних паперів роблять національну економіку інвестиційно не привабливою	Падіння курсів цінних паперів не означає пряме руйнування бізнесу, титулами власності якого вони є. Падіння фондових індексів побічно стосується суміжників і постачальників підприємств, цінні папери яких становлять падаючі фондові індекси

У свою чергу ринок державних цінних паперів дає фінансові інвестиції на реалізацію державних програм і вирішення важливих державних завдань, що забезпечує стабільність соціально-економічного розвитку. Інвестиції, залучені на ринку корпоративних цінних паперів, ідуть на розвиток певних підприємств конкретних галузей, що сприяє розширенню виробництва, зростанню прибутковості. Кошти, вкладені

в похідні цінні папери, сприяють розвитку фінансово-господарської діяльності та товарного, біржового обігу, що позитивно позначається на розширенні суспільного відтворення.

Як самостійний економічний феномен фондовий ринок об'єднує всі верстви суспільства як учасників фондових операцій, за рахунок залучених інвестицій стимулює соціально-економічний розвиток, сприяє зростанню інвестиційної самостійності економічних суб'єктів, забезпечує вільну конкуренцію, впливає на соціальну структуру та стан суспільства (табл. 3.4).

Таблиця 3.4 – Вплив фондового ринку на соціально-економічну стабілізацію

Характеристика ринку	Опис характеру прояву	Можливість впливу на стабілізацію соціально-економічного розвитку
Універсальність	Цінні папери є фіктивною формою капіталу (фондова цінність), специфічним інвестиційним товаром, в окремих випадках – своєрідним заміником грошей. Облігації, векселі та сертифікати опосередковують боргові зобов'язання, акції відображають пайову участь в акціонерному капіталі, деривативи фіксують контрактні умовні зобов'язання	Різні комбінації використання цінних паперів забезпечує реалізацію певних цілей і завдань соціально-економічного розвитку
Загальність	Існує у всіх видах, сферах і формах, рівнях економічної діяльності, у всіх галузях і на всіх територіях	Забезпечує збалансоване переливання капіталу між галузями, територіями, видами та сферами діяльності
Масовість	Багато учасників і видів цінних паперів, велика кількість різноманітних фондових операцій, що одночасно протікають	Залучення тимчасово вільних фінансових ресурсів вітчизняних та іноземних потенційних інвесторів
Динамічність	Швидко зростаючі обсяги фондових операцій, розвиток різноманітних фінансових інструментів і диверсифікована інфраструктура, що постійно розширюється	Вирішення окремих проблем інвестиційного забезпечення соціально-економічного розвитку
Активність	Швидка реакція на політичні, економічні та соціальні події	Чутливість ринку дозволяє відслідковувати точки фінансових провалів та успіхів

Продовження таблиці 3.4

Характеристика ринку	Опис характеру прояву	Можливість впливу на стабілізацію соціально-економічного розвитку
Мобільність	Різні технології фондових операцій, що постійно оновлюються. Розвиток Інтернет-трейдингу та біржових торгів у режимі реального часу	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати, соціально-економічний розвиток
Демократичність	Реагування на погані та хороші новини відбувається миттєво, що може (де)стабілізувати соціально-економічний розвиток	Залучення інвестицій для вирішення різних соціально-економічних завдань
Волатильність	Висока нестійкість у результаті одночасного впливу різноспрямованих факторів обумовлює певну ризикованість вкладень у цінні папери	Різні коливання ринку цінних паперів викликають неминучі загальні економічні флуктуації, що можуть призвести до катастрофічних наслідків, і навпаки – вміле політичне диригування, менеджмент можуть і повинні приводити до позитивних змін
Різноманітність і єдність	Різноманітність емітентів, інвесторів посередників, видів діяльності та фондових операцій. Єдність первинного та вторинного, біржового та позабіржового, галузевих і регіональних ринків, ринок різних видів цінних паперів	Множинність форм і видів операцій професійних і некваліфікованих інвесторів, різних емітентів з різними цінними паперами дозволяє вирішувати будь-які завдання соціально-економічного розвитку

Світова економічна криза, що почалась у 2008 році, в цілому підтвердила, що фондовий ринок дійсно відіграє роль своєрідного буфера між провалами на фінансовому ринку та соціально-економічним розвитком.

Літературні джерела в розрізі фінансової безпеки виділяють **безпеку небанківського фінансового сектору**, що являє собою рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

У свою чергу трактувати **безпеку фондового ринку** можна як оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їхню структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників і покупців цінних паперів, організаторів торгівлі, торговців цінними паперами,

інститутів спільного інвестування, консультантів, учасників депозитарної системи та держави в цілому.

В умовах безпеки фондового ринку забезпечується здатність формування достатнього економічного потенціалу і грошових коштів для збереження цілісності та єдності фінансової системи навіть при найбільш несприятливих варіантах розвитку внутрішніх і зовнішніх процесів та успішного протистояння внутрішнім і зовнішнім загрозам у сфері фінансової безпеки.

Відповідно до Методичних рекомендацій оцінки рівня економічної безпеки, серед показників, що характеризують безпеку фондового ринку, виділяють:

- рівень капіталізації лістингових компаній до ВВП;
- рівень волатильності індексу Першої фондової торговельної системи (ПФТС).

Зміну вищезазначених показників надано на рисунку 3.6 і в таблиці 3.5.

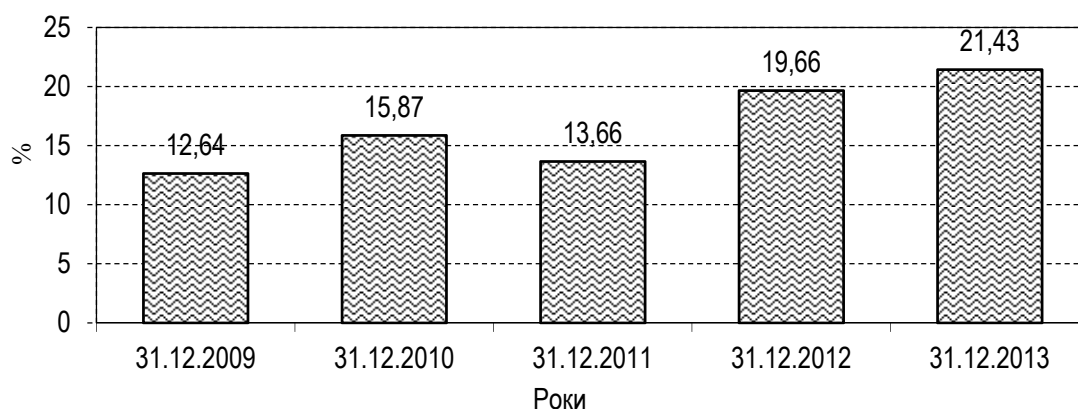


Рисунок 3.6 – Співвідношення капіталізації лістингових компаній до ВВП

Окрім показників, що зазначені в Методичних рекомендаціях оцінки рівня економічної безпеки, безпеку фондового ринку можуть характеризувати й інші показники. Так, наприклад, загальне значення інституційних інвесторів на ринку цінних паперів можна охарактеризувати за допомогою індикатора загальної небанківської інституціоналізації ринку цінних паперів. Цей індикатор свідчить про рівень присутності на ринку цінних паперів інституційних інвесторів і розраховується як відношення інвестицій інституційних інвесторів в акції та облігації до суми капіталізації ринку акцій та обсягу непогашених облігацій.

Таблиця 3.5 – Зміна індексу ПФТС за 30 днів

Дата	Значення індексу, од.	Напрямок зміни індексу	Абсолютне відхилення, од.	Відносне відхилення, %
14.10.2014	449,110	↑	9,80	2,23
13.10.2014	439,310	↑	8,54	1,98
10.10.2014	430,770	↑	8,13	1,92
09.10.2014	422,640	↓	-3,39	-0,8
08.10.2014	426,030	↓	-0,84	-0,2
06.10.2014	426,870	↓	-4,68	-1,08
03.10.2014	431,550	↑	1,67	0,39
02.10.2014	429,880	↑	1,19	0,28
01.10.2014	428,690	↑	5,01	1,18
30.09.2014	423,680	↓	-2,68	-0,63
29.09.2014	426,360	↓	-3,35	-0,78
26.09.2014	429,710	↑	0,75	0,17
25.09.2014	428,960	↑	0,28	0,07
24.09.2014	428,680	↑	2,35	0,55
23.09.2014	426,330	↑	7,77	1,86
22.09.2014	418,560	↑	3,32	0,8
19.09.2014	415,240	↑	0,11	0,03
18.09.2014	415,130	↓	-5,26	-1,25
17.09.2014	420,390	↓	-0,71	-0,17
16.09.2014	421,100	↓	-1,92	-0,45
15.09.2014	423,020	↓	-10,14	-2,34
12.09.2014	433,160	↑	1,97	0,46
11.09.2014	431,190	↑	4,16	0,97
10.09.2014	427,030	↓	-7,39	-1,7
09.09.2014	434,420	↓	-4,42	-1,01
08.09.2014	438,840	↓	-3,78	-0,85
05.09.2014	442,620	↑	5,22	1,19
04.09.2014	437,400	↓	-13,89	-3,08
03.09.2014	451,290	↑	3,67	0,82
02.09.2014	447,620	↓	-4,36	-0,96

$$Di = Gli \div MCs + Bd \times 100\% \quad (3.1)$$

де Di – ступінь інституціоналізації ринку цінних паперів;
 Gli – інвестиції інституційних інвесторів в акції та облігації;
 MCs – капіталізація ринку акцій;
 Bd – обсяг непогашених заборгованостей за облігаціями.

Ключовим макроекономічним індикатором безпеки фондового ринку є рівень поширення послуг інституційних інвесторів, що характеризується відношенням активів інституційних інвесторів до ВВП і розраховується за формулою:

$$L_{ga} = \frac{GA}{GDP} \times 100\% \quad (3.2)$$

де GA – загальні активи, млн дол.;
 GDP – валовий національний продукт, млн доларів.

Ще одним важливим індикатором безпеки фондового ринку є показник рівня глибини відповідного типу інституційних інвесторів.

Глибина ринку послуг інститутів спільного інвестування характеризується сумою чистих інвестицій в ІСІ і розраховується за формулою:

$$\Delta A = BAI - SAI \quad (3.3)$$

де ΔA – сума чистих інвестицій в ІСІ;
 BAI – загальна сума інвестицій, залучених ІСІ, млн дол.;
 SAI – загальна сума інвестицій, вилучених інвесторами з ІСІ, млн доларів.

Рівень монополізації на фондовому ринку можна визначити за допомогою індексу Херфіндаля – Хіршмана (Herfindahl – Hirschman Index, ННІ). Індекс Херфіндаля – Хіршмана широко використовується Міністерством юстиції США для моніторингу надмірної концентрації під час злиття та поглинання місцевих страхових компаній. Цей індекс є сумою квадратів часток усіх фірм, що присутні на ринку ($HHI = \sum q_i^2$, де q_i – частка продажів окремої фірми в загальному обсязі реалізації ринку).

Чим менший індекс Херфіндаля – Хіршмана, тим меншою є концентрація власності на даному ринку. При цьому конкуренція підвищується, а вплив окремих компаній на ринок зменшується. Для повністю конкурентного ринку, де кількість фірм перевищує 100, індекс Херфіндаля – Хіршмана наблизатиметься до 0.

Індекс росту. Цей показник демонструє усереднене відношення об'ємних показників діяльності суб'єктів фондового ринку різних років до базового року.

Індекс росту розраховується як середньгеометричне індексів трьох груп показників (активи учасників депозитарної системи, активи компаній фондового ринку та обороти фондового ринку) за формулою:

$$I^T = \sqrt[3]{\prod_{j=1}^3 I_j^T} \quad (3.4)$$

де I^T – індекс росту за рік T ;

I_j^T – індекс росту j групи показників за рік T .

Наступним показником із запропонованої нами системи показників, що характеризують безпеку фондового ринку, є індекс масштабу. Цей показник може використовуватися або для порівняння інфраструктури в регіональному розрізі країни, або вітчизняної інфраструктури фондового ринку з інфраструктурою інших країн. Індекс масштабу показує співвідношення об'ємних показників інфраструктури фондового ринку країни з регіональними показниками або показники світового масштабу з іншими країнами.

Індекс масштабу розраховується за тим самим принципом і за тими групами показників, що й індекс росту, тобто як середньгеометричне індексів трьох груп показників за формулою:

$$I_M^T = \sqrt[3]{\prod_{j=1}^3 I_{Mj}^T} \quad (3.5)$$

де I_M^T – індекс масштабу за рік T ;

I_{Mj}^T – індекс масштабу j групи показників за рік T .

Нестабільний фінансовий стан будь-якого суб'єкта фондового ринку або їх групи є індикатором незадовільного рівня безпеки фондового ринку, а значить, і фінансової безпеки в цілому.

Загостренню проблеми падіння рівня безпеки фондового ринку сприяє цілий ряд чинників. Одним з найвагоміших чинників є зростання рівня державного боргу, оскільки його неконтрольоване зростання та перевищення допустимого рівня ВВП призводить до зниження довіри до національного фондового ринку як внутрішніх, так і зовнішніх інвесторів. Ще одним чинником є загострення фінансової та

іпотечної кризи. Дисбаланс і нестабільність інвестиційної активності та економічної свободи також негативно позначається на рівні безпеки фондового ринку.

Спекуляції на фінансовому ринку України з боку іноземних банків та інших фінансово-кредитних установ також не сприяють підвищенню рівня безпеки фондового ринку. Як було зазначено вище, головною запорукою підвищення рівня безпеки фондового ринку є його достатній рівень капіталізації. Тому увага з боку держави також має бути зосереджена саме на вирішенні цієї проблеми. Крім того, до проблем розвитку національного фондового ринку, які у свою чергу впливають на фінансову безпеку, можна віднести: відрив політичних декларацій від соціально-економічних реалій, дисбаланс інвестиційного попиту і фондової пропозиції на макро- та мезорівнях, слабка мотивація інвестиційної активності бізнесу і населення, недостатня прозорість, відсутність статистики, недостатність периферійної інфраструктури.

Для підвищення рівня фінансової безпеки фондового ринку та держави в цілому необхідно:

- розробити стратегію фінансової безпеки України;
- розробити стратегію і тактику збалансованого інвестиційного попиту та фондового забезпечення галузей;
- здійснити вибір моделі розвитку національного фондового ринку і взаємодії центру та регіонів;
- створити надійну систему фінансового контролю;
- запровадити чіткий порядок у справі отримання та відшкодування іноземних кредитів для суб'єктів господарювання усіх форм власності;
- створити єдину державну інформаційну базу, яка охоплювала б усі фінансово-кредитні установи;
- створити умови для збільшення реальних грошових доходів населення;
- забезпечити правове регулювання, рівність і захист прав та інтересів інвесторів (включаючи прийняття невідкладних заходів і гарантій прав інвесторів, які забезпечують гарантії прав і захисту інвестицій незалежно від форм власності для всіх інвесторів);
- актуалізація ролі ставки рефінансування, її поступове перетворення на один з основних регуляторів кредитно-грошового ринку вимагають її ув'язування з основними інструментами ринку. Ставки рефінансування повинні бути вищими або дорівнювати ставкам міжбанківського кредиту, а ставки міжбанківського кредиту повинні бути на рівні або вище ставки державних цінних паперів;

- перевести в практичну площину реалізацію іпотечних боргових зобов'язань як одного з найбільш потужних інструментів мобілізації засобів;
- підвищити якісні характеристики ринку цінних паперів і рівень розвитку фондових бірж як за біржовим оборотом, так і за якісними змінами в організації та інформаційним забезпеченням фондового ринку в рамках забезпечення можливості адекватного міжсекторального, міжгалузевого та міжрегіонального переливання капіталів і здійснення стратегічних установок структурної перебудови економіки України, і насамперед – пріоритетних галузей;
- подолати роз'єднаність вітчизняного позабіржового ринку цінних паперів і його включення в епіцентри біржових подій за допомогою сучасного інформаційно-організаційного забезпечення;
- розробити та впровадити заходи щодо трансформації через фінансовий ринок накопичених заощаджень в інвестиції.

Своєчасна практична реалізація запропонованих заходів дозволить максимально використати можливості щодо підвищення рівня безпеки фондового ринку та рівня національної фінансової безпеки в цілому.

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризувати валютні операції.
2. Яким чином відбувається регулювання валютного ринку?
3. Дати визначення валютній безпеці.
4. Назвати основні чинники, що впливають на валютну безпеку.
5. Назвати основні індикатори, що визначають рівень валютної безпеки.
6. Проаналізувати основні заходи, що підвищують рівень фінансової безпеки фондового ринку.
7. Дати визначення безпеки фондового ринку.
8. Назвати форми впливу фондового ринку на соціально-економічний розвиток країни.
9. Визначити основних суб'єктів фондового ринку.
10. Охарактеризувати принципи функціонування фондового ринку.

Тести

1. Валютний курс – це:
 - а) ціна, яку платять у власній валюті за одиницю іноземної валюти;
 - б) курсове співвідношення при перерахунку цін і грошових сум із однієї валюти в іншу;

- в) курс, за яким попит і пропозиція валюти збігаються;
 - г) правильної відповіді немає.
2. Державне регулювання валютного ринку в Україні здійснює:
- а) Верховна Рада України;
 - б) Кабінет Міністрів України;
 - в) Національний банк України спільно з Кабінетом Міністрів України;
 - г) Національний банк України.
3. Метою арбітражних операцій є:
- а) страхування валютних ризиків;
 - б) отримання прибутку за рахунок різниці у валютних курсах;
 - в) підтримка валютного курсу національної грошової одиниці;
 - г) правильної відповіді немає.
4. На стан ринку цінних паперів впливають такі фактори:
- а) ситуація на суміжному ринку та темпи технічного прогресу;
 - б) технічні фактори та нові види сировини;
 - в) дохідність і ліквідність ринку;
 - г) обсяг попиту, пропозиції, їх характер, суб'єктивні фактори, технічні фактори та стан суміжних ринків.
5. Підвищення відсоткових ставок у країні призводить до:
- а) інфляції;
 - б) залучення іноземного капіталу та подорожчання національної валюти;
 - в) відтікання вітчизняного й іноземного капіталу та знецінення національної грошової одиниці;
 - г) зростання експорту;
 - д) зростання імпорту;
 - е) усі відповіді правильні;
 - ж) правильної відповіді немає.
6. До основних принципів функціонування фондового ринку відносяться:
- а) соціальна справедливість, надійність захисту інвесторів, регульованість, контрольованість, ефективність, комерційність, прозорість, конкурентність;
 - б) соціальна справедливість, надійність захисту інвесторів, регульованість, контрольованість, ефективність, правова упорядкованість, прозорість, конкурентність;

- в) соціальна справедливість, надійність захисту інвесторів, регульованість, контрольованість, універсальність, зобов'язаність, правова упорядкованість, конкурентність.

7. Кредитний ринок – це:

- а) механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між юридичними, фізичними особами та державою, що потребують грошових коштів, і юридичними, фізичними особами та державою, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах;
- б) механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між державою, що потребує грошові коштів, і юридичними, фізичними особами, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах;
- в) механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між юридичними особами, що потребують грошових коштів, юридичними, фізичними особами та державою, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах;
- г) механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між фізичними особами, що потребують грошових коштів, і юридичними, фізичними особами та державою, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах.

8. Фінансово-кредитна установа – це:

- а) юридична особа, яка надає різні види фінансових послуг і винятковим видом діяльності якої є надання послуг кредитування за рахунок власних і залучених коштів;
- б) фінансова організація, діяльність якої контролює та перевіряє безпосередньо центральний банк держави;
- в) юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги;
- г) установа кредитної системи небанківського типу, що акумулює фінансові ресурси фізичних і юридичних осіб, держави, спеціалізуючись на виконанні кількох операцій або обслуговуючи обмежене коло клієнтів.

9. Небанківська фінансово-кредитна установа – це:

- а) юридична особа, яка надає різні види фінансових послуг і винятковим видом діяльності якої є надання послуг кредитування за рахунок власних і залучених коштів;
- б) фінансова організація, діяльність якої контролює та перевіряє безпосередньо центральний банк держави;
- в) юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги;

г) установа кредитної системи небанківського типу, що акумулює фінансові ресурси фізичних і юридичних осіб, держави, спеціалізуючись на виконанні кількох операцій або обслуговуючи обмежене коло клієнтів.

10. Кредитні деривативи – це:

- а) грошові інструменти, що дозволяють одній стороні перенести кредитний ризик за активом на іншу сторону, не здійснюючи фізичного продажу активу;
- б) цінні папери, що дозволяють одній стороні перенести ризик за активом на іншу сторону, не здійснюючи фізичного продажу активу;
- в) фінансові інструменти, що дозволяють одній стороні перенести кредитний ризик за активом на іншу сторону, не здійснюючи фізичного продажу активу;
- г) фінансові інструменти, що дозволяють купити боргові цінні папери.

Тема 3.2 Деривативи в системі фінансової безпеки економічних суб'єктів

3.2.1 Сутність деривативів і їх роль у системі ризик-менеджменту

Дериватив – це фінансовий контракт між двома (або більше) сторонами, який заснований на майбутній вартості базового активу. Спочатку деривативи були пов'язані з такими товарами, як рис, цибулини тюльпанів і пшениця. Товарно-сировинна продукція є базовим активом деривативів і в наші дні, проте крім цього базовим активом можуть бути практично будь-які фінансові індикатори або інструменти. Так, існують деривативи, засновані на боргових інструментах, процентних ставках, фондових індексах, інструментах грошового ринку, валютах і навіть інших деривативних контрактах.

Наразі існує чотири основні види деривативів:

- форвардні контракти;
- ф'ючерсні контракти;
- опціонні контракти;
- свопи.

3.2.2 Форвардні контракти як інструмент підвищення фінансової безпеки економічних суб'єктів

Форвардний контракт – це угода між двома сторонами, за якою одна сторона (покупець) погоджується придбати в іншій стороні (продавця) базовий актив у визначену дату в майбутньому за ціною, яка встановлена в момент укладання угоди. Відповідно покупець контракту займає довгу позицію, а продавець – коротку. Важлива риса форвардного контракту полягає в тому, що жодна зі сторін не здійснює ніяких платежів у момент укладання угоди.

Особливості укладання форвардних угод.

1. Укладення форвардного контракту означає, що одна зі сторін (продавець) бере на себе зобов'язання здійснити поставку певної кількості базових інструментів на певну дату, зафіксовану в контракті, але віддалену значним проміжком часу від дати укладення угоди, а інша сторона (покупець) зобов'язується прийняти поставку за обумовленою ціною.

2. Усі умови форвардної угоди визначаються контрагентами в момент її укладання, тобто наперед.

3. Ціна базового активу фіксується в момент укладання форвардної операції.

4. Вибір базових активів не є стандартизованим (об'єктом контракту можуть бути будь-які активи за вибором контрагентів).

5. Форвардні угоди належать до позабіржових інструментів, адже біржова торгівля неможлива через індивідуальні умови укладання контракту.

6. Форвардні контракти належать до твердих строкових угод, тобто є обов'язковими до виконання обома контрагентами.

7. Дата, коли сторони підписують форвардний контракт, називається датою угоди. Дата, на яку учасники домовляються здійснити операцію купівлі-продажу базового інструмента, називається датою платежу або розрахунків. Період між цими датами називають форвардним.

8. Під час укладання угоди ніякі авансові платежі не здійснюються (немає гарантійного депозиту).

9. Розрахунки за форвардними угодами здійснюються в момент купівлі-продажу базового активу.

10. Обсяги контрактів не є стандартизованими.

Коли форвардний контракт закінчується, можуть бути *два варіанти виконання зобов'язань сторін*:

- 1) постачання базового активу продавцем і його оплата покупцем (так званий контракт із поставкою);
- 2) виплата продавцем або покупцем цінової різниці між ціною базового активу за форвардним контрактом і його поточною ціною (так званий контракт без поставки).

Наприклад, дві сторони домовилися про поставку у майбутньому безкупонної облігації за ціною 980 гривень. Припустимо, що по закінченні контракту поточна ціна облігації на ринку була 982,5 гривень. Згідно з форвардним контрактом продавець повинен поставити таку облігацію (ціна якої 982,5 грн.) покупцю, який сплатить за це 980 грн. Якщо це форвардний контракт без поставки, то продавець просто сплатить 2,5 грн. покупцю. Якщо ціна облігації дорівнюватиме 975 грн., покупець повинен сплатити продавцю 5 гривень.

Також існує можливість, що одна зі сторін виявить бажання припинити контракт до моменту його закінчення. Припустимо, що покупець більше не хоче купувати базовий актив і хоче ліквідувати контракт. У цьому разі він може вийти на форвардний ринок і укласти новий контракт із датою закінчення, яка співпадає з закінченням попереднього контракту, але цього разу займаючи коротку позицію, тобто виступаючи як продавець базового активу. За такої ситуації даний суб'єкт отримує актив за одним контрактом і має поставити той самий актив за іншим контрактом. Отже, цінові зміни активу значення не

мають, адже у будь-якому випадку поточна ціна активу в момент закінчення обох форвардних контрактів буде однаковою.

Наприклад, такий суб'єкт укладає форвардний контракт, за яким він має зобов'язання купити актив за 400 грн., а за іншим форвардним контрактом повинен поставити той самий актив за ціною 420 грн. У момент закінчення контрактів він отримає актив і сплатить за нього 400 грн. продавцю за першим контрактом, а після цього поставить даний актив за другим контрактом і отримає 420 грн. від покупця. Таким чином, транзакція буде завершена, зобов'язання за контрактами виконані, а суб'єкт отримає прибуток у 20 грн.

Глобальний ринок форвардних контрактів є частиною широкої мережі фінансових інститутів, які є маркет-мейкерами за різними деривативами: форвардами, опціонами, свопами. Окремі дилери спеціалізуються на певних типах контрактів, наприклад, форвардних контрактах на євро або форвардних контрактах на акції японських емітентів і т. п.

Дилери залучені у транзакції з двома типами учасників:

- 1) кінцеві користувачі, або хеджери, яким необхідно позбутися певних ризиків, пов'язаних із володінням фінансовими активами;
- 2) інші дилери.

Транзакції за форвардними контрактами, як правило, укладаються за телефоном. Кожен дилер має перед собою інформацію про поточні котирування. Якщо якась сторона бажає укласти контракт, вона телефонує дилеру і отримує котирування (ціну). Дилер може займати як довгу, так і коротку позицію, пропонуючи два види котирувальних цін – ціну купівлі та ціну продажу (так звані ціни bid/ask). Ціна bid – це ціна, яку дилер погоджується сплатити за майбутню поставку активу, а ціна ask – відповідно ціна, за якою дилер погодиться продати актив.

Уклавши форвардний контракт, дилер намагається не тримати позицію відкритою, а укладає протилежний контракт, щоб не зазнавати ризиків. При цьому у ролі контрагента може бути інший дилер або інший хеджер. Через те, що ціни, зафіксовані у протилежних контрактах, відрізняються, дилер отримує прибуток за рахунок їх різниці. Форвардні ринки висококонкурентні, тому різниці цін, як правило, незначні. Відповідно дилери заробляють не на одному контракті, а на великій кількості укладених угод.

Укладання значної кількості контрактів можливе завдяки їх спеціалізації на продажі таких продуктів, наявності значної мережі контактів з іншими дилерами та хеджерами, доступу до актуальної ринкової інформації, наявності ефективних інструментів ризик-менеджменту.

Основні види форвардних контрактів:

- форвардний контракт на акції;
- форвардний контракт на облігації;
- форвардний контракт за відсотковими ставками;
- валютний форвардний контракт;
- інші види форвардів.

3.2.3 Забезпечення фінансової безпеки економічних суб'єктів на основі використання фінансових ф'ючерсів

Ф'ючерсний контракт – це біржовий дериватив у вигляді стандартного контракту, який засвідчує право його держателя купити чи продати відповідну кількість базових активів (цінних паперів, валюти, біржового індексу та ін.) за обумовлену ціну у визначений термін у майбутньому. Ф'ючерсна угода є обов'язковою для виконання, її можна купити і продати. Це обумовлює існування вторинного ринку ф'ючерсних контрактів.

Гарантом виконання зобов'язань між сторонами є розрахунково-клірингова палата (клірингова установа, кліринговий банк тощо), яка здійснює щоденний розрахунок взаємних зобов'язань сторін. Ф'ючерсний ринок регулюється з боку держави. Інші особливості, пов'язані з продавцем і покупцем, з тим, які переваги вони отримують при зміні цінових характеристик активів, існуванням контрактів із поставкою та без поставки, подібні до аналогічних, визначених при розгляді форвардних контрактів.

Біржова природа ф'ючерсних контрактів проявляється в тому, що саме на конкретній біржі встановлюються всі їхні специфікації. Сторони контракту можуть домовлятися лише щодо ціни контракту. Усі інші характеристики є заздалегідь визначеними біржею. Це не означає, що існує лише один базовий актив, чи один строк дії контрактів. Біржа пропонує на вибір різні активи, різні строки виконання, різні обсяги контрактів. Наприклад, на біржі можуть пропонуватися контракти, які закінчуються у визначені місяці – березень, червень, вересень, грудень. Щодо обсягів, то можуть бути ф'ючерси на Казначейські облігації США обсягом 100 000 дол. США або контракти на нафту обсягом 1 000 барелів. Біржі визначають конкретні години, у які контракти можуть бути укладені, а також місце, де це можна зробити. Торгівля може проводитися як безпосередньо у біржовій ямі, так і шляхом електронних торгів, з використанням брокерів як осіб, що мають прямий доступ до самого процесу торгів.

Отже, ф'ючерсні контракти, на відміну від форвардів, є жорстко стандартизованими, тому вони більш доступні для широкого кола учасників, які можуть вільно продавати і купувати такі контракти на

вторинному ринку. Це формує достатній рівень ліквідності на ринку, дозволяє учасникам без перешкод позбутися зобов'язань за раніше укладеними контрактами до строку їх закінчення.

Інша важлива риса ф'ючерсних контрактів – це наявність гарантії виконання зобов'язань сторін, яку надає розрахунково-клірингова палата. Кожна зі сторін фактично має зобов'язання не перед іншою стороною, а перед кліринговою установою. До того ж прибутки та збитки кожної сторони за контрактом розраховуються на щоденній основі, що відображається на їх рахунках, відкритих у кліринговій установі.

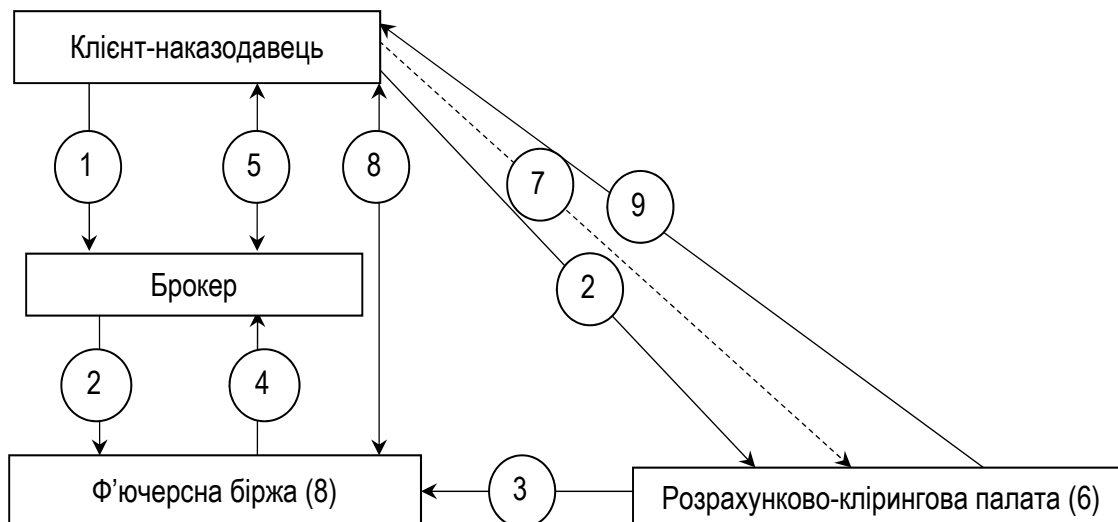
Ф'ючерсний ринок підлягає регулюванню з боку уповноважених органів держави. Метою такого регулювання є захист учасників ринку та інших економічних суб'єктів, а також забезпечення стабільності фінансового ринку й економіки в цілому. Регулювання стосується прозорості ціноутворення на ринку, запобігання можливості маніпуляцій цінами, сертифікації професійних учасників ринку, вирішення суперечок. Існують і саморегулюючі організації, які самостійно визначають правила поведінки та вимоги до роботи ринку і його учасників.

У процесі укладання контрактів сторони відкривають довгу і коротку позицію, і кожен з учасників вносить на депозит незначну грошову суму, яка називається маржа, до розрахунково-клірингової палати. Остання, на щоденній основі, здійснює розрахунок прибутків і збитків кожної зі сторін з огляду на цінові коливання базового активу за контрактом. Депоновані кошти використовуються для покриття збитків шляхом їх перерахування з рахунку сторони, яка зазнала збитків, на рахунок сторони, що отримала прибуток.

Схему здійснення угоди з ф'ючерсними контрактами на біржовому ринку наведено на рисунку 3.7.

Кожен з учасників зобов'язаний підтримувати залишок на його рахунку на певному рівні, який є вищим за рівень підтримуючої маржі. Ця маржа є меншою за початкову маржу. Якщо після чергового перерахунку прибутків і збитків рівень депозиту учасника є меншим за підтримуючу маржу, учасник повинен поповнити рахунок на суму, яка дозволить досягти рівня початкової маржі (ця додаткова маржа ще називається варіаційною маржею). Або такий учасник може закрити позицію, але все одно він залишається відповідальним за можливі збитки, яких він зазнає внаслідок цього.

Визначення прибутків і збитків здійснюється за розрахунковою ціною, яка встановлюється кліринговою палатою як середня кількох останніх торговельних днів. Це дозволяє позбутися суттєвих цінових коливань окремих торговельних днів.



- 1 – наказ клієнта-наказодавця брокеру на купівлю ф'ючерсних контрактів;
- 2 – вихід брокера на ф'ючерсну біржу і купівля там необхідної кількості ф'ючерсних контрактів з визначенням майбутньої ціни базового активу;
- 2 – внесення клієнтом-наказодавцем гарантійного депозиту (5–10 % вартості базового активу) на спеціальний рахунок у розрахунковій (кліринговій) палаті;
- 3 – інформування розрахунковою палатою біржі щодо внесення клієнтом гарантійного депозиту;
- 4, 5 – передання куплених контрактів через брокера клієнту, сплата комісійних брокеру за здійснення угоди;
- 6 – щоденний перерахунок (переоцінка) строкової біржової позиції клієнта;
- 7 – внесення клієнтом (у разі потреби) варіаційної (підтримуючої) маржі на рахунок у розрахунковій палаті;
- 8 – реалізація (виконання) ф'ючерсних контрактів на біржі у визначений час (конверсія валют), передання валюти клієнту;
- 9 – повернення гарантійного внеску клієнту.

Рисунок 3.7 – Схема здійснення угоди з ф'ючерсними контрактами на біржовому ринку

Приклад процесу коригування рахунків сторін ф'ючерсного контракту залежно від цінних коливань на ринку подано в таблиці 3.6.

До завершення контракту одна зі сторін може повторно вийти на ринок і закрити існуючу позицію. Така угода отримала назву офсетної угоди. Наприклад, якщо сторона займала довгу позицію, то така позиція закривається укладанням короткої позиції і навпаки. Офсетна угода абсолютно ідентична попередньо відкритій позиції. При цьому це не обов'язково має бути контракт з тим самим контрагентом. Як правило, це зовсім інший учасник ринку. У будь-якому разі між сторонами завжди є клірингова установа. Як тільки буде зафіксовано, що учасник має дві однакові, але протилежні угоди, клірингова установа вважає, що цей учасник більше не має ніяких зобов'язань за контрактами, а чиста позиція такого учасника дорівнює нулю.

Таблиця 3.6 – Особливості руху грошових коштів на рахунках сторін ф'ючерсного контракту (грош. од.)

День	Початковий баланс	Депозит	Розрахункова ціна	Зміна ф'ючерсної ціни	Прибуток/збиток	Кінцевий баланс
Учасник із довгою позицією						
0	0	50	100,00			50
1	50	0	99,20	-0,80	-8	42
2	42	0	96,00	-3,20	-32	10
3	10	40	101,00	5,00	50	100
4	100	0	103,50	2,50	25	125
5	125	0	103,00	-0,50	-5	120
6	120	0	104,00	1,00	10	130
Учасник із короткою позицією						
0	0	50	100,00			50
1	50	0	99,20	-0,80	8	58
2	58	0	96,00	-3,20	32	90
3	90	0	101,00	5,00	-50	40
4	40	0	103,50	2,50	-25	15
5	15	35	103,00	-0,50	5	55
6	55	0	104,00	1,00	-10	45

Примітка. Вихідні умови: ф'ючерсна ціна – 100 грош. од., початкова маржа – 5 грош. од., підтримуюча маржа – 3 грош. од., кількість контрактів – 10.

Отже, ліквідувати позицію можна в будь-який момент до дати поставки, придбавши угоду протилежного змісту (уклавши офсетну угоду). При цьому прибутком чи збитком учасника ф'ючерсного ринку буде різниця в цінах на ф'ючерсний контракт у момент відкриття та закриття позиції. Слід підкреслити, що близько 98 % контрактів ліквідується саме через укладення офсетних угод, а не шляхом реальної поставки активів.

Ф'ючерсні контракти на кожній біржі мають свою *стандартну специфікацію*, яка включає:

- назву контракту;
- вид контракту (з постачанням базового активу чи без постачання);
- протилежні сторони контракту (контрагенти);

- найменування базового активу;
- суму контракту;
- розмір гарантійного внеску;
- одиницю визначення ціни;
- ціну реалізації;
- строк реалізації;
- відповідальність сторін за невиконання умов контракту;
- порядок розгляду суперечок.

У цілому ф'ючерси мають багато спільного з форвардними контрактами, і при хеджуванні ризиків значна частина суб'єктів фінансового ринку віддає перевагу саме останнім. Але, як свідчить аналіз наведених у таблиці 3.7 порівняльних даних, ф'ючерсні угоди теж мають певні переваги, особливо – високу ліквідність, що надає можливість клієнту закрити позицію на строковому ринку будь-коли до моменту виконання угоди.

Таблиця 3.7 – Порівняльна характеристика ф'ючерсних і форвардних угод

Ф'ючерсні контракти	Форвардні контракти
Укладення відбувається тільки на біржах, які згідно зі своїми положеннями запроваджують відповідні специфікації	Укладаються тільки на позабіржовому ринку
На контракти однієї серії або типу встановлюється єдина ціна	Ціни можуть визначатися за домовленістю сторін
Обсяги одного контракту (лота) стандартизовані відповідно до специфікації	Обсяги контракту визначаються за домовленістю сторін
Обов'язковою є попередня сплата комісійних брокеру та внесок на депозит початкової маржі (гарантійного депозиту) у фіксованому розмірі за один контракт відповідно до кількості укладених контрактів	Жодні авансові платежі не здійснюються
Вибір базового активу фіксований	Вибір базового активу довільний (значно ширший)
Терміни виконання угод стандартні, а терміни закриття позиції – довільні.	Переважно стандартні терміни (але можуть використовуватись і нестандартні)
Гарантія виконання умов угоди завдяки участі розрахункової палати як посередника	Ризик розподіляється між контрагентами

Усі ф'ючерсні контракти можуть бути розділені на дві групи: товарні ф'ючерси та фінансові ф'ючерси. Товарні ф'ючерси як базові активи використовують сільськогосподарську продукцію, метали, нафту. Серед фінансових ф'ючерсів найбільш поширеними є коротко-, середньо- та довгострокові ф'ючерсні контракти на відсоткові ставки, ф'ючерсні контракти на фондові індекси та валютні ф'ючерсні контракти.

3.2.4 Операції економічних суб'єктів з опціонами як запорука їх фінансової безпеки

Опціон є строковою угодою двох сторін – продавця (емітента) та покупця (власника опціону), внаслідок якої останній отримує право, але не зобов'язання, купити у першого або продати йому заздалегідь визначену кількість базового активу у визначений момент або протягом певного часового періоду в майбутньому за ціною, що встановлюється у момент укладання угоди.

Опціон на відміну від ф'ючерсної чи форвардної угоди є угодою “несиметричною”. У той час, коли ф'ючерсні та форвардні угоди є обов'язковими для виконання обома учасниками угоди, опціон дає власнику право виконати чи не виконати угоду, а для продавця є обов'язковим для виконання.

Сторона, яка отримує права за опціоном, є покупцем опціону (відкриває довгу позицію); сторона, яка несе зобов'язання (або надає права іншій стороні), є продавцем опціону (відкриває коротку позицію).

Власник опціону має право вибору реалізувати опціон або ж відмовитися від його виконання залежно від того, наскільки сприятливим для нього буде співвідношення між поточною та страйковою ціною в момент виконання опціону.

Продавець (емітент) опціону зобов'язаний виконати відповідну операцію за ціною реалізації, встановленою за опціонною угодою, та забезпечити власнику опціону виконання умов угоди у встановлений термін. Якщо угоду здійснено, то вживають терміни “опціон здійснено” або “опціон виконано”.

За право, яке продавець опціону надає його власнику, здійснити опціон або відмовитися від його реалізації покупець сплачує певну грошову суму – **опціонну премію**. Вона визначається як відсоток від суми опціонної угоди або ж як абсолютна сума за одиницю базового активу і сплачується покупцем опціону його продавцю під час укладання угоди незалежно від того, буде чи не буде здійснено контракт.

Опціон виконується, коли ситуація на ринку сприятлива для покупця опціону і несприятлива для продавця. Продавець опціону приймає на себе ризики, пов'язані з несприятливими ціновими змінами на ринку і за це отримує від покупця винагороду – премію, яку називають ціною опціону. Ціна активу, що зафіксована в опціонному контракті, за якою буде продано актив, називається страйковою ціною або ціною виконання.

Опціон, що не виконаний у встановлені строки, припиняє свою дію.

Кожен опціон повинен мати певні стандартні умови:

- 1) назву контракту;
- 2) тип (вид) опціону;
- 3) базовий актив опціону;
- 4) кількісну та якісну характеристику базового активу;
- 5) перший і останній день обігу (тривалість опціонного періоду);
- 6) порядок визначення вартості опціону;
- 7) “min” зміну ціни базового активу;
- 8) ціна виконання опціону;
- 9) порядок реалізації контрагентами своїх прав і зобов'язань за опціоном;
- 10) порядок проведення розрахунків за опціоном.

Чинники, що впливають на вартість опціону (розмір опціонної премії):

1) Термін опціонного періоду. Чим довшим є термін дії опціону, тим вищий розмір опціонної премії. В останній день опціонного періоду опціон не матиме часової вартості.

2) Очікування зміни ціни базового активу. Очікування зміни ціни базового активу (цінова волатильність) – це значення діапазону коливання ціни базового активу протягом певного часу. Чим вища волатильність поточної ціни базового активу, тим значення опціонної премії буде вищим.

3) Вид опціону. Як приклад візьмемо американський і європейський опціони. Американський опціон за своєю сутністю є покритим, європейський не передбачає обов'язкового покриття, вартість американського опціону буде вищою, ніж європейського.

4) Розмір процентної ставки за депозитами для валюти, у якій сплачується опціонна премія. З огляду на те, що опціонна премія сплачується покупцем продавцеві в момент укладання опціонної угоди, а не в момент її реалізації, вона повинна бути зменшена з урахуванням так званих додаткових витрат, тобто тієї суми, яку покупець опціону міг би отримати, поклавши грошові кошти у розмірі опціонної

премії на банківський депозит. Чим вище значення процентної ставки за депозитами, тим розмір опціонної премії має бути нижчим. Чим вищий процент за депозитом, тим меншим буде сенс для покупця купувати цей опціон.

5) Співвідношення між поточною ціною базового активу під час купівлі опціону та страйковою ціною. Виконується залежність: чим більш вигідним буде це співвідношення для покупця, тим вищим буде розмір опціонної премії (табл. 3.8).

Таблиця 3.8 – Класифікація опціонів

Класифікаційна ознака	Вид опціону	Характеристика
Вид операції	Колл	Надає право власнику (покупцю) купити певну кількість базового активу
	Пут	Надає право власнику (покупцю) продати певну кількість базового активу
Ринкова приналежність	Біржовий	Продається, купується та виконується на біржовому ринку
	Позабіржовий	Продається, купується та виконується на позабіржовому (міжбанківському) ринку
Виконання опціону	Європейський	Здійснення опціону відбувається після вимоги покупця у чітко встановлений момент (як правило, в останній день опціонного періоду)
	Американський	Виконання опціону відбувається будь-коли протягом опціонного періоду відразу ж після першої вимоги покупця до продавця
	Із затримкою здійснення	Здійснення опціону відбувається продавцем протягом певного періоду з моменту першої відповідної вимоги покупця
Обмеження прав держателя (покупця)	Стандартний	Право покупця здійснити опціон у визначений момент або протягом певного періоду часу існує протягом усього опціонного періоду
	Бермудський	Автоматичне виконання опціону відбувається незалежно від бажання покупця у разі настання певної події
	Бар'єрний інопціон	Право покупця здійснити опціон виникає лише після настання обумовленої події
	Бар'єрний аутопціон	Право покупця виконати контракт існує до настання обумовленої події

Продовження таблиці 3.8

Класифікаційна ознака	Вид опціону	Характеристика
Метод визначення ціни виконання	Стандартний	Ціна реалізації опціону визначається в момент укладення угоди
	Азійський	Ціна виконання розраховується в момент здійснення опціону як середня поточна ціна на ринку "spot" за весь опціонний період
	Російський	Ціна реалізації визначається як найбільш вигідна ціна для власника опціону на ринку "spot" за весь опціонний період
Наявність покриття опціону	Покритий	Передбачає наявність необхідної для виконання зобов'язань за опціоном суми базового активу у продавця протягом усього опціонного періоду (американський опціон)
	Непокритий	Не передбачає наявності необхідної кількості базового активу у продавця опціону протягом дії опціону (європейський опціон)
Спосіб маржування	Опціон типу "ап-фронт"	Опціонна премія сплачується покупцем у момент укладення угоди
	Опціон ф'ючерсного типу	Опціонна премія сплачується в момент виконання (невиконання) контракту
Базовий актив контракту	Стандартний	Базовим активом даного опціону є певний актив, що був визначений у момент укладення угоди
	Поставка за вибором	Держатель опціону має право вибору активу з обумовленого в момент укладення угоди переліку активів
	Складний опціон	Базовим активом даного опціону є інший опціон
	Опціон на ф'ючерс	Базовим активом даного опціону є ф'ючерсний контракт
	Свопціон	Базовим активом даного опціону є право на здійснення "свопу"
Базовий актив – процентна ставка	Кеп	Встановлення верхньої межі % ставки
	Флор	Встановлення нижньої межі % ставки
	Колар	Встановлення верхньої та нижньої межі % ставки

Найчастіше покупка опціону здійснюється не з метою його виконання і придбання базового активу, а заради його продажу та виграшу в разі зростання ціни опціону. Купівля опціонів “колл” приносить прибуток в умовах зростаючого ринку, придбання опціонів “пут” – в умовах падаючого ринку.

Якщо ж інвестор приймає рішення не продавати опціон, а виконати його, можливі такі варіанти (табл. 3.9).

Таблиця 3.9 – Дії власника опціону колл

Початкові умови	Дії інвестора	Умови, які склалися на ринку	Прибутки/збитки
Інвестор купує 10 опціонів “колл” (на 1 000 акцій X) Поточна ціна акції X: \$ 55 Ціна страйк: \$ 60 Премія: \$ 750	Інвестор чекає до дати виконання і реалізує опціони за ціною страйк	Якщо ціна акцій X виросла до \$ 65, опціон виконується за ціною \$ 60	+ \$ 5 000 (виграш у ціні покупки) – \$ 750 (премія) прибуток \$ 4 250
		Якщо ціна акцій X виросла до \$ 60 і дорівнює ціні виконання	\$ 0 (виграш у ціні покупки) – \$ 750 (премія) збиток \$ 750
	Інвестор виконує опціон до закінчення терміну його дії	Якщо ціна акцій X виросла до \$ 62, опціон достроково виконується за ціною страйк	+ \$ 2 000 (виграш у ціні покупки) \$ 750 (премія) прибуток \$ 1 250
		Якщо ціна акцій X виросла до \$ 60, опціон достроково виконується за ціною страйк	+ \$ 500 (виграш у ціні покупки) – \$ 750 (премія) збиток \$ 250
Опціон не виконується		Ціна на акції X впала до \$ 45	Збиток \$ 750 (сплачена премія)

Пропонуючи опціон, продавець розраховує, насамперед, на отримання додаткового доходу у вигляді премії, що сплачується покупцем. Саме розміром премії обмежується максимальний виграш продавця.

Продаж опціонів здійснюється найчастіше через гарантійний рахунок з покриттям або без нього. Покриття опціону “колл” означає, що продавець депонує у брокера таку ж кількість базових паперів, яка буде затребувана в разі виконання опціону. Непокритий опціон “колл” продається тільки через гарантійний рахунок із забезпеченням готівкою.

У даному випадку брокер вимагає, щоб сума на рахунку завжди була достатньою для покупки на ринку базових паперів у тій кількості, яка буде необхідна в разі виконання опціону. Збитки продавця непокритого опціону “колл” теоретично необмежені.

Продаж опціонів приносить найбільший дохід, якщо ціна паперів, що лежать у їх основі, не змінюється більше, ніж на величину премії (табл. 3.10).

Таблиця 3.10 – Дії продавця опціону колл

Початкові умови	Дії інвестора	Умови, які склалися на ринку	Прибутки/збитки
Інвестор володіє 1 000 акціями X Поточна ціна акції: \$ 55	Інвестор продає 10 покритих опціонів “колл” Ціна страйк: \$ 60 Отримана премія: \$ 750	Якщо ціна акцій X виросла до \$ 57, опціон не виконується	Продавець залишає собі премію \$ 750
		Якщо ціна акцій X виросла до \$ 60, продавець купує 10 опціонів “колл” для погашення свого зобов’язання та запобігання втрати акцій	+ \$ 750 (отримана премія) – \$ 750 (премія, сплачена за 10 опціонів “колл”) Результат = 0
У інвестора немає акцій X	Інвестор продає 10 непокритих опціонів “колл” Ціна страйк: \$ 60 Отримана премія: \$ 750	Якщо ціна акцій X виросла до \$ 57, опціон не виконується	Продавець залишає собі премію \$ 750
		Якщо ціна акцій X виросла до \$ 65, опціон підлягає виконанню, і продавець для виконання своїх зобов’язань повинен купити 1 000 акцій X	+ \$ 750 (отримана премія) – \$ 5 000 (покупка 1 000 акцій X) Збиток \$ 4250

Основні види опціонів.

1. Опціони на акції.
2. Опціони на фондові індекси.
3. Опціони на облігації.
4. Опціони на відсоткові ставки.
5. Валютні опціони.
6. Опціони на ф’ючерси.
7. Товарні опціони.

Важливим аспектом діяльності дилерів, що спеціалізуються на торгівлі опціонами, є прогнозування та проведення стратегій купівлі або продажу опціонів. В основі цих стратегій – теорія визначення динаміки поточної ціни базового активу та зіставлення її зі страйковою ціною або з ціною виконання опціону.

У світовій теорії та практиці використовують декілька видів опціонних стратегій: від найпростіших до складних. Ці стратегії можна умовно поділити на три основні групи:

1. Найпростіші стратегії (довгий колл, довгий пут, короткий колл, короткий пут).

2. Вертикальні та горизонтальні спреди (спред бика опціону колл, спред ведмедя опціону пут, спред бика опціону пут, спред ведмедя опціону колл).

3. Волатильні (змінні) стратегії (довгий і короткий стредл, довгий і короткий стренгл, спред “метелик”).

3.2.5 Використання своп-контрактів з метою підвищення рівня фінансової безпеки

Своп – це угода між контрагентами про обмін грошовими потоками у майбутньому. У більшості типів свопів одна сторона здійснює платежі, які визначаються змінною величиною: процентною ставкою, валютним курсом, курсом акції або ціною товару. Інша сторона здійснює платежі, які є плаваючими або фіксованими.

Хоча своп-контракт може складатися лише з одного платежу, більшість свопів включають кілька платежів. Одним з найбільш простих прикладів свопу є форвардний контракт. Але якщо звичайний форвардний контракт передбачає простий обмін грошовими потоками в певний момент часу, то своп зазвичай означає багаторазовий обмін грошовими потоками в різні моменти часу. Отже, своп є серією форвардних контрактів. Беручи це до уваги, можна говорити, що своп – це угода про купівлю активу через певний період часу. При цьому одна сторона сплачує ціну, яка змінюється (і нам заздалегідь невідома), або ціну, яка зафіксована (а отже відомо, скільки необхідно сплачувати).

Основною особливістю “свопів” є взаємовигідність, коли завдяки проведенню операцій обміну обидві сторони досягають тієї мети, яку вони перед собою поставили. Угода своп укладається тоді, коли потенційні учасники мають намір скористатися тими можливостями іншої сторони, яких вони самі не мають. Отже, від своп-контракту переваги отримують обидва учасники, жоден з яких не програє та не виграє, завдяки чому вдається знизити вартість операції своп.

Як і більшість інших фінансових деривативів, своп-контракти частіше за все укладаються в розрахунку на умовну суму, що передбачає лише обмін різницями в цінах базових інструментів, а не самими інструментами. Як правило, за умовами угоди проводиться серія зустрічних платежів протягом періоду дії або один обмін у момент відкриття контракту з умовою проведення зворотної операції на час закінчення “свопу”. Умовні суми, які обмінюються у “свопі”, можуть бути однаковими або змінюватися.

Коли укладається своп-контракт, жодна зі сторін не здійснює ніяких платежів. Тому своп має нульову вартість у момент ініціації. Існує лише один виняток, який стосується валютних свопів. Кожна сторона сплачує іншій номінал контракту, але суми, якими обмінюються сторони, є еквівалентними, хоча й деноміновані в різних валютах.

Кожна дата, у яку сторони домовилися здійснювати платежі, називається датою розрахунків, а період між двома такими датами – розрахунковим періодом. Відповідно в дату розрахунків одна сторона здійснює платіж іншій стороні, а та у свою чергу сплачує першій стороні. Якщо платежі здійснюються в одній валюті (що найчастіше і буває), сторони домовляються про те, що лише одна сторона сплачуватиме різницю між двома платежами. Цей процес називається “неттінг”. Якщо валюти платежу різні, то неттінг не проводиться і кожна сторона здійснює свій платіж у визначеній валюті. Поставка базового активу за свопами, як правило, не здійснюється.

Ринок свопів виключно позабіржовий, тому самі контракти розроблені таким чином, щоб задовольняти специфічні вимоги обох сторін. Кілька бірж запровадили ф’ючерси на своп-контракти. Зрозуміло, що це не свопи, а лише деривативи на своп-контракти, однак вони можуть бути певним замінником свопу. Успіх таких ф’ючерсів був помірним, а обсяги ринку порівняно з ринком свопів – мізерні.

Інструменти позабіржового ринку завжди несуть у собі ризик дефолту, який залежить від фінансового стану контрагентів контракту. Однак рівень ризику є меншим, адже сторони контракту не сплачують номінал свопу, а лише обмінюються платежами, розмір яких визначається номіналом. Ще однією особливістю є те, що за умови дефолту сторони А поточна вартість її грошових потоків може бути більшою, ніж поточна вартість грошових потоків її контрагента (сторони В). У такому разі, навіть за умови дефолту сторони А саме сторона В повинна сплачувати за таким контрактом. Відповідно своп залишається на балансі сторони А як актив і може бути використаний для задоволення інших зобов’язань цієї сторони.

Своп завжди має дату закінчення (або ліквідації) контракту. Але одна зі сторін може забажати вийти зі свопу до моменту його закінчення. У цьому випадку є кілька можливих дій.

По-перше, своп має ринкову вартість. Тому та сторона, яка володіє свопом, може пред'явити його контрагенту для оплати. Оплата означатиме припинення зобов'язань. Це можливе лише за умови, що сторони заздалегідь обговорили таку можливість.

Більшість свопів ліквідується шляхом укладання протилежної угоди (офсетного своп-контракту). Наприклад, припустимо, що компанія хоче вийти з процентного свопу, за яким повинна сплачувати фіксовану ставку 5 %, і отримувати плаваючу ставку LIBOR. Ця компанія може укласти інший процентний своп, за яким вона буде сплачувати плаваючу ставку LIBOR і отримувати фіксовану ставку. Як правило, фіксована ставка в іншому контракті дещо відрізнятиметься від ставки в першому контракті. Але головне, що плаваючі платежі будуть однаковими (взаємно ліквідуються) і компанія знає наперед, скільки становитиме різниця між фіксованими платежами. Ризик зміни відсоткової ставки, таким чином, повністю нівельовано. Хоча ризик дефолту, зрозуміло, залишається.

Інший спосіб ліквідації свопу – це продаж його третій стороні. У цьому випадку доведеться отримати дозвіл контрагента на проведення подібної операції. Така процедура не набула широкого поширення.

І нарешті, ще один спосіб ліквідації свопу – це використання свопціону. Цей інструмент є опціоном, що дозволяє відкрити своп-контракт на умовах, які визначені заздалегідь. Здебільшого це можливість укласти офсетний своп, про який зазначалося вище.

Ринок своп-контрактів за своїми ознаками подібний до ринку форвардів і позабіржових опціонів, які були розглянуті раніше. Його учасниками є дилери, представлені великими банками та інвестиційними компаніями. Ці дилери пропонують свопи за цінами bid/ask і погоджуються виступити однією зі сторін своп-контракту. Перш ніж укласти своп, дилер, як правило, укладає протилежну угоду на іншому ринку, таким чином позбавляючись від ризиків. Такою угодою може бути ф'ючерс, інший своп. Контрагентами дилерів є хеджери або інші дилери.

Укладення угод “своп” здійснюється на основі підписання контракту, який має стандартну форму і містить стандартні реквізити.

Своп складається з трьох основних розділів:

- 1) предмет контракту (зазначаються суми, валюти, терміни платежів, здійснюються необхідні розрахунки);
- 2) умови анулювання свопу, ризики неплатежів тощо;
- 3) питання кредитування, відповідальність сторін, особливі умови.

Порівняно з іншими деривативами *свопи мають ряд переваг:*

- обидві сторони контракту отримують можливість досягти поставленої мети: хеджування ризику або зниження витрат із залучення коштів;
- вартість “свопів” є нижчою за вартість інших інструментів хеджування, наприклад, опціонів, крім того, у разі взаємної домовленості комісійні за угодами своп можуть взагалі не стягуватися;
- угоди укладаються на будь-який період і базовий інструмент;
- ринок свопів є добре розвинутим, і тому процедура укладання своп-контрактів легко реалізується, умови обговорюються, як правило, телефоном;
- можливість достроково вийти з операції своп кількома способами. Для цього укладаються зворотні свопи, коли новий контракт компенсує дію контракту, що вже існує. Крім того під час підписання угоди можна обумовити випадки припинення її дії, які дозволяють кожній зі сторін за певну плату розірвати контракт;
- зниження ризику за даним видом операцій: у разі невиконання зобов’язань однією зі сторін втрати іншої сторони обмежуються контрактними відсотковими платежами або різницями валютних курсів, а не поверненням основної суми боргу.

Проте своп-контракти мають деякі *недоліки*, серед яких – існування кредитного ризику, хоча і незначного. Якщо угода укладається за умови реального обміну сумами, ризик значно збільшується. Оскільки свопи – це довгострокові похідні фінансові інструменти, то рівень ризику протягом дії контракту безперервно змінюється і потребує постійного контролю.

З метою зниження кредитного ризику використовуються гарантії третьої сторони, резервні акредитиви, застава або інші види забезпечення. З цією метою угоди своп можуть укладатися за допомогою посередників, які діють як клірингова палата і гарантують виконання всіх умов контракту.

Необхідність забезпечення надійних методів хеджування валютних ризиків сприяє пошукові та виникненню нових видів свопів, які поєднують у собі форвардні, ф’ючерсні та опціонні угоди.

Основні види свопів.

1. Валютний своп.
2. Процентний своп.
3. Своп на акції.
4. Товарний своп.

Питання для самоконтролю

1. Дайте визначення поняттю “дериватив”.
2. Дайте визначення форварду.
3. Наведіть ключові відмінності процесу укладання форвардних угод.
4. Дайте визначення ф'ючерсу.
5. Розкрийте особливості укладання ф'ючерсних угод.
6. Назвіть відмінності між форвардами та ф'ючерсами.
7. Дайте визначення опціону.
8. Назвіть чинники, які впливають на розмір опціонної премії.
9. Наведіть класифікацію опціонів.
10. Дайте визначення свопу.

Тести

1. Угода, що дає право одному з учасників відмовитися від її виконання:
 - а) ф'ючерс;
 - б) форвард;
 - в) опціон;
 - г) своп.
2. Операція, що поєднує в собі дві протилежні угоди:
 - а) ф'ючерс;
 - б) форвард;
 - в) опціон;
 - г) своп.
3. Угода, що характеризується високим ступенем стандартизації:
 - а) ф'ючерс;
 - б) форвард;
 - в) опціон;
 - г) своп.
4. Угоди, що укладаються переважно поза біржовим ринком:
 - а) ф'ючерс;
 - б) форвард;
 - в) опціон;
 - г) своп.
5. Угоди, що укладаються тільки на біржовому ринку:
 - а) ф'ючерс;
 - б) форвард;
 - в) опціон;
 - г) своп.

6. Деривативи використовуються лише для:
- а) захисту від ризиків;
 - б) отримання прибутку від різниці цін фінансових активів на різних ринках;
 - в) отримання прибутку від зміни цін на фінансовий актив;
 - г) усі відповіді правильні.
7. Особливостями форвардів є:
- а) обов'язковість їх виконання;
 - б) фіксація умов в момент укладання угоди;
 - в) їх індивідуальний характер;
 - г) усі відповіді правильні.
8. Вимоги, які ставляться до ф'ючерсного контракту:
- а) внесення депозиту на рахунок;
 - б) стандартний перелік базових активів;
 - в) проведення розрахунків через розрахунково-клірингову палату;
 - г) усі відповіді правильні.
9. Грошова сума, яка сплачується за право відмовитися від виконання опціону:
- а) опціонний платіж;
 - б) опціонна винагорода;
 - в) опціонна премія;
 - г) опціонна маржа.
10. Недоліком своп-контрактів вважаються:
- а) більша вартість порівняно з іншими інструментами хеджування;
 - б) існування кредитного ризику;
 - в) підвищені ризики для одного з контрагентів;
 - г) недостатня розвиненість ринку свопів.

Тема 3.3 Страховий ринок: сутність, структура та роль у забезпеченні фінансової безпеки держави

3.3.1 Місце, функції та роль страхового ринку в економічному розвитку держави і території

В умовах формування ринкових засад господарювання важливою передумовою забезпечення фінансової стабільності держави, її сталого економічного розвитку та загального добробуту є ефективне функціонування страхового ринку.

Поняття “страховий ринок” поєднує в собі дві категорії, а саме: “ринок” і “страхування”. Під “ринком” розуміють певні економічні відносини з приводу купівлі-продажу, а також систему інститутів, які організують відношення обміну. Під страхуванням – певний вид економічних відносин з приводу організації страхового захисту за рахунок створення та використання страхового фонду й інших фондів і ресурсів страховика з метою стабілізації економіки, розподілу ризиків, задоволення потреб страховиків і власників, ведення підприємницької діяльності.

Використовуючи ці два поняття, **страховий ринок** можна розглядати як сферу фінансово-економічних відносин між страховиками та страхувальниками з надання страхових послуг і захисту майнових інтересів юридичних осіб і громадян, а також щодо ведення відповідної фінансової діяльності в межах чинного законодавства за участю страхових компаній.

У літературі страховий ринок ототожнюється з ринком страхових послуг, що є недоцільним, оскільки останній є складовою частиною страхового ринку та характеризує лише економічні відносини, які стосуються купівлі-продажі страхових послуг.

Функціонування страхового ринку як будь-якої економічної системи повинно здійснюватися з урахуванням таких принципів:

- конкуренція страхових компаній із залучення нових клієнтів, з акумуляції страхових премій тощо;
- вільний вибір страхувальником страхових продуктів і їх постачальників;
- надійність і гарантія страхового захисту, що забезпечується через встановлення вимог на законодавчому рівні до умов діяльності страхової компанії (відповідний порядок реєстрації, отримання ліцензії, ліквідації, реорганізації) та формування страхових резервів;

- співпраця учасників страхового ринку реалізується у відносинах між: страховиком і перестраховиком, страховиком і страховими посередниками, страховою компанією та об'єднанням страховиків (пулом, спілками, асоціаціями) тощо.

Страховий ринок передбачає самостійність суб'єктів ринкових відносин, їх рівноправне партнерство з приводу купівлі-продажу страхових продуктів, розвинуту систему горизонтальних і вертикальних зв'язків. І тому структуру страхового ринку розглядають у трьох аспектах: територіальному, інституційному та галузевому.

За масштабом території страховий ринок може бути: місцевим (охоплює страхові інтереси окремого регіону), національним (страхові відносини, які виходять за межі регіону та досягають загальнодержавного рівня) та світовим (попит на страхову продукцію задовольняється на міждержавному рівні).

У галузевому аспекті страховий ринок поділяють на галузі та види страхування. Виділяють ринок особистого, ризикового та майнового страхування, у свою чергу кожен із вищеназваних секторів можна поділити на страхування від нещасних випадків, страхування фінансових ризиків, страхування застави тощо.

Інституційна структура страхового ринку передбачає існування елементів (установи, технології, правила, стандарти), що створюють умови для ефективної реалізації економічних відносин страховиків і страхувальників з метою мінімізації втрат і недоотримання коштів (рис. 3.8).

Базова ланка страхового ринку – страхові компанії, які акумулюють грошові кошти від юридичних і фізичних осіб з метою їх захисту від непередбачених або передбачених, але настання яких є невідворотним, подій. Згідно з Законом України “Про страхування” страховиками визначаються юридичні особи, які створені у формі акціонерних, повних та командитних товариств і одержали ліцензію на ведення страхової діяльності.

Залежно від мети створення на ринку можуть функціонувати страхові компанії таких видів: універсальні (надають широкий спектр страхових послуг), спеціалізовані (зорієнтовані на надання певного виду страхових послуг) та кептивні (створені промисловим або комерційним підприємством для покриття власних ризиків).

Просуванням страхових продуктів від страховика до страхувальника займаються прямі страхові посередники: страхові брокери та страхові агенти. *Страхові брокери* – це фізичні або юридичні особи, які зареєстровані як суб'єкти підприємницької діяльності і ведуть на страховому ринку посередницьку діяльність від свого імені на підставі

доручень страхувальника чи страховика. *Страхові агенти* – фізичні або юридичні особи, які діють від імені та за дорученням страховика, виконуючи частину його страхової діяльності.



Рисунок 3.8 – Структура страхового ринку

Крім страхових агентів і брокерів як традиційних страхових посередників поширення набувають альтернативні канали просування страхових продуктів – банки, туристичні агентства, медичні заклади автосалони, мережа Інтернет, пошта тощо

Основними непрямими страховими посередниками, які беруть участь в організації страхової послуги та її виконання, є:

- аварійний комісар – особа, що визначає причини страхового випадку і встановлює причини, характер і розмір збитку в результаті страхового випадку;

- аджастер – фізична або юридична особа, що представляє інтереси страхової компанії при вирішенні питань з урегулювання заявлених претензій страхувальника у зв'язку зі страховим випадком;
- андеррайтер – висококваліфікований спеціаліст, який має право від імені страховика приймати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки та умови договору страхування цих ризиків;
- диспашер – спеціаліст у галузі морського права, який здійснює розподіл витрат по загальній аварії між судном, вантажем і фрахтом при страхуванні морських ризиків;
- сюрвеєр – експерт, який здійснює огляд майна, що приймається на страхування, дає йому оцінку та визначає ймовірність настання страхового випадку.

Фахівців, що здійснюють математичні розрахунки на основі статистичної інформації про настання страхових випадків для обчислення страхових тарифів, називають актуаріями.

Для захисту власних інтересів, розробки рекомендацій до нормативно-правових актів у галузі страхування та для реалізації спільних програм страхові компанії створюють об'єднання страховиків на регіональному та національному рівнях.

У разі недостатньо великих обсягів проведення страхової діяльності ключову роль у регулюванні страхового ринку відіграє держава. Проте з розвитком страхового ринку держава втрачає контроль і намагається передати частину своїх контрольних функцій саморегулюючим організаціям, які об'єднують професійних учасників страхового ринку. Більше того, цілі страховиків і держави співпадають і полягають у захисті інтересів учасників ринку, встановленні та контролі за дотриманням визначених принципів поведінки на страховому ринку.

Особливою формою об'єднання страховиків є страхові пули, які створюються для спільного страхування визначених ризиків (катастрофічних і малоймовірних) на умовах солідарної відповідальності між її учасниками. Переважно у страхових пулах страхують такі ризики: авіаційні, ядерні, екологічні, будівельні, аграрні тощо.

Ефективне функціонування страхового ринку дозволяє забезпечити стабільний соціально-економічний розвиток країни, захистити діяльність суб'єктів підприємницької діяльності від наявних і потенційних загроз, а також підвищити добробут населення.

Отже, через створення спеціалізованих страхових фондів і формування страхового покриття відповідних ризиків страхові компанії відіграють вагомую роль у забезпеченні фінансової безпеки держави (рис. 3.9).



Рисунок 3.9 – Вплив страхового ринку на фінансову безпеку держави

Функціонування страхового ринку має не лише позитивний вплив, а й несе в собі потенційну загрозу для фінансової безпеки держави.

Поява загроз фінансовій безпеці держави може зумовлюватися недостатнім рівнем розвитку страхового ринку та неспроможністю страхових компаній у достатньому обсязі виконувати покладені на них функції щодо диверсифікації та передання ризиків, а також щодо

забезпечення фінансового посередництва при перерозподілі фінансових ресурсів і участі в інвестиційному процесі.

Неефективне функціонування страхового ринку може негативно впливати на бюджетну, інвестиційну та інші складові фінансової безпеки держави. Так, наприклад, нерозвиненість медичного, пенсійного чи інших видів особистого страхування зумовлює необхідність покриття відповідних витрат лише через систему обов'язкового державного медичного та соціального страхування. Одним із наслідків цього може бути перевантаження державних фінансів соціальними виплатами, що за умов недостатності коштів дохідної частини бюджету значно погіршує фінансову безпеку держави саме через бюджетну складову.

Інша група загроз фінансовій безпеці держави з боку страхового ринку пов'язана з реалізацією функції страхових компаній щодо передавання страхових ризиків і здійсненням ними значного обсягу перестрахових операцій із нерезидентами. Так, при переданні ризиків у перестраховування за кордон відбувається зниження обсягів страхових резервів страхових компаній, що могли б бути спрямовані ними на здійснення фінансових і реальних інвестицій на внутрішньому ринку. У такому випадку відбувається зниження фінансової безпеки держави через інвестиційну складову. Крім того значні обсяги перестраховування ризиків у зарубіжних перестраховиків роблять внутрішній страховий ринок більш вразливим до дії дестабілізаційних чинників, що виникають на світовому страховому ринку.

З іншого боку, перестраховування ризиків у нерезидентів може мати і позитивні наслідки для внутрішнього страхового ринку. Зокрема, враховуючи вищу капіталізацію зарубіжних страхових компаній, передавання їм частини страхової відповідальності вітчизняних страховиків сприяє підвищенню загального обсягу страхового покриття ризиків і збереженню фінансової стійкості окремих страхових компаній.

Аналізуючи можливі напрямки негативного впливу страхового ринку на фінансову безпеку держави, деякі дослідники також відзначають, що погіршення структури активів страхових компаній і зниження ефективності їх діяльності може створювати негативні імпульси для функціонування банківського сектору та фінансової системи країни в цілому. Проте, на нашу думку, наявність такого впливу можлива лише у разі значного розвитку страхового ринку в країні та суттєвої чи навіть переважної частки активів страхових компаній в структурі загальних активів банківських і небанківських фінансових установ. В Україні страховий ринок за обсягом активів страхових компаній є значно меншим за банківський сектор, а тому виникнення кризових процесів на страховому ринку не становитиме суттєвої загрози для функціонування банківського сектору. Додатковим фактором на

підтвердження цього є низький рівень інтегрованості та взаємозалежності банків і страхових компаній в Україні.

Таким чином, залежно від особливостей свого розвитку та рівня стійкості до впливу внутрішніх коливань і зовнішніх загроз страховий ринок може здійснювати як позитивний, так і негативний вплив на фінансову безпеку держави.

3.3.2 Безпека страхового ринку як складова фінансово-економічної безпеки держави

Страховий ринок відіграє подвійну роль у забезпеченні фінансово-економічної безпеки держави. Перш за все, через страхування створюється економічний механізм управління ризиками та перерозподілу фінансових ресурсів в економіці, тому від ефективності функціонування страхового ринку безпосередньо залежить можливість економічних суб'єктів мінімізувати власні ризики та підвищити стійкість до різного роду загроз. Поряд із тим, виступаючи однією з важливих ланок фінансової системи, страховий ринок робить свій внесок у формування загального рівня фінансово-економічної безпеки держави.

Поняття безпеки страхового ринку може розглядатися з декількох точок зору. *У широкому розумінні безпека страхового ринку* – це здатність суб'єктів даного ринку протидіяти наявним і потенційним загрозам, їх можливість ліквідувати негативні фактори впливу на функціонування страхового ринку.

У вузькому розумінні фінансову безпеку страхового ринку можна розглядати як такий рівень забезпеченості страхових компаній фінансовими ресурсами, що дозволяє їм своєчасно і в повному обсязі виконувати прийняті на себе зобов'язання та досягати поставлених цілей.

На рівень безпеки страхового ринку впливає велика кількість факторів, що можуть мати як позитивний стимулюючий вплив (фактори-стимулятори), так і негативний дестабілізуючий вплив (фактори-дестимулятори або загрози). Систематизація факторів впливу на безпеку страхового ринку за різними класифікаційними ознаками наведена в таблиці 3.11.

До стимуляторів відносяться фактори, високі значення яких є необхідними з економічної точки зору та які свідчать про сприятливі умови для підвищення безпеки окремих страхових компаній і страхового ринку в цілому. Наприклад, до чинників, які сприятливо впливають на функціонування страхового ринку, можна віднести: підвищення капіталізації страхових організацій, підвищення професійного рівня суб'єктів страхового ринку, удосконалення його інфраструктури, перехід компаній на міжнародні стандарти обліку та складання звітності тощо.

Таблиця 3.11 – Класифікація факторів впливу на безпеку страхового ринку

Класифікаційна ознака	Види факторів впливу
Характер впливу	– стимулятори; – дестимулятори (загрози)
Джерело виникнення	– екзогенні (зовнішні); – ендогенні (внутрішні)
Рівень взаємообумовленості факторів	– первинні; – вторинні
Причина виникнення	– стихійні; – організовані
Рівень сформованості	– реальні; – потенційні
Термін реалізації	– короткострокові; – середньострокові; – довгострокові
Властивості процесів	– кількісні; – якісні
Ймовірність настання	– передбачувані; – випадкові; – неможливі
Структура впливу на ринок	– системні (ринкові); – структурні; – елементарні
Тривалість впливу	– дискретні; – перманентні; – епізодичні

Фактори, які є загрозами для безпеки страхового ринку, доцільно розглядати з точки зору джерел їх виникнення – екзогенних (зовнішніх) та ендогенних (внутрішніх). Зовнішні загрози, пов'язані з екзогенними факторами впливу, зумовлюються станом і характером розвитку макросередовища та впливом імпульсів світових фінансових ринків. Зокрема до *зовнішніх загроз безпеці страхового ринку України можна віднести:*

- нестабільність соціально-політичної ситуації;
- низький рівень платоспроможного попиту населення та суб'єктів господарювання;
- підвищення рівня інфляції, зниження рівня зайнятості та розміру реального середньомісячного доходу населення;
- велику кількість низькорентабельних і збиткових підприємств;

- відсутність привабливих напрямків розміщення резервів страхових компаній;
- циклічність розвитку фінансового ринку;
- залежність функціонування страхових компаній від стабільності банківської системи;
- кризові явища на світових фінансових ринках;
- залежність страхових компаній від іноземних джерел фінансування.

Виникнення внутрішніх загроз безпеці страхового ринку обумовлюється впливом ендогенних факторів-дестабілізаторів. До них відносяться загрози, пов'язані з недосконалим державним регулюванням страхової діяльності, недоліками в роботі самих страхових компаній, діяльністю страхувальників і чинниками, пов'язаними зі структурними особливостями страхового ринку. *До внутрішніх загроз безпеці страхового ринку України на сучасному етапі можна віднести:*

- низький рівень капіталізації страхових компаній;
- незбалансовану структуру страхових портфелів;
- неадекватність систем управління ризиками;
- неефективне розміщення страхових резервів;
- недостатній розмір резервних фондів, що формуються страховими компаніями;
- випадки банкрутства великих страхових компаній;
- недосконалість чинного нормативно-правового забезпечення у страховій сфері;
- неадекватність державної політики щодо стратегічного розвитку страхового ринку;
- неефективність функціонування саморегулювальних організацій страхового ринку;
- шахрайські дії з боку страхувальників;
- низький рівень страхової культури;
- значну кількість кептивних страхових компаній;
- низький рівень конкуренції на страховому ринку;
- низьку якість страхових послуг.

*Залежно від рівня взаємообумовленості фактори впливу на безпеку страхового ринку поділяють на **первинні та вторинні**. Первинні (незалежні) фактори є безпосередньо наслідком певних подій або тенденцій, тоді як вторинні (похідні) виникають як результат дії первинних чинників. Прикладом первинного фактора впливу на безпеку страхового ринку є недостатня капіталізація вітчизняних страхових компаній. Опосередкованим результатом дії такого чинника є зростання частки*

перестраховання за кордоном, що посилює залежність вітчизняного страхового ринку від кон'юнктури міжнародних ринків.

За причинами виникнення фактори безпеки страхового ринку можуть бути стихійними та організованими. Дія організованих факторів проявляється в наперед прорахованих вчинках суб'єктів страхового ринку, а саме: введення нового виду обов'язкового страхування, коригування правил розміщення страхових резервів, зміни системи оподаткування діяльності страхових компаній, проведення реорганізації компанії тощо. Стихійні фактори не залежать від дій суб'єктів страхового ринку та проявляються внаслідок впливу інших чинників. Наприклад, настання природних або техногенних катастроф за умови наявності застрахованих об'єктів призведе до значних за розмірами страхових виплат, що відповідно може негативно вплинути на платоспроможність страхових компаній і безпеку страхового ринку.

За критерієм сформованості фактори впливу на безпеку страхового ринку розмежовують на потенційні та реальні. Реальними вважають ті чинники, які не обмежені часовим інтервалом і просторовою дією та проявляються у сприятливому або деструктивному впливі на діяльність страхових компаній і функціонування ринку в цілому. Відповідно, дія потенційних факторів може проявитись у майбутньому лише за визначених обставин.

Характеристика впливу факторів на безпеку страхового ринку може здійснюватись у розрізі кількісних і якісних показників. Кількісним виміром безпеки страхового ринку можуть бути: обсяг страхових виплат, обсяг премій, що належить перестраховикам, частка іноземного капіталу в сукупному обсязі статутних капіталів страхових компаній, розмір страхової премії на одну особу, показники ефективності розміщення страхових резервів. До якісних факторів впливу на безпеку страхового ринку можна віднести: підвищення довіри населення до страхових компаній, покращення якості надання страхових послуг, наявність бар'єрів входу на ринок і виходу з нього для суб'єктів господарювання та інше.

Наступна класифікаційна ознака – за ймовірністю виникнення – передбачає поділ факторів впливу на три групи:

- передбачувані: існує досить висока ймовірність появи процесів і явищ, які вплинуть на безпеку страхового ринку;
- випадкові: дія факторів може проявлятись або проходити безслідно для страхового ринку;
- неможливі: фактори, що впливають на суміжні сегменти фінансового ринку, не впливають на страховий ринок, враховуючи його специфіку.

Враховуючи те, що страховий ринок є багаторівневою упорядкованою системою зі складним механізмом зв'язків між його

суб'єктами, розрізняють **системні, структурні та елементарні фактори** впливу на його безпеку. Системними вважаються ті фактори, які одночасно впливають на всі складові елементи страхового ринку. Прикладами таких факторів є загострення макроекономічної ситуації, погіршення рівня економічного добробуту населення тощо. Вплив структурних факторів на безпеку страхового ринку стосується функціонування окремих підсистем, а саме: страхових компаній, прямих і непрямих страхових посередників, саморегулювальних організацій тощо. Межі поширення елементарних факторів охоплюють функціонування окремих елементів страхового ринку – окрему страхову компанію, страхового агента, страхового брокера, страхувальника.

Залежно від частоти появи та тривалості дії окремих факторів впливу на безпеку страхового ринку їх можна розмежувати на **перманентні, дискретні та епізодичні**. Характеристикою перманентних факторів є постійність впливу на функціонування страхового ринку протягом визначеного періоду. Наприклад, перманентним чинником є дія нормативно-правових актів, які регулюють страхову діяльність. Дискретні або перервні фактори впливу на безпеку страхового ринку проявляються в сезонності страхових виплат, коливанні доходності цінних паперів у рамках виконання інвестиційної діяльності страховими компаніями. Епізодичні фактори – це складно прогнозовані надзвичайні ситуації, які суттєво впливають на стан страхового ринку.

Отже, на безпеку страхового ринку впливає велика кількість різноманітних факторів, тому і відповідна оцінка рівня безпеки страхового ринку повинна бути комплексною та охоплювати такі складові:

- аналіз параметрів стійкості та платоспроможності страхових компаній;
- оцінка конкурентоспроможності страхових компаній;
- оцінка рівня ефективності діяльності страхових компаній за видами діяльності;
- оцінка ефективності використання інструментів управління фінансовою безпекою страхових компаній (організаційних, кадрових, фінансових, інформаційно-аналітичних та інших інструментів).

Основними документами нормативного та методологічного характеру, що містять підходи до оцінки рівня безпеки страхового ринку в Україні, є Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України від 29 жовтня 2013 року та методика НБУ “Організаційно-методичні підходи до запровадження в НБУ системи оцінки стійкості фінансової системи”.

У Методичних рекомендаціях щодо розрахунку рівня економічної безпеки України, затверджених Наказом Міністерства економічного розвитку та торгівлі, безпека страхового ринку розглядається як складова фінансової безпеки держави в підсистемі безпеки небанківського фінансового ринку і визначається з позиції достатності задоволення попиту на страхові послуги: безпека небанківського фінансового сектору – це рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

Для характеристики рівня безпеки страхового ринку в зазначених Методичних рекомендаціях використовується два показника: рівень **проникнення страхування** (відсоткове співвідношення валових страхових премій до ВВП) та **частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному надходженні страхових премій** (крім компаній страхування життя).

Зростання значення показника проникнення страхування має стимулюючий вплив на рівень фінансової безпеки держави, оскільки визначає розвиток страхових відносин, попит на страхові послуги та захищеність економічних суб'єктів від ризиків з використанням страхового механізму.

Другий коефіцієнт – частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному надходженні страхових премій – за характером дії є дестимулятором. Вище значення цього показника характеризує появу системного ризику – залежності безпеки всього страхового ринку від безпеки окремих системоутворювальних компаній.

Стимулюючий і дестимулюючий вплив зазначених показників на рівень безпеки небанківського фінансового ринку зумовлює відповідний вибір характеристичних (критичних, небезпечних, незадовільних, задовільних та оптимальних) значень індикаторів (табл. 3.12).

Оцінка рівня безпеки страхового ринку відповідно до методики НБУ “Організаційно-методичні підходи до запровадження в НБУ системи оцінки стійкості фінансової системи” також є складовою фінансової стійкості сектору небанківських установ і передбачає розрахунок базових показників (табл. 3.13).

Для характеристики рівня безпеки страхового ринку можуть застосовуватись і інші показники, серед яких:

- показник “щільності страхування” – обсяг страхових премій у розрахунку на одну особу;
- частка довгострокового страхування в загальному обсязі зібраних страхових премій;
- рівень страхових виплат;

- частка премій, що належать перестраховикам-нерезидентам;
- частка сукупного обсягу статутних капіталів страхових компаній, що належать нерезидентам у загальному їх обсязі.

Таблиця 3.12 – Характеристичні значення індикаторів оцінки рівня безпеки страхового ринку

Індикатор	Ваговий коефіцієнт індикатора в оцінці безпеки небанківського фінансового ринку	Характеристичні значення індикатора				
		Критичне	Небезпечне	Незадовільне	Задовільне	Оптимальне
Рівень проникнення страхування, %	0,3496	1	2	4	6	8
Частка надходжень страхових премій трьох найбільших страхових компаній у загальному надходженні страхових премій, %	0,1931	30	20	15	12	10

Таблиця 3.13 – Індикатори фінансової стійкості сектору небанківських установ відповідно до методики НБУ

№ пор.	Індикатор	Характеристика
1	Відношення активів підприємств небанківського фінансового сектору до загальної суми активів фінансового сектору	Характеризує розмір і важливість сектору небанківських фінансових установ у фінансовій системі; розраховується як відношення активів небанківських фінансових установ до загальних активів банків, небанківських фінансових установ, підприємств нефінансового сектору, домогосподарств, сектору державних фінансів і центрального банку
2	Відношення активів страхових компаній до загальної суми активів фінансового сектору	Характеризує розмір і важливість сектору страхових компаній у фінансовій системі; розраховується як відношення активів страхових компаній до загальних активів банків, небанківських фінансових установ, підприємств нефінансового сектору, домогосподарств, сектору державних фінансів і центрального банку
3	Відношення активів підприємств небанківського фінансового сектору до ВВП	Оцінює розмір сектору небанківських фінансових установ відносно розмірів економіки
4	Відношення активів страхових компаній до ВВП	Оцінює розмір сектору страхових компаній відносно розмірів економіки

Безпека страхового ринку визначається тим, наскільки ефективно суб'єкти страхового ринку можуть протистояти наявним і потенційним внутрішнім і зовнішнім загрозам та усувати негативні фактори впливу на функціонування страхового ринку. Моніторинг факторів, які аналізуються для виявлення реальних і потенційно можливих загроз, дозволяє визначити рівень безпеки страхового ринку та оцінити їх внесок у формування фінансово-економічної безпеки держави в цілому.

3.3.3 Вплив державного регулювання на фінансову безпеку страхового ринку

Сучасний розвиток глобальної економіки обумовив усебічний вплив світового ринку фінансових послуг на функціонування національних страхових ринків, посилює необхідність активного застосування державних заходів впливу щодо підтримки фінансової безпеки страхового ринку. Паралельно з цим наслідком глобалізації у фінансовій сфері стало зменшення можливостей державних регулюючих органів контролювати фінансові операції та впливати на економічні процеси в державі. Проте державне регулювання страхового ринку залишається необхідною умовою забезпечення його фінансової безпеки, а через нього – і фінансової безпеки держави.

Об'єктивна необхідність державного регулювання страхової діяльності в Україні обумовлена такими чинниками:

- відсутність ринкової конкуренції в страховій галузі;
- низька капіталізація більшості вітчизняних страхових компаній та їх неспроможність брати на страхування значні за обсягами ризику;
- суспільний або змішаний характер ряду страхових послуг, що передбачає суспільну корисність цих послуг, значно вищу за індивідуальну;
- відсутність обов'язкових видів страхування за тими видами ризиків, які є не вигідними для приватних страховиків внаслідок їх низької рентабельності;
- низький рівень страхової культури населення;
- незадовільний стан нормативно-правової бази щодо організації страхових відносин;
- використання страхових компаній з метою оптимізації оподаткування та легалізації коштів, отриманих незаконним шляхом.

Формування системи державного регулювання страхової діяльності є досить складним процесом, що вимагає проведення значної роботи у сфері законодавчої діяльності, а також потребує вивчення досвіду зарубіжних країн у цій галузі з урахуванням особливостей

національного розвитку та наявних проблем і потенційних можливостей вітчизняного страхового ринку.

У зарубіжній практиці склалися різні моделі та типи державного регулювання страхового ринку. Так, за ступенем державного впливу на функціонування страхового ринку розрізняють, як правило, три моделі державного регулювання: **жорстку, проміжну та ліберальну**.

У свою чергу, залежно від рівня органів державної влади, які наділені повноваженнями щодо регулювання страхового ринку, можна визначити **три типи систем страхового регулювання**. Найбільш поширеним типом є система регулювання страхового ринку на рівні органів виконавчої влади. Така система застосовується в багатьох розвинених країнах (Японії, Німеччині, Швеції, Великобританії), вона була прийнята також і в Україні.

Інший підхід до формування системи регулювання страхового ринку має дуалістичний характер і передбачає, що деякі аспекти страхової діяльності мають бути врегульовані законодавчо на національному рівні, інші ж основні повноваження передаються місцевим органам влади. Така система страхового регулювання діє, наприклад, у Канаді.

Третій тип системи страхового регулювання притаманний федеративним країнам зі значною децентралізацією місцевого самоврядування, зокрема США. Такий тип регулювання характеризується відсутністю загального національного законодавства у сфері страхування та здійсненням регулювання страхових відносин лише на рівні місцевих органів влади.

Загалом **державне регулювання страхової діяльності** являє собою систему засобів і методів, здійснюваних на правовій основі з метою визначення рамок і правил функціонування страхового ринку та діяльності страхових компаній на ньому.

Звертаючись до наукової формалізації категорії “державне регулювання страхової діяльності”, справедливо зупинитися на тлумаченні Л. О. Позднякова, який визначає її як “сукупність економічних, правових, соціальних і кредитно-фінансових механізмів, що сприяють контролю та регулюванню складної системи економіко-правових відносин між державою, страховиком і страхувальником з метою гармонійного, збалансованого та пропорційного розвитку страхового ринку”. Ця характеристика сутності державного регулювання страхової діяльності є досить повною та вичерпною, оскільки враховує як сукупність методів і суб’єктів регулювання, так і розкриває основні цілі державного регулювання страхової діяльності.

Регуляторна функція держави в страховій діяльності може бути реалізована шляхом **проведення політики обмежень і політики**

стимулювання. Основними формами державного регулювання страхового ринку в рамках здійснення політики обмежень є: прийняття законодавчих актів, що регулюють страхування; установлення правил ліцензування та вимог до розміщення страхових резервів; визначення мінімального розміру статутного капіталу страхової компанії; встановлення в інтересах суспільства чи окремих категорій громадян обов'язкових видів страхування та, зокрема визначення обґрунтованих тарифів для обов'язкового страхування; створення особливого правового механізму, що забезпечує нагляд за функціонуванням страхових організацій, у тому числі контроль уповноважених державних органів за додержанням учасниками страхового ринку вимог нормативно-правових актів і накладання санкцій за їх невиконання.

Стосовно державної *політики стимулювання* у сфері страхування, то вона полягає, передусім, у забезпеченні добросовісної конкуренції на страховому ринку, проведенні спеціальної податкової політики, здійсненні пільгового кредитування страхових компаній, створенні сприятливого інвестиційного клімату та встановленні різних пільг для страховиків з метою стимулювання їхньої діяльності.

Крім того важливою складовою стимулювання розвитку страхового ринку є забезпечення платоспроможності потенційних страхувальників (створення умов для оплати праці та пенсійного забезпечення на належному рівні, для рентабельної діяльності суб'єктів господарювання).

З метою виконання завдань регулювання страхової діяльності та забезпечення фінансової безпеки страхового ринку уповноваженими органами державної влади можуть використовуватися різні методи та інструменти регуляторного впливу. Зупинимося на кожному з них більш докладно.

Загальна економічна теорія поділяє всю сукупність методів державного регулювання за формою впливу на прямі та непрямі (опосередковані). Відмінності в їх використанні виявляються у різних об'єктах, на які здійснюється регуляторний вплив. Зокрема прямі методи безпосередньо впливають на функціонування суб'єктів ринку (у нашому випадку – діяльність страховиків). У свою чергу методи непрямого впливу стосуються ринкового середовища, у якому ці суб'єкти діють, тобто ринку в цілому.

Реалізація заходів прямого впливу здійснюється за допомогою інструментів адміністративного та нормативно-правового характеру (нормативно-правові акти, ліцензії, нормативи тощо), а також економічних інструментів, що забезпечують прямий вплив на функціонування суб'єктів ринку. Основними ж інструментами непрямого

регулювання є інструменти різних напрямків економічної політики держави (у тому числі грошово-кредитної, фіскальної, бюджетної, інвестиційної, інноваційної та амортизаційної).

Водночас підходи до характеристики змісту прямих і непрямих методів регулювання страхової діяльності в сучасній вітчизняній економічній літературі дещо відрізняються. В. М. Фурман виділяє такі **методи прямого регулювання страхової діяльності**:

- страхове законодавство;
- пряма участь держави у становленні страхової системи захисту майнових інтересів;
- захист сумлінної конкуренції на ринку, запобігання та припинення монополізму;
- діяльність органів страхового нагляду.

Щодо **непрямих методів регулювання страхової діяльності**, то у даному випадку В. М. Фурман поділяє думку більшості дослідників і відносить до цієї групи методів ряд економічних важелів впливу на страховий ринок (включаючи грошово-кредитні, податкові та ін.).

Співвідношення між застосуванням методів прямого та непрямих впливу в страховій галузі визначається багатьма факторами, зокрема рівнем розвитку страхового ринку, цілями державної політики в цій сфері, а також зумовлюється певними історичними та національними особливостями становлення та розвитку страхового ринку. Крім того важливу роль у виборі конкретних інструментів регулювання страхового ринку відіграють поточна економічна ситуація в країні та рівень зовнішніх загроз фінансовій безпеці страхового ринку. Так, наприклад, під час виникнення кризових явищ в економіці більш доцільним є застосування прямих методів регулювання страхової діяльності. Прямі методи можуть бути більш ефективними і, як правило, частіше використовуються в країнах з перехідною економікою. З іншого боку, для забезпечення розвитку ринкових відносин і формування конкурентного середовища на страховому ринку перевага повинна віддаватися непрямим методам регулювання.

Залежно від характеру поставлених завдань та терміну їх реалізації розрізняють довгострокове та короткострокове регулювання. Відповідно, заходи державного впливу, що здійснюються в рамках антициклічного регулювання страхового ринку, реалізуються в короткостроковому періоді. У свою чергу довгострокове регулювання страхової діяльності передбачає досягнення стратегічних цілей, пов'язаних із захистом економічної конкуренції, сприянням ефективному розвитку страхових послуг, формуванням оптимальної структури страхового ринку тощо.

Практична реалізація заходів державного регулювання страхової діяльності здійснюється з використанням певного набору інструментів регулювання. *Залежно від виду використовуваних інструментів (засобів впливу) методи прямого і непрямого регулювання поділяються на правові, адміністративні та економічні.*

Правові методи регулювання страхової діяльності передбачають формування певної нормативно-правової бази функціонування страхового ринку і реалізуються через такі інструменти регулювання, як закони, кодекси, нормативи, методичні інструменти. Правові методи регулювання є обов'язковою складовою механізму державного регулювання страхової діяльності, оскільки в сучасних умовах у будь-якій країні відносини між страховиком і страхувальником, страховиком і державою, страховиком та іншими суб'єктами господарювання (іншими страховими/перестраховими компаніями, установами грошово-кредитної системи, посередниками страхового ринку тощо) не можуть формуватися поза правовим полем.

Водночас правові методи регулювання нерозривно пов'язані з застосуванням економічних та адміністративних важелів впливу. Так, наприклад, законодавча регламентація норм поведінки суб'єктів страхового ринку може передбачати встановлення певних економічних нормативів, виконання яких, відповідно, контролюється державою із застосуванням адміністративних важелів впливу. Тому правове регулювання є найважливішим методом державного регулювання страхового ринку і забезпечує створення законодавчої та нормативної бази діяльності як ринку в цілому, так і окремих його суб'єктів.

Здійснення правового регулювання страхової діяльності може ґрунтуватися на двох основних підходах – континентальному та англо-американському. Так, у країнах континентального права державне регулювання страхової діяльності базується на жорсткій законодавчій регламентації діяльності суб'єктів страхового ринку. Основними джерелами права при цьому є закони та кодекси.

Державне регулювання страхової діяльності в системі континентального права здійснюється шляхом встановлення відповідних правових норм щодо:

- затвердження страхових тарифів або встановлення граничних меж їх коливання;
- перевірки виконання бізнес-планів;
- затвердження на державному рівні типових форм страхових договорів;
- нагляду за страховими операціями;
- поточного контролю діяльності страховиків.

До країн, у яких державне регулювання страхової діяльності ґрунтується на континентальній моделі, належать Німеччина, Франція, Італія, Іспанія, Японія.

У свою чергу в країнах з англо-американською системою права (система загального або прецедентного права) державне регулювання страхової діяльності засновується на прецедентному принципі судового процесу, а не на законодавчих актах як таких. Нормативно-правовими актами в англо-американській системі права визначаються найбільш загальні умови та встановлюються законодавчі обмеження страхової діяльності без детальної регламентації процесу надання страхових послуг. Характерною ознакою англо-американського права є відсутність жорсткої регламентації страхової діяльності та вільне визначення форм договорів і величини страхового тарифу. Прикладом країн англо-американської системи права є США, Великобританія, Австралія, Канада. Для цих країн характерна ліберальна модель державного регулювання страхової галузі, за якої найбільша увага приділяється контролю фінансового стану страхових компаній, що базується на аналізі офіційної звітності страховиків.

Важливе місце в системі державного регулювання страхової діяльності посідають також адміністративні та економічні важелі впливу. Сутність економічних інструментів регулювання полягає у створенні таких економічних умов, які б забезпечували вибір страховими компаніями тих напрямів функціонування, які б були вигідними та необхідними для суспільства. Економічні засоби впливу застосовуються в рамках непрямих методів регулювання страховою діяльністю і містять інструменти грошово-кредитної, податкової, бюджетної та інших складових економічної політики держави. Зокрема основними з цих інструментів є податки, субсидії, ціни (страхові тарифи), процентна ставка, заробітна плата тощо.

При цьому в країнах з розвинутою ринковою економікою при регулюванні страхової діяльності ключову роль відіграє грошово-кредитне регулювання як ланка, що обслуговує всі господарські процеси в країні.

Адміністративні інструменти державного регулювання страхової діяльності належать до системи прямого регулювання та характеризуються безальтернативністю вибору варіантів вирішення певних завдань, обов'язковістю дотримання поставлених вимог і відповідальністю суб'єктів за ухилення від виконання розпоряджень і наказів. Основними інструментами адміністративного регулювання страхової діяльності є: ліцензії, норми, квоти, санкції, стандарти тощо.

Групи економічних та адміністративних інструментів регулювання досить тісно взаємопов'язані і часто доповнюють одне одного.

Наприклад, для впровадження в дію певних економічних важелів (зміни процентних ставок, умов оподаткування тощо) необхідним є попереднє прийняття відповідного адміністративного рішення. З іншого боку, дія адміністративних інструментів регулювання може сприяти прийняттю певних економічних рішень суб'єктами господарювання, впливаючи таким чином на економічні процеси в цілому.

Отже, *механізм державного регулювання страхового ринку* являє собою сукупність форм, методів та інструментів регуляторного впливу (рис. 3.10), за допомогою яких здійснюється управління страховою діяльністю, а також забезпечується захист прав та економічних інтересів суб'єктів страхового ринку.



Рисунок 3.10 – Система державного регулювання фінансової безпеки страхового ринку

Питання для самоконтролю

1. Охарактеризуйте сутність і основні принципи функціонування страхового ринку.
2. Назвіть основних суб'єктів страхового ринку та охарактеризуйте їх.
3. Охарактеризуйте роль страхового ринку в забезпеченні фінансової безпеки держави.
4. Що розуміють під безпекою страхового ринку?

5. За якими ознаками класифікуються фактори впливу на безпеку страхового ринку?
6. Назвіть основні внутрішні та зовнішні загрози безпеці страхового ринку України.
7. За якими показниками можна оцінювати рівень безпеки страхового ринку?
8. У чому полягає необхідність державного регулювання страхової діяльності?
9. Надайте характеристику моделям і типам державного регулювання страхового ринку.
10. Охарактеризуйте правові, адміністративні та економічні методи регулювання страхового ринку.

Тести

1. Відповідно до Закону України “Про страхування” страхові компанії можуть бути створені у формі:
 - а) товариств з обмеженою відповідальністю, акціонерних товариств, повних товариств;
 - б) акціонерних товариств, товариств з додатковою відповідальністю, повних товариств;
 - в) акціонерних товариств, повних товариств, командитних товариств.
2. Неприбуткове об’єднання установ, створене з метою захисту інтересів своїх членів та інших учасників страхового ринку та якому делегуються відповідними державними органами повноваження щодо розроблення та впровадження правил поведінки на страховому ринку, – це
 - а) об’єднання страховиків;
 - б) саморегулівні організації;
 - в) міжнародні організації.
3. Особа, що представляє інтереси страхової компанії при вирішенні питань з урегулювання заявлених претензій страхувальника у зв’язку зі страховим випадком, – це
 - а) диспашер;
 - б) аварійний комісар;
 - в) сюрвеєр.
4. До екзогенних факторів впливу на безпеку страхового ринку України належать:
 - а) низький рівень капіталізації страхових компаній;
 - б) шахрайські дії страхувальників;

- в) скорочення платоспроможного попиту;
 - г) значна кількість кептивних страхових компаній.
5. За рівнем сформованості фактори впливу на безпеку страхового ринку поділяються на:
- а) стихійні й організовані;
 - б) реальні та потенційні;
 - в) передбачувані, випадкові, неможливі;
 - г) дискретні, перманентні, епізодичні.
6. Дія структурних факторів впливу на безпеку страхового ринку характеризується:
- а) впливом на всі складові елементи страхового ринку;
 - б) впливом на функціонування окремих підсистем страхового ринку;
 - в) впливом на окрему страхову компанію, страхового агента, страхового брокера та інші окремі елементи страхового ринку;
 - г) відсутністю будь-якого впливу на страховий ринок.
7. Співвідношення валових страхових премій до ВВП – це показник:
- а) рівня страхових виплат;
 - б) щільності страхування;
 - в) розміру страхового сектору;
 - г) проникнення страхування.
8. Чинниками, що спричиняють необхідність державного регулювання страхової діяльності, є:
- а) відсутність ринкової конкуренції в страховій галузі;
 - б) низька капіталізація страхових компаній;
 - в) низький рівень страхової культури населення;
 - г) усі відповіді правильні.
9. До державної політики стимулювання у сфері страхування відносять такі інструменти:
- а) установлення правил ліцензування;
 - б) проведення спеціальної податкової політики;
 - в) визначення мінімального розміру статутного капіталу страхової компанії;
 - г) визначення вимог до розміщення страхових резервів.
10. Методи прямого регулювання страхової діяльності включають:
- а) розробку страхового законодавства;
 - б) запобігання та припинення монополізму;
 - в) правильна відповідь а) та б);
 - г) правильної відповіді немає.

ТЕРМІНОЛОГІЧНИЙ СЛОВНИК

Аварійний комісар – особа, що визначає причини страхового випадку і встановлює причини, характер і розмір збитку внаслідок страхового випадку.

Аджастер – фізична або юридична особа, що представляє інтереси страхової компанії при вирішенні питань з врегулювання заявлених претензій страхувальника у зв'язку зі страховим випадком.

Андеррайтер – висококваліфікований спеціаліст, який має право від імені страховика приймати на страхування запропоновані ризики, визначати тарифні ставки та умови договору страхування цих ризиків.

Антикризове фінансове управління – система принципів і методів розробки та реалізації комплексу спеціальних управлінських рішень, що направлені на попередження і подолання фінансових криз підприємства, а також мінімізацію їх негативних фінансових наслідків.

Банк – юридична особа, яка на підставі банківської ліцензії має виключне право надавати банківські послуги.

Безпека небанківського фінансового сектору – рівень розвитку фондового та страхового ринків, що дає змогу повною мірою задовольняти потреби суспільства в зазначених фінансових інструментах і послугах.

Безпека фондового ринку – оптимальний обсяг капіталізації ринку (з огляду на представлені на ньому цінні папери, їх структуру та рівень ліквідності), здатний забезпечити стійкий фінансовий стан емітентів, власників і покупців цінних паперів, організаторів торгівлі, торговців цінними паперами, інститутів спільного інвестування, консультантів, учасників депозитарної системи та держави в цілому.

Валютна безпека – стан курсоутворення, який характеризується високою довірою суспільства до національної грошової одиниці, її стійкістю, створює оптимальні умови для поступального розвитку вітчизняної економіки, залучення в країну іноземних інвестицій, інтеграції України до світової економічної системи, а також максимально захищає від потрясінь на міжнародних валютних ринках.

Валютний курс – ціна грошової одиниці однієї держави, виражена в грошовій одиниці іншої.

Валютний ринок – система економічних і правових відносин між споживачами, продавцями валюти та державою з приводу купівлі-продажу іноземних валют, банківських металів, платіжних документів

і цінних паперів в іноземних валютах, а також здійснення кредитно-депозитних та інших операцій з валютою.

Державне регулювання ринку цінних паперів – здійснення державою комплексних заходів щодо упорядкування, контролю, нагляду за ринком цінних паперів та їх похідних і запобігання зловживанням і порушенням у цій сфері.

Дискримінантний аналіз – комплекс методів математичної статистики, за допомогою якого здійснюється класифікація досліджуваних одиниць (підприємств) залежно від значень обраної сукупності показників відповідно до побудованої метричної шкали.

Диспашер – спеціаліст у галузі морського права, який здійснює розподіл витрат по загальній аварії між судном, вантажем і фрахтом при страхуванні морських ризиків.

Діагностика банкрутства – система цільового фінансового аналізу, спрямованого на виявлення факторів, причин фінансової неспроможності підприємства, встановлення тенденції їх розвитку та аналізу варіантів найкращого вирішення проблем, що існують.

Емітент цінних паперів – юридична особа, Автономна Республіка Крим або міські ради, а також держава в особі уповноважених нею органів державної влади, яка від свого імені розміщує емісійні цінні папери та бере на себе зобов'язання щодо них перед їх власниками.

Загрози фінансово-економічній безпеці – потенційні або реальні дії фізичних чи юридичних осіб, що порушують стан захищеності підприємства та здатні призвести до припинення його діяльності чи до фінансових та інших втрат.

Інвестори – фізичні та юридичні особи, резиденти і нерезиденти, які набули права власності на цінні папери з метою отримання доходу від вкладених коштів та/або набуття відповідних прав, що надаються власнику цінних паперів відповідно до законодавства.

Іноземна валюта – іноземні грошові знаки у вигляді банкнотів, казначейських білетів, монет, що перебувають в обігу та є законним платіжним засобом на території відповідної іноземної держави, а також вилучені з обігу або такі, що вилучаються з нього, але підлягають обмінові на грошові знаки, які перебувають в обігу, кошти у грошових одиницях іноземних держав і міжнародних розрахункових (клірингових) одиницях, що перебувають на рахунках або вносяться до банківських та інших фінансових установ за межами України.

Контролінг – спеціальна саморегулююча система методів та інструментів, яка спрямована на функціональну підтримку менеджменту підприємства і включає інформаційне забезпечення, планування, координацію, контроль і внутрішній консалтинг.

Кредитні деривативи – фінансові інструменти, що дозволяють одній стороні (бенефіціару) перенести кредитний ризик за активом на іншу сторону (гаранта), не здійснюючи фізичного продажу активу.

Кредитна спілка – неприбуткова громадська організація, що діє на кооперативних засадах з метою соціального захисту своїх членів унаслідок здійснення взаємокредитування за рахунок їх акумульованих заощаджень.

Кредитний ринок – механізм, за допомогою якого встановлюються взаємозв'язки між юридичними, фізичними особами та державою, що потребують грошових коштів, і юридичними, фізичними особами та державою, що можуть їх надати (позичити) на певних умовах.

Лізингова компанія – господарська операція фізичної чи юридичної особи, що передбачає надання основних фондів (машин, обладнання, устаткування, приміщень, споруд) або землі у користування іншим фізичним чи юридичним особам за певну плату та на визначений строк з правом викупу або без права викупу орендованого майна.

Ліквідність підприємства – здатність підприємства перетворювати свої активи на грошові кошти для покриття зобов'язань.

Ломбард – спеціалізована комерційна організація, виключним видом діяльності якої є надання короткострокових фінансових кредитів фізичним особам за рахунок власних або залучених коштів, під заставу майна на визначений строк на умовах платності.

Механізм антикризового фінансового управління – сукупність основних елементів впливу на процес розробки та реалізації управлінських рішень щодо його фінансового оздоровлення.

Механізм управління фінансово-економічною безпекою підприємства являє собою сукупність його основних принципів, функцій, методів, прийомів, інструментів і стимулів.

Небанківські фінансово-кредитні установи – установи кредитної системи небанківського типу, що акумулюють фінансові ресурси фізичних і юридичних осіб, держави, спеціалізуючись на виконанні кількох операцій або обслуговуючи обмежене коло клієнтів.

Особа, яка видала неемісійний цінний папір – фізична або юридична особа, яка від свого імені видає (заповнює) сертифікат неемісійного цінного папера та бере на себе зобов'язання за таким цінним папером перед його власником.

Платоспроможність – здатність підприємства своєчасно та повністю відповідати за своїми фінансовими зобов'язаннями, термін сплати яких настав або настане протягом найближчого часу (негайно погасити свої поточні зобов'язання).

Податкова поведінка – загальна характеристика суб'єктів господарювання, що формується на основі встановлених перевірок фактів про рівень дотримання ними податкового та валютного законодавства і факторів, що вказують на наявність податкових ризиків, які необхідно опрацювати.

Податковий ризик – економічна категорія, яка відображає певну невизначеність, що присутня в діяльності суб'єкта господарювання або держави стосовно стабільності податкової політики, а також можливість відхилень від запланованих податкових надходжень до державного та місцевих бюджетів унаслідок ухилення від сплати податків чи порушення податкового законодавства.

Посередники фондового ринку – юридичні особи (торговці цінними паперами), які на професійних засадах сприяють встановленню ділових партнерських контактів, зв'язків, укладанню та виконанню контрактів купівлі-продажу цінних паперів.

Стан захищеності – здатність підприємства надійно протистояти будь-яким зовнішнім або внутрішнім загрозам, спробам з боку юридичних чи фізичних осіб завдати шкоди їх законним інтересам.

Система управління фінансово-економічною безпекою підприємства – сукупність елементів, орієнтованих на виявлення та нейтралізацію фінансово-економічних загроз функціонуванню та розвитку підприємства, забезпечення господарської самостійності, конкурентоспроможності, фінансової незалежності та стабільності, оптимальності організаційної структури, захисту інформаційного середовища, безпеки персоналу, комерційної таємниці та інтересів.

Страховий ринок – сфера фінансово-економічних відносин між страховиками та страхувальниками з надання страхових послуг і захисту майнових інтересів юридичних осіб і громадян, а також з проведення відповідної фінансової діяльності у межах чинного законодавства за участю страхових компаній.

Сюрвеєр – експерт, який здійснює огляд майна, що приймається на страхування, дає йому оцінку та визначає ймовірність настання страхового випадку.

Управління фінансово-економічною безпекою підприємства – система цілеспрямованих дій, направлених на досягнення та підтримку належного рівня фінансово-економічної безпеки підприємства, що формується під впливом факторів внутрішнього та зовнішнього середовища з метою підвищення конкурентоспроможності підприємства, оптимізації управління технологічним процесом і матеріальними, трудовими та фінансовими ресурсами.

Фактор ризику – вид операції фінансово-господарської діяльності платника податків, при здійсненні якої виникає податковий ризик несплати податків і зборів (обов'язкових платежів) до бюджетів та державних цільових фондів, (основні та допоміжні фактори, фактори ризику господарювання, фактори ризику показників звітності тощо).

Факторингова компанія – юридична особа, що спеціалізується на послугах із придбання в підприємства (продавця-постачальника, кредитора) права вимоги у грошовій формі на дебіторську заборгованість інших підприємців (покупців, боржників) за продані товари (виконані роботи, послуги) з прийняттям на себе ризику виконання такої вимоги і за комісійну винагороду.

Фінансово-економічна безпека підприємства – такий фінансово-економічний стан, який сприяє забезпеченню захищеності фінансово-економічних інтересів підприємства від негативних чинників внутрішнього і зовнішнього середовища та створення необхідних фінансово-економічних умов для його безперервної успішної діяльності та стійкого розвитку.

Фінансово-економічні інтереси підприємства – життєво важливі економічні та фінансові цінності, визначальні фінансові потреби, реалізація яких гарантує фінансову незалежність і подальший розвиток діяльності підприємства.

Фінансово-кредитна установа – юридична особа, яка надає різні види фінансових послуг і винятковим видом діяльності якої є надання послуг кредитування за рахунок власних і залучених коштів.

Фінансова криза підприємства – одна з найбільш серйозних форм порушення його фінансової рівноваги, що несе найбільш небезпечні потенційні загрози функціонуванню суб'єкта господарювання та

відображає протиріччя між фактичним станом його фінансового потенціалу і необхідним обсягом фінансових потреб, які циклічно виникають протягом його життєвого циклу під впливом різноманітних факторів.

Фінансова стійкість – здатність забезпечувати вільне та ефективне маневрування грошовими коштами підприємства, що сприятиме безперервному процесу виробництва та реалізації продукції, що досягається за умови достатності власного капіталу, належної якості активів, стабільності доходів і можливості залучення позикових засобів.

Фіскальна важливість – оцінка суб'єктів господарювання щодо рівня максимально можливих податкових зобов'язань по податках і зборах до бюджетів усіх рівнів від ведення господарської діяльності.

Категорія уваги – характеристика суб'єктів господарювання відповідного рівня ризику, сформована на основі критеріїв оцінки та розподілу.

Фондовий ринок (ринок цінних паперів) – сукупність учасників фондового ринку та правовідносин між ними щодо розміщення, обігу та обліку цінних паперів і похідних (деривативів).

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ

1. Антикризове фінансове управління підприємством : навчальний посібник / С. Я. Салига ; Мін-во освіти і науки України, Запорізький ін-т держ. та муніципального управління. – К. : ЦНЛ, 2005. – 208 с.
2. Барановський О. І. Фінансова безпека в Україні (методологія оцінки та механізми забезпечення) : монографія / О. І. Барановський. – К. : Київ. Нац. торг.-екон. ун.-т, 2004. – 759 с.
3. Барановський О. І. Фінансова безпека страхового ринку [Електронний ресурс] / О. І. Барановський. – Режим доступу : <http://forinsurer.com/public/04/05/05/1179>. – Назва з екрана.
4. Бердникова Т. Б. Модернизация безопасности национального фондового рынка: проблемы и поиск решения / Т. Б. Бердникова // Проблемный анализ и государственно-управленческое проектирование. – 2010. – № 1. – С. 30–46.
5. Бланк И. А. Управление финансовой безопасностью предприятия / И. А. Бланк. – К. : Ника-Центр, Эльга, 2004. – 784 с.
6. Богомолов В. А. Экономическая безопасность : учеб. пособие / В. А. Богомолов. – М. : ЮНИТИ-ДАНА, 2006. – 303 с.
7. Бородич С. А. Вводный курс эконометрики : учебное пособие / С. А. Бородич. – Минск : БГУ, 2000. – 354 с.
8. Булатова Ю. И. Формирование финансового потенциала инвестиционной деятельности субъекта Российской Федерации : автореф. дис... канд. экон. наук : 08.00.10 / Булатова Юлия Ильдаровна. – Оренбург, 2011. – 21 с.
9. Бюджетний кодекс України [Електронний ресурс] : від 08.07.2010 № 2456–VI : станом на 3 квітня 2014 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/>. – Назва з екрана.
10. Васильців Т. Г. Пріоритети та засоби зміцнення економічної безпеки малого і середнього підприємництва : монографія / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, А. М. Гуменюк. – Львів : Видавництво Львівської комерційної академії, 2009. – 248 с.
11. Васильців Т. Г. Фінансово-економічна безпека підприємств України: стратегія та механізми забезпечення : монографія / Т. Г. Васильців, В. І. Волошин, О. Р. Бойкевич та ін. ; [за ред. Т. Г. Васильціва]. – Львів : ВИДАВНИЦТВО, 2012. – 386 с.
12. Великий А. П. Про один підхід до дослідження економічної безпеки та деякі результати його практичного застосування / А. П. Великий, В. П. Горбулін, І. В. Сергієчко. – Київ, 1997. – 25 с. – (Препр. / НАН України. Ін-т кібернетики ім. В. М. Глушкова; 97-3).

13. Венцковський Д. Ю. Актуальні виклики фінансовій безпеці України / Д. Ю. Венцковський // Фінанси України. – 2014. – № 3. – С. 37–51.
14. Власова О. Є. Податкова безпека в системі заходів забезпечення економічної безпеки суб'єктів господарювання / О. Є. Власова // Комунальне господарство міст : науково-технічний збірник. – 2012. – № 108. – С. 401–407.
15. Власюк Н. І. Використання економіко–методичних методів для оцінки фіскального потенціалу доходів місцевого самоврядування / Н. І. Власюк // Науковий вісник НЛТУ України. – 2011. – № 21.10. – С. 309–311.
16. Вовчак О. Д. Податкові ризики у системі управління економічною безпекою / О. Д. Вовчак // Фінанси України. – 2008. – № 11. – С. 41–47.
17. Возняк Г. В. Фінансовий потенціал регіону та проблеми його оцінки [Електронний ресурс] / Г. В. Возняк. – Режим доступу : http://www.rusnauka.com/15_APSN_2010/Economics/66671.doc.htm.
18. Губський Б. В. Економічна безпека України: методологія виміру, стан і стратегія забезпечення : монографія / Б. В. Губський. – К. : [Б. В.], 2001. – 122 с.
19. Дем'янишин В. Г. Неподаткові надходження: проблеми та роль у доходах бюджету держави / В. Г. Дем'янишин, О. С. Шаманська // Фінансово-кредитна діяльність: проблеми теорії та практики. – 2011. – № 2. Ч. 2. – С. 40–44.
20. Донець Л. І. Економічна безпека підприємства : навч. посібник / Л. І. Донець, Н. В. Ващенко. – К. : Центр учбової літератури, 2008. – С. 48–64.
21. Економічна безпека : навчальний посібник / ред. З. С. Варналій. – К. : Знання, 2009. – 647 с.
22. Економічна безпека в Україні: держави, фірми, особи : навч. посібник / Н. Й. Реверчук, Я. Й. Малик, І. І. Кульчицький та ін. ; [за ред. С. К. Реверчука]. – Львів : ЛФ МАУП, 2000. – 192 с.
23. Економічні науки (Житомир, ЖДТУ). – 2008. – № 4 (46). – С. 295–306.
24. Євдокимов Ф. І. Узагальнююча оцінка фінансової складової рівня економічної безпеки підприємства / Ф. І. Євдокимов, О. В. Мізіна, О. О. Бородіна // Економічні праці ДонНТУ. – Донецьк : Вид-во ДонНТУ, 2002. – Вип. 47. – С. 6–12. – (Серія “Економічна”).
25. Європейська Хартія місцевого самоврядування [Електронний ресурс] : хартія від 15 жовтня 1985 р. № 994–036 : станом на 16 листопада 2009 р. / Рада Європи. – Режим доступу : http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/994_036. – Назва з екрана.

26. Єпіфанов А. О. Управління регіоном : навчальний посібник / [А. О. Єпіфанов, М. В. Мінченко, Б. А. Дадашев] ; за заг. ред. д-ра екон. наук А. О. Єпіфанова. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2008. – 361 с.
27. Єпіфанов А. О. Фінансова безпека підприємств і банківських установ : монографія / А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун, В. С. Домбровський. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2009. – С. 94–144.
28. Єрмошенко М. М. Фінансова безпека держави: національні інтереси, реальні загрози, стратегія забезпечення / М. М. Єрмошенко. – К. : КНЕУ, 2001. – 308 с.
29. Єрмошенко М. М. Фінансова складова економічної безпеки: держава і підприємство : наукова монографія / М. М. Єрмошенко, К. С. Горячева ; Нац. академія управління. – К. : НАУ, 2010. – 232 с.
30. Жаліло Я. А. Проблеми узгодження економічної безпеки мікро- та макрорівнів / Я. А. Жаліло // Національна програма забезпечення економічної безпеки в контексті стратегії соціально-економічного розвитку України : матеріали Круглого столу (1 листопада 2000 р.) / [ред. С. І. Пирожков, Б. В. Губський, А. І. Сухоруков]. – К. : Національний інститут українсько-російських відносин при Раді національної безпеки та оборони України, 2001. – С. 53–56.
31. Забіяко С. В. Риск-менеджмент – основа економічної безпеки підприємства / С. В. Забіяко, Е. С. Светлова // Защита информации. Конфидент. – 2002. – № 3. – С. 51–55.
32. Захожай В. Б. Податкові ризики в системі державного управління [Електронний ресурс] / В. Б. Захожай, О. М. Перевалова // Наукові записки [Національного університету “Острозька академія”]. – 2009. – Вип. 11. – С. 32–39. – Режим доступу : http://nbuv.gov.ua/j-pdf/Nznuoa_2009_11_7.pdf. – (Серія: Економіка).
33. Камышникова Э. В. Методы формирования комплексной оценки уровня экономической безопасности предприятия / Э. В. Камышникова // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 12 (102). – С. 87–91.
34. Каркавчук В. В. Економетричне моделювання динаміки рівня фінансової безпеки підприємства / В. В. Каркавчук // Вісник Львівського національного університету. – Львів : Видавничий центр ЛНУ ім. І. Франка, 2008. – Вип. 40. – С. 124–129. – (Серія економічна).
35. Кеменяш І. Г. Управління податковою безпекою суб’єктів підприємництва в Україні : автореф. дис.... канд. екон. наук : спец. 08.00.08 “Гроші, фінанси і кредит” / Кеменяш Ірина Григорівна. – Львів, 2011. – С. 10–12.

36. Кириченко О. А. Економічна безпека суб'єктів господарювання в умовах довгострокового кредитування / О. А. Кириченко, М. В. Коніжай // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 11 (101). – С. 83–98.
37. Козьменко О. В. Страховий і перестраховий ринки в епоху глобалізації : монографія / О. В. Козьменко, С. М. Козьменко, Т. А. Васильєва та ін. – Суми : Університетська книга, 2011. – 388 с.
38. Козьменко О. В. Страховий ринок України у контексті сталого розвитку : монографія / О. В. Козьменко. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”, 2008. – 350 с.
39. Коковський Л. О. Географічний вимір економічної безпеки України : автореф. дис.... канд. геогр. наук : 11.00.02 “Економічна та соціальна географія” / Коковський Любомир Олексійович – К., 2008. – 18 с.
40. Колісник М. К. Фінансова санація і антикризове управління підприємством : навчальний посібник / М. К. Колісник, П. Г. Ільчук, П. І. Віблій. – К. : Кондор, 2007. – 272 с.
41. Консультації щодо підвищення ефективності регулювання та нагляду за фінансовим сектором в Україні: Зелена книга. – К. : Національний банк України, 2010. – 28 с.
42. Концепція економічної безпеки України / Кер. проекту В. М. Геєць ; Ін-т екон. прогнозування НАН України. – К. : Логос, 1999. – 56 с.
43. Копилюк О. І. Фінансова санація та банкрутство підприємств : навчальний посібник / О. І. Копилюк, А. М. Штангрет. – Київ : Центр навчальної літератури, 2005. – 168 с.
44. Косевцов В. О. Національна безпека України: проблеми та шляхи реалізації пріоритетних національних інтересів / В. О. Косевцов, І. Ф. Бінько. – К. : НІСД, 1996. – 61 с.
45. Кракос Ю. Б. Управління фінансовою безпекою підприємств / Ю. Б. Кракос, Р. О. Разгон // Економіка та управління підприємствами машинобудівної галузі: проблеми теорії та практики. – 2008. – № 1(1). – С. 86–97.
46. Лучка А. В. Бюджетний потенціал фінансової незалежності місцевого самоврядування : автореф. дис... канд. екон. наук : 08.00.08 / Лучка Андрій Васильович. – Тернопіль, 2009. – 20 с.
47. Марченко О. М. Концептуальні засади управління фінансовою безпекою підприємства / О. М. Марченко // Вісник Львівського державного університету. – 2003. – Вип. 32. – С. 100–105. – (Серія “Економічна”).

48. Медвідь М. М. Визначення переліку показників для оцінювання стану фінансової безпеки регіонів / М. М. Медвідь // Проблемы материальной культуры – Экономические науки. – 2006. – № 95. – С. 144–149.
49. Мееровский Б. В. Гоббс / Б. В. Мееровский. – М. : Мысль, 1975. – 208 с.
50. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України : наказ Міністерства економічного розвитку та торгівлі від 29 жовтня 2013 року № 1277.
51. Методичні рекомендації щодо розрахунку рівня економічної безпеки України [Електронний ресурс] // Офіційний сайт Міністерства економічного розвитку і торгівлі України. – Режим доступу : http://me.kmu.gov.ua/control/uk/publish/category/main?cat_id=38738.
52. Мойсеєнко І. П. Інформаційно-аналітичне забезпечення фінансової безпеки суб'єктів господарювання / І. П. Мойсеєнко, М. Я. Демчишин // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 10(100). – С. 239–244
53. Мошенський С. З. Індикатори фінансової безпеки небанківського інституційного інвестування в Україні / С. З. Мошенський // Вісник Житомирського державного технологічного університету. – 2008. – № 4(46). – (Серія “Економічні науки”).
54. Організаційно-методичні підходи до запровадження в НБУ системи оцінки стійкості фінансової системи : інформаційно-аналітичні матеріали / За редакцією д. е. н., проф. В. І. Міщенко, к. е. н., доц. О. І. Кіреєва, к. е. н. М. М. Шаповалової. – К. : Центр наукових досліджень НБУ, 2005. – 97 с.
55. Павлов В. Н. Факторы роста и модернизации финансового потенциала региона / В. Н. Павлов // Финансы. – 2011. – № 7. – С. 62–64.
56. Паєнтко Т. В. Безпека фондового ринку в контексті зміцнення фінансової безпеки держави / Т. В. Паєнтко, М. В. Поплавська // Збірник наукових праць Національного університету державної податкової служби України. – 2011. – № 2. – С. 215–221.
57. Пастернак-Таранушенко Г. Економічна безпека держави. Статика процесу забезпечення : підручник / Г. Пастернак-Таранушенко ; ред. Б. Кравченко ; Київський економічний ін-т менеджменту. – К. : Кондор, 2002. – 302 с.
58. Податковий кодекс України [Електронний ресурс] : від 02.12.2010 № 2755–VI : станом на 19 квітня 2014 р. / Верховна Рада України. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/T102755.html. – Назва з екрана.

59. Положення про Державну казначейську службу України [Електронний ресурс] : указ Президента України від 13.04.2011 станом на 12.12.2011 – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/460/2011>. – Назва з екрана.
60. Положення про Державну фінансову інспекцію України [Електронний ресурс] : указ Президента України від 23.04.2011 № 499/2011. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/499/2011>. – Назва з екрана.
61. Пономаренко В. С. Экономическая безопасность региона: анализ, оценка, прогнозирование : монография / В. С. Пономаренко, Т. С. Клебанова, Н. Л. Чернова. – Харьков : ИНЖЕК, 2004. – 144 с.
62. Попов Н. В. Основные направления по устранению угроз экономической безопасности фондового рынка / Н. В. Попов // Молодой ученый. – 2011. – № 4 (Т. 1). – С. 178–180.
63. Про банки і банківську діяльність [Електронний ресурс] : Закон України № 2121-III від 07.12.2000, зі змін. та доп. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2121-14>.
64. Проблеми розвитку податкової політики та оподаткування : монографія / [Ю. Б. Іванов, О. М. Тищенко, Г. М. Дорожкіна та ін.] ; за заг. ред. проф. Ю. Б. Іванова. – Харків : ИНЖЕК, 2007. – 448 с.
65. Програми економічних реформ на 2010–2014 роки “Заможне суспільство, конкурентоспроможна економіка, ефективна держава” [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
66. Про Державний бюджет України на поточний рік [Електронний ресурс]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
67. Про Державну фіскальну службу України [Електронний ресурс] : Постанова Кабінету Міністрів України від 21.05.2014 № 236 / Кабінет Міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/236-2014-%D0%BF>. – Назва з екрана.
68. Про затвердження Методичних рекомендацій з моніторингу податкових ризиків [Електронний ресурс] : наказ ДПА України від 23 жовтня 2001 року № 428. – Режим доступу : http://search.ligazakon.ua/l_doc2.nsf/link1/GDPI7866.html.
69. Про затвердження Методичних рекомендацій щодо розрахунку рівня економічної безпеки України / наказ Міністерства економічного розвитку і торгівлі України від 29 жовтня 2013 року № 1277. – Режим доступу : http://cct.com.ua/2013/29.10.2013_1277.htm.
70. Про затвердження типового положення про структурний підрозділ з питань фінансів обласної, Київської та Севастопольської міської, районної, районної у м. Києві та Севастополі державної адміністрації [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України

- від 20 травня 2013 р. № 348 / Кабінет міністрів України. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/348-2013-%D0%BF>. – Назва з екрана.
71. Про затвердження Формули розподілу обсягу міжбюджетних трансфертів (дотацій вирівнювання та коштів, що передаються до державного бюджету) між державним бюджетом та місцевими бюджетами [Електронний ресурс] : постанова Кабінету Міністрів України від 5 вересня 2001 р. № 1195 [зі змінами та доповненнями]. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
 72. Про Національний банк України [Електронний ресурс] : Закон України № 679-XIV від 20.05.99, зі змін. та доп. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/про%20національний%20банк>.
 73. Про Національну комісію з цінних паперів та фондового ринку [Електронний ресурс] : положення, указ Президента України № 1063/2011 від 23.11.2011. – Режим доступу : <http://zakon4.rada.gov.ua/laws/show/1063/2011>.
 74. Про Національну комісію, що здійснює державне регулювання у сфері фінансових послуг : положення, указ Президента України № 1070/2011 від 23.11.2011. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/1070/2011>.
 75. Про основи національної безпеки України [Електронний ресурс] : Закон України від 19.06.2003 № 969-IV. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
 76. Про схвалення Концепції забезпечення національної безпеки у фінансовій сфері [Електронний ресурс] : розпорядження Кабінету Міністрів України від 15 серпня 2012 р. № 569-р. – Режим доступу : www.rada.gov.ua.
 77. Про фінансові послуги та державне регулювання ринків фінансових послуг [Електронний ресурс] : Закон України № 2664-III від 12.07.2001, зі змін. та доп. – Режим доступу : <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/2664-14>.
 78. Про цінні папери та фондовий ринок [Електронний ресурс] : Закон України від 23.02.2006 № 3480-IV. – Режим доступу : <http://zakon1.rada.gov.ua/laws/show/3480-15>.
 79. Путилин Д. Опасные налоговые схемы / Д. Путилин. – 2-е изд., испр. и доп. – М. : Альпина Паблишер, 2009. – С. 114–118.
 80. Реверчук Н. Й. Управління економічною безпекою підприємницьких структур : монографія / Н. Й. Реверчук. – Львів : ЛБІ НБУ, 2004. – 195 с.
 81. Рябушка Л. Б. Тіньова економіка та доходи бюджету в системі економічної безпеки держави / Л. Б. Рябушка, Т. Г. Кубах // Економічна

- безпека в умовах глобалізації світової економіки: колективна монографія у 2 т. – Дніпропетровськ : “ФОП Дробязко С. І.”, 2014. – Т. 1. – С. 202–215.
82. Сабадах Д. Аналіз валютної безпеки в Україні та шляхи її підвищення [Електронний ресурс] / Д. Сабадах, Л. Руснак. – Режим доступу : <http://intkonf.org/sabadah-d-rusnak-l-analiz-valyutnoyi-bezpeki-v-ukrayini-ta-shlyahi-yiyi-pidvischennya>.
83. Свірський В. Фінансовий потенціал: теоретико-концептуальні засади / В. Свірський // Світ фінансів. – 2007. – № 4(13). – С. 43–51.
84. Селюченко Н. Є. Антикризове фінансове управління на підприємстві : навч. посібник / Н. Є. Селюченко, О. В. Козик. – К. : УБС НБУ, 2007. – 222 с.
85. Стратегія і тактика, стан національної безпеки України : науково-інформаційний збірник / Нац. центр з питань євроатлантичної інтеграції України ; ред. В. П. Горбулін. – К. : [Б. В.], 2006. – Вип. 35. – 366 с. – (Дослідження і розробки у сфері євроатлантичної інтеграції України).
86. Страхування : підручник / За ред. В. Д. Базилевич. – К. : Знання, 2008. – 1 019 с.
87. Страхування : підручник / Керівник авт. колективу і наук. ред. С. С. Осадець. – Вид. 2-ге, перероб. і доп. – К. : КНЕУ, 2002. – 599 с.
88. Сухоруков А. І. Фінансова безпека держави : навчальний посібник / А. І. Сухоруков, О. Д. Ладюк ; Міністерство освіти і науки України, Відкритий міжнародний університет розвитку людини “Україна”, Рівненський інститут. – К. : Центр учбової літератури, 2007. – 192 с.
89. Терещенко, О. О. Фінансова санація та банкрутство підприємств : навч. посіб. / О. О. Терещенко. – К. : КНЕУ, 2000. – 412 с.
90. Фінансова безпека підприємств і банківських установ : монографія / [А. О. Єпіфанов, О. Л. Пластун, В. С. Домбровський та ін.] ; за заг. ред. проф. А. О. Єпіфанова. – Суми : ДВНЗ “УАБС НБУ”. – 2009. – С. 23–24, 60–70.
91. Чекулаев М. Риск-менеджмент: управление финансовыми рисками на основе анализа волатильности / М. Чекулаев. – М. : Альпина Паблицер, 2002. – 344 с.
92. Чирка Д. Валютні операції як основа валютного ринку / Д. Чирка // Економічний аналіз. – 2010. – № 7. – С. 129–132.
93. Шелест В. В. Методичний підхід до оцінки і забезпечення належного рівня фінансової безпеки довірчих товариств / В. В. Шелест // Актуальні проблеми економіки. – 2009. – № 12 (102). – С. 134–139.

94. Шемаєва Л. Г. Забезпечення економічної безпеки підприємства на основі управління стратегічною взаємодією із суб'єктами зовнішнього середовища : монографія / Л. Г. Шемаєва. – Київ, 2009. – 357 с.
95. Шкарлет С. М. Еволюція категорії “безпека” в науковому та економічному середовищі / С. М. Шкарлет // Формування ринкових відносин. – 2007. – № 6. – С. 7–12.
96. Экономика налоговых реформ : монография / Под ред. И. А. Майбурова, Ю. Б. Иванова, Л. Л. Тарангул. – К. : Алерта, 2013. – 432 с.
97. Financial Soundness Indicators (FSIs) – Concepts and Definitions [Електронний ресурс] / IMF, 2001. – Режим доступу : <http://fsi.imf.org/misc/FSI%20Concepts%20and%20Definitions.pdf>.
98. Le Petit Robert 2010 : электронный толковый словарь франц. языка / [ред.-упоряд. А. Rey, J. Rey-Debove]. – 360,8 Мб. – Систем. требования : PC:Windows XP / Vista / 7.

Навчальне видання

УПРАВЛІННЯ ФІНАНСОВОЮ БЕЗПЕКОЮ
ЕКОНОМІЧНИХ СУБ'ЄКТІВ

Навчальний посібник
для студентів вищих навчальних закладів
економічних і юридичних спеціальностей
усіх форм навчання

Укладачі:

Фролов Сергій Михайлович
Козьменко Ольга Володимирівна
Бойко Антон Олександрович та ін.

Редактор *Н. М. Серета*
Верстальник *Н. А. Височанська*

Підписано до друку 26.05.2015. Формат 60x90/16. Гарнітура Times.
Обл.-вид. арк. 17,57. Умов. друк. арк. 20,88. Зам. № 1407. Тираж 100 прим.

Видавець і виготовлювач
Державний вищий навчальний заклад
“Українська академія банківської справи Національного банку України”
вул. Петропавлівська, 57, м. Суми, 40000, Україна, тел. 0(542) 66-51-27

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру видавців, виготівників
і розповсюджувачів видавничої продукції: серія ДК № 4694 від 19.03.2014